

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

МУРАВЙОВА СВІТЛАНА ВАЛЕРІЇВНА

УДК [342.951:349.6](477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ
В СФЕРІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ**

081 «Право»

81 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С. В. Муравйова

Науковий керівник:
Бойчук Дмитро Сергійович,
кандидат юридичних наук, доцент

Харків – 2024

Анотація.

Муравйова С. В. Забезпечення національних інтересів України в сфері екологічної безпеки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2024.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню науково-теоретичних і практичних проблем правового забезпечення національних інтересів України в сфері екологічної безпеки, обґрунтуванню пропозицій і рекомендацій з удосконалення правової регламентації екологічних інтересів в Україні.

У дисертації обґрунтовано тезу, відповідно до якої екологічну безпеку необхідно розглядати не як певний стан, а як безперервний і стійкий процес, спрямований на досягнення бажаного екологічного стану, що розгортається під впливом чинників, які динамічно змінюються (наприклад, цінностей, інтересів, сприйняття загроз безпеці тощо).

Авторкою доведено, що екологічна безпека в сучасних умовах вимагає біорегіональних підходів до розробки політики, а отже створення екологічних (біорегіональних) альянсів. Біорегіони не обов'язково визначаються політичними кордонами чи економічними інтересами (хоча це й не виключається, що доводить Європейський Союз), оскільки біорегіон – це певна ідентифікована географічна область взаємодіючих біосистем, яка є відносно самопідтримуваною в процесах природи, що постійно відновлюється. Екологічна політика держав одного біорегіону або які межують з цим біорегіоном, є більш ефективною завдяки спільним інтересам і колективним діям.

Визначено систему ознак національних інтересів: національний інтерес стосується обмеженого кола цілей, цінностей і стратегій, що ведуть до їх забезпечення; вони є предметом загальнонаціональної політики; національним інтересам властива усталеність, оскільки вони пов'язані з дотриманням базових цінностей суспільства і реалізацією довготривалих цілей; визначаються на

основі об'єктивної оцінки реальності (поточної ситуації) та мають бути пропорційними можливостям держави (ресурсам) щодо їх забезпечення; характеризуються системністю, внаслідок чого вони не повинні бути суперечливими, конфліктувати між собою; реалізуються відповідно до норм міжнародного права; відображають інтереси більшості суспільства, виражені через його представників, обраних демократичним шляхом; накладають розумні обмеження на уряд, щоб унеможливити зловживання консенсусним документом, в якому викладено національний інтерес; можуть бути використані громадянам та інститутами громадянського суспільства як суворі критерії оцінки загальнодержавних політичних рішень, що приймаються урядом; державний суверенітет є необхідною умовою для реалізації й захисту національних інтересів; публічне проголошення державою національних інтересів дає чіткі сигнали міжнародному співтовариству про її зовнішньополітичні наміри, зокрема про готовність до співробітництва з іншими державами в питанні забезпечення їхніх спільних національних інтересів, а також свою готовність їх захищати), яка дозволяє їх розмежувати з іншими інтересами.

У дисертації запропоновано авторську інтерпретацію визначення екологічної держави, під якою слід розуміти посткапіталістичну і постліберальну модель держави, в основу якої покладено принципи екологічного верховенства права, екологічної демократії та справедливості, і функціонування якої зумовлено моральною турботою про інтереси нинішнього і майбутніх поколінь, а також нелюдських біотичних спільнот.

Запроваджено у науковий обіг вітчизняної науки права національної безпеки принцип екологічного верховенства права і визначено його зміст через наступні правові вимоги: ухвалення справедливих і чітких екологічних законів, які можна реалізувати; участь інститутів громадянського суспільства в процесі прийняття екологічно значущих рішень; доступ до правосуддя та інформації з питань екологічної безпеки відповідно до принципу 10 Декларації Ріо; підзвітність і доброчесність інституцій і посадових осіб, які приймають

рішення, зокрема через активне використання екологічного аудиту; доступні, справедливі, неупереджені та оперативні механізми вирішення суперечок в сфері екологічної безпеки; розвиток спеціалізованих експертних знань у екологічних судових розглядах та інноваційні екологічні процедури та засоби правового захисту; визнання взаємодоповнюючого зв'язку між правами людини та екологічною безпекою; специфічні гомоцентричні критерії тлумачення норм екологічного права.

Доведено, що національний інтерес представляє собою об'єктивно-суб'єктивну категорію, параметри якої визначаються ціннісною системою, що панує в даному суспільстві і державі. У сучасних умовах формулювання та реалізація національних інтересів, зокрема екологічних, перебувають під впливом системи цінностей і вимог Європейського Союзу, що зумовлено прагненням нашої держави набути членства у його складі.

Виявлено зв'язок національних інтересів, зокрема в екологічній сфері, з брендингом країни як екологічної держави.

Удосконалено визначення екологічної безпеки, під якою пропонується розуміти свідомо виокремлену інтегровану в структурі національної безпеки сферу, що представляє собою діяльність внутрішньо скоординованих і взаємопов'язаних національних суб'єктів (органів влади та державного управління, місцевого самоврядування, неурядових організацій та громадян), які, за потреби, у взаємодії з компетентними органами інших держав і міжнародних організацій на підставі норм міжнародного і національного права реалізують комплекс заходів стосовно прогнозування, моніторингу, запобігання чи компенсації настання негативних екологічних подій та явищ природного і техногенного характеру в усіх станах функціонування держави (нормальний, кризовий, надзвичайний).

Уточнено концептуальні підходи до визначення змісту екологічної безпеки, що дозволило виділити наступні її ознаки: наявність специфічних екологічних викликів і ризиків, які мають як природне, так і техногенне походження; спрямованість на попередження екологічно ризикованих дій,

станів і процесів, здатних завдати суттєвої шкоди міжнародній спільноті, інтеграційному об'єднанню, державі, суспільству чи окремій особі; врахування законів природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти; системність; цілісність системи екологічної безпеки; комплексний характер; специфічне нормативно-правове забезпечення; пов'язаність зі станом розвитку правовідносин та соціально-правових зв'язків уповноважених на екологічну безпеку і зобов'язальних суб'єктів; наявність системи державно-правових та інших соціальних засобів запобігання виникненню різноманітних загроз шляхом регулювання екологічно небезпечної діяльності; відповідність вимогам ефективності та економності.

У дисертації удосконалено підхід, відповідно до якого держава розглядається як обов'язковий або навіть головний учасник процесу розв'язання сучасних екологічних і кліматичних проблем. Це зумовлено тим, що рішення щодо забезпечення екологічних прав людини, використання природних ресурсів, нових форм біотехнологій, зміни клімату, збереження біорізноманіття, використання, зберігання та скорочення ядерної, хімічної і бактерологічної зброї тощо, ухвалюються саме на рівні національних урядів, зачіпаючи інтереси не тільки сучасного, але й майбутніх поколінь, не лише власних громадян, але й громадян сусідніх держав.

Авторка встановила, що національні інтереси є синтезом внутрішнього розвитку держави і зовнішнього середовища в системі міжнародних відносин. Національні інтереси спрямовані на задоволення потреб особистості, суспільства і держави, що виникають на переломних етапах історичного розвитку. Національні інтереси органічно пов'язані з національною ідентичністю, системою цінностей і цілями держави, а також національною безпекою.

Ключові слова: екологічна безпека, національні інтереси, екологічне право, міжнародне право, екологічна держава, екологічне верховенство права, екологічні права людини, екологічна шкода, екологічна культура безпеки, довкілля, Україна.

Summary.

Muravyova S. V. Provision of national interests of Ukraine in the field of environmental safety. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Law. – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2024.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of scientific-theoretical and practical problems of legal support of Ukraine's national interests in the sphere of environmental security, substantiation of proposals and recommendations for improving the legal regulation of environmental interests in Ukraine.

The thesis substantiated that environmental security should be considered not as a certain state, but as a continuous and stable process aimed at achieving the desired environmental state, which unfolds under the influence of dynamically changing factors (such as values, interests, perceptions of security threats, etc.).

The author has proven that in modern conditions, environmental security requires bioregional approaches to policy development, as well as the creation of environmental (bioregional) alliances. Bioregions are not necessarily defined by political borders or economic interests (although it is not excluded, as it is evidenced by the European Union), as a bioregion is a certain identified geographic area of interacting biosystems that is relatively self-sustaining in natural processes and constantly regenerating. The environmental policy of states within one bioregion or adjacent to that bioregion is more effective due to shared interests and collective actions.

A system of features of national interests has been defined: national interest concerns a limited range of goals, values, and strategies aimed at their provision; they are the subject matter of national policy; national interests are characterized by stability, as they are associated with adherence to the basic values of society and the realization of long-term goals; they are determined based on an objective assessment of reality (current situation) and must be proportional to the state's capabilities (resources) for their provision; characterized by systematicity, therefore they should

not be contradictory or conflict with each other; implemented in accordance with the norms of international law; reflect the interests of the majority of society, expressed through its representatives elected democratically; impose reasonable restrictions on the government to prevent abuse of the consensus document, which articulates national interests; could be used by citizens and civil society institutions as strict criteria for assessing national political decisions made by the government; state sovereignty is a necessary condition for the realization and protection of national interests; the public declaration of national interests by the state sends clear signals to the international community about its foreign policy intentions, particularly about readiness for cooperation with other states in ensuring their common national interests, as well as readiness to defend them), which allows distinguishing them from other interests.

The dissertation proposes an author's interpretation of the definition of an environmental state, which should be understood as a post-capitalist and post-liberal model of the state, based on the principles of environmental rule of law, environmental democracy and justice; its functioning is determined by moral concern for the interests of present and future generations, as well as non-human biotic communities.

The principle of environmental rule of law is introduced in the domestic legal science of national security and its content is defined through the following legal requirements: adoption of fair and clear environmental laws that could be implemented; participation of civil society institutions in the process of adopting environmentally significant decisions; access to justice and information on environmental security in accordance with the principle of Rio Declaration Principle 10; accountability and integrity of institutions and officials making decisions, including through active use of environmental audits; accessible, fair, unbiased, and efficient mechanisms for resolving disputes in the field of environmental security; development of specialized expert knowledge in environmental judicial proceedings and innovative environmental procedures and means of legal protection; recognition

of the complementary connection between human rights and environmental security; specific homocentric criteria for interpreting norms of environmental law.

It is proven that national interest represents an objective-subjective category, the parameters of which are determined by the value system prevailing in a given society and state. In modern conditions, the formulation and implementation of national interests, including environmental ones, are influenced by the value system and requirements of the European Union, driven by our state's desire to acquire membership therein.

The connection of national interests, particularly in the environmental sphere, with country branding as an environmental state is revealed.

The definition of environmental security is improved, which is proposed to be understood as a consciously isolated and integrated sphere within the structure of national security, representing the activity of internally coordinated and interconnected national subjects (government and state administration bodies, local self-government, non-governmental organizations and citizens), which, if necessary, in interaction with competent authorities of other states and international organizations on the basis of norms of international and national law to implement a set of measures regarding forecasting, monitoring, prevention, or compensation of negative environmental events and phenomena of natural and man-made origin in all conditions of the state's functioning (normal, crisis, emergency).

Conceptual approaches to defining the content of environmental security are clarified, allowing to distinguish the following characteristics: the presence of specific environmental challenges and risks of both natural and man-made origin; orientation towards preventing environmentally risky actions, states, and processes capable of causing significant harm to the international community, integration association, state, society, or individual; consideration of the laws of nature by which environmental objects develop; systematicity; integrity of the environmental security system; complexity; specific legal and normative provision; relevance to the state of development of legal relations and socio-legal links of authorized subjects responsible for environmental security; the existence of a system of state-legal and

other social means of preventing various threats by regulating environmentally hazardous activities; compliance with efficiency and cost-effectiveness requirements.

The dissertation developed the approach, according to which the state is considered a mandatory or even the main participant in the process of resolving modern environmental and climatic problems. This is determined by the fact that decisions regarding ensuring environmental human rights, the use of natural resources, new forms of biotechnology, climate change, preservation of biodiversity, use, storage, and reduction of nuclear, chemical, and bacteriological weapons, etc., are made at the level of national governments, affecting the interests of not only the present but also of the future generations, not only its own citizens but also citizens of neighboring states.

The author defined that national interests are a synthesis of the internal development of the state and the external environment in the system of international relations. National interests are aimed at satisfying the needs of individuals, society, and the state arising at the crucial stages of historical development. National interests are organically linked to national identity, value system, and goals of the state, as well as national security.

Keywords: environmental security, national interests, environmental law, international law, environmental state, environmental legal supremacy, environmental human rights, environmental damage, environmental safety culture, environment, Ukraine.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Muravyova S. Legal protection of Germany's national interests in the field of environmental security: the evolution of approaches. *Problems of legality*. 2021. Issue 154. С. 302–320. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.154.239069>.
2. Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. №159. С. 129–159. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>.
3. Муравйова С. В. Забезпечення екологічної безпеки: національний та міжнародно-правовий підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С. 258–262. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/59>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Муравйова С. В. Наднаціональні та/чи національні інтереси: що захищає глобальна стратегія Європейського Союзу із зовнішньої політики та політики безпеки? *Україна і Європейський союз: шлях до сталого розвитку*: зб. наук. статей за матеріалами IV Всеукр. наук. практ. конф. з європ. права, м. Харків, 19 листоп. 2020 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2020. С. 26–29.
2. Муравйова С. В. Захист навколишнього середовища в міжнародних збройних конфліктах: проблеми міжнародно-правового регулювання. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2022. С. 236–240. DOI: <https://doi.org/10.31359/978-966-998-457-9C>

З М І С Т

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	21
1.1. Поняття і правовий зміст екологічної безпеки	21
1.2. Екологічна безпека в системі національної безпеки України	42
Висновки до Розділу 1	54
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ В СТРАТЕГІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	56
2.1. Концептуалізація національних інтересів в праві національної безпеки: поняття, сутність і класифікація	56
2.2. Екологічна держава та її роль у визначенні та забезпеченні екологічних інтересів	72
2.3. Національні інтереси України в екологічній сфері	97
Висновки до Розділу 2	113
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ФОРМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	115
3.1. Законодавче забезпечення екологічної безпеки України	115
3.2. Міжнародно-правове регулювання проблем екологічної безпеки	148
Висновки до Розділу 3	178
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	191
ДОДАТКИ	251

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Після «холодної війни» область досліджень у сфері безпеки стала предметом серйозних і різнопланових дискусій. Піввікова стурбованість ядерними проблемами відійшла на другий план. Спроби розширити межі цієї галузі за межі її традиційної уваги до міждержавних військових конфліктів порушили низку фундаментальних теоретичних та практичних питань.

До 1970-х років термін «безпека» був практично монополізований академічною дисципліною «міжнародні відносини», теоретики якої використовували його у досить вузькому значенні – переважно як синонім військової могутності держави. Традиційний підхід міжнародних відносин до «безпеки», передбачав акцент на державі як на референтному об'єкті безпеки. Так, Н. Дж. Моргентау визначав національну безпеку «... як цілісність національної території та її інституцій» [446, с. 562]. Міжнародна система складалася з суверенних держав, кожна з яких переслідувала власні національні інтереси, визначені з погляду сили або з погляду безпеки у сенсі виживання [554]. Оскільки національні інтереси держав неминуче стикалися, міжнародна система функціонувала за принципами конкуренції, конфліктів та воєн. При цьому дуже мало уваги приділялося визначенню змісту категорії «національна безпека»; перевага надавалася недостатньо розробленій категорії «національні інтереси», яка часто розглядалася як уявний синонім безпеки¹.

Одним із перших авторів, хто зосередився на визначенні змісту поняття «безпека» був А. Wolfers, який звернув увагу на те, що «Безпека в об'єктивному сенсі вимірюється відсутністю загроз набутих цінностям, у суб'єктивному сенсі – відсутністю страху, що ці цінності будуть атаковані» [559, с. 150].

Важливим кроком на шляху до розширення змісту концепції безпеки стала розробка таких понять як «позитивний світ» (J. Galtung [355, с. 109–134,

¹ В іншій своїй праці Н. Дж. Моргентау зазначив, що «виживання політичної одиниці в її ідентичності» (тобто «безпека») становить «незнижуваний мінімум, необхідний елемент її інтересів vis-à- проти інших одиниць» [443].

150–166; 356, с. 61–71]; Н. Wiberg [556, с. 4–8]) і «стабільний світ» (E. Staley [516], К. Boulding [253]), в яких обґрунтовувалася теза про те, що «національна безпека» повинна бути чимось більшим, аніж відсутність війни.

В основу національної безпеки як соціального феномену покладено національні інтереси [44, с. 124]. У політичну лексику термін «національні інтереси» в XIX ст. ввели М. J. L. A. Thiers і W. E. Gladstone. Позитивну роль у розширенні змісту національної безпеки відіграли дискусії з приводу перегляду змісту категорії «національні інтереси», які розпочалися в академічних колах країн Заходу і насамперед Сполучених Штатів Америки ще в 1930-ті роки і продовжуються до сьогодні (W. R. Sharp [508], С. В. Marshall [432], Н. J. Morgenthau [446], J. Frankel [344], M. Zweig [568], R. J. Barnet [237], J. Heath [378], A. K. Sahu, S. Mohan [501], С. Martin [433]). Одним з важливих результатів цих дебатів стала конкретизація співвідношення національна безпека і національний інтерес, а також виокремлення в межах національних інтересів підгрупи економічних інтересів.

В Україні змістовне опрацювання категорії «національні інтереси» розпочалося після здобуття незалежності (В. Веренчук [22], П. Гай-Нижник, Л. Чупрій [28], О. П. Дзьобань [44], В. А. Ліпкан, Ю. Є. Максименко, В. М. Желіховський [85–87], Ф. М. Медвідь [97; 98], Н. П. Москальова [110], В. С. Павленко [121], І. В. Сікора [173], В. О. Шевченко, М. М. Іващенко [71] та інші). При цьому у вітчизняній науці сформувався дещо ширший, аніж у західній безпековій традиції, підхід до визначення національних інтересів – вони охоплюють не лише сферу зовнішньої, але й внутрішньої політики. Нажаль, в процесі дослідження національної безпеки та її сфер (секторів, вимірів) в юридичному дискурсі як у зарубіжній, так і вітчизняній правовій науці досі невиправдано мало уваги приділено аналізу змісту категорії «національний інтерес», включеного в її структуру.

Позитивно на процесі утвердження екологічної політики як окремого виміру національної безпеки позначилися розробки воєнних аналітиків США. Спочатку їх увагу під час війни у В'єтнамі привернули питання впливу

екологічних проблем на ефективність оборонного сектору держав і зворотній зв'язок. На початку 1990-х років вони почали цікавитися аналогічним впливом змін клімату. За результатами цих досліджень почали формуватися нові напрями досліджень: військова екологія (Military ecology) (Р. К. Gautam [360], Th. E. Marler [430], J. J. Bailey [231]), екологія війни (ecology of war) (G. E. Machlis, Th. Hanson [425], S. D. Lanier-Graham [416]), екологія (військових) конфліктів (ecology of (military) conflicts) (К. Gaynor, К. J. Fiorella, G. Gregory, D. Kurz [362], Ph. L. Billon [249]).

У другій половині ХХ ст. неоліберальне бачення домінувало в порядку денному глобальної політики розвитку та безпеки. Такий підхід значною мірою ігнорував той факт, що саме матеріальне благополуччя лежить в основі безпеки людини. Отже, проблеми бідності та нерівності, що поглиблюються, мають бути центральними на порядку денному гарантування безпеки та розвитку, усвідомлення чого відбувається у 1980-х і 1990-х роках. Внаслідок зазначених процесів на початку третього тисячоліття розпочалося зближення порядків денних глобального розвитку та безпеки [535].

Завдання стосовно розширення змісту національної безпеки потребувало зміни підходів до визначення референтного об'єкту безпеки. Панівна орієнтація на державу, як референтного об'єкту національної безпеки, була піддана критиці з позиції нехтування інтересами людей, їхньою особистою безпекою, яка переважно пов'язана з благополуччям та виживанням. Індивідуальна безпека, що розуміється у такому контексті, перебуває у певному конфлікті з нестримним прагненням до забезпечення державної безпеки, яка розглядається переважно з позиції підготовки до війни. Особиста безпека індивіда безперечно передбачає захист суверенітету держави, громадянином якої він є, але явно не вичерпується ним.

Доволі складний процес визнання на рівні національного і міжнародного права соціально-економічних, а згодом і екологічних прав¹ (D. Shelton [510], R.

¹ На сьогодні близько 150 країн закріпили екологічні права у національних конституціях. Емпіричне дослідження показують, що загалом права, незважаючи на їх численні недоліки, помітно покращують спільні

G. Lee [417], M. Stallworthy [517], D. Marrani [431], P. Cullet [297], А. П. Гетьман, В. В. Костицький [32], Н. V. Potarchuk [480]), а також поняття екологічної справедливості (G. A. S. Edwards, L. Reid, C. Hunter [318], J. L. Harrison [376], O. W. Pedersen [474], Т. В. Гардашук [30], Т. С. Гудіма [39]) стало однією з передумов для поступового сприйняття національної безпеки як «парасолькового поняття», яке включає окрім воєнного ще й невійськові (економічний, екологічний та інші) виміри безпеки.

У спроб такого розширення змісту національної безпеки завжди були противники, які аргументують свою позицію тим, що небезпечно ставитися до невійськових загроз як до питань безпеки, оскільки це може спровокувати виконавчу владу до розширенням своїх повноважень та застосування виняткових заходів, пов'язаних із призупиненням прав і свобод особи, цензурою, державним насильством, послабленням законності [405]. Такого роду критика, однак, не зупинила дослідження екологічної безпеки як підвиду національної безпеки. У цілому протягом останніх трьох десятиліть дослідження в галузі безпеки набули дедалі більшого комплексного і міждисциплінарного характеру, відрізняються науковою строгістю та теоретичністю [551].

У вітчизняній правовій системі становлення й розвиток права екологічної безпеки і його понятійного апарату відбувалося протягом останніх тридцяти років спочатку в межах галузі екологічного права та її підгалузі – права екологічної безпеки (В. І. Андрейцев [4–6], Г. В. Анісімова [9; 31; 226; 227], А. П. Гетьман [31; 33], А. Б. Качинський [52], В. В. Костицький [32], М. І. Хилько [194], Л. Д. Яценко [219] та ін.). Однак, на початку 2000-х років В. І. Андрейцев одним з перших вітчизняних правників запропонував розглядати право екологічної безпеки як комплексну галузь права [6]. Попри відносно тривалий період наукових досліджень теорія права екологічної безпеки не сформувала

зусилля щодо управління навколишнім середовищем [257, с. 245–251]. Є підстави припустити, що права людини й надалі залишатимуться важливою ланкою у сфері глобального екологічного регулювання [403]. Хаджар Лейб вважає, що «Система прав людини пропонує складні юридичні та позаправові механізми, необхідні для подолання як серйозного впливу діяльності людини на навколишнє середовище, так і наслідків екологічної деградації прав людини» [373, с. 1–2].

єдиних наукових підходів до визначення ключових понять цієї галузі, що позначилося на її сприйнятті законодавцем та юристами-практиками [77, с. 52]. Протягом останнього десятиліття дедалі більше вітчизняних науковців дотримуються підходу, відповідно до якого екологічна безпека має досліджуватися в рамках права національної безпеки як його складова (В. О. Копанчук [72], М. М. Сірант [174], М. В. Троцька [189]).

Попри досягнуті здобутки, недостатня теоретична розробленість саме проблеми національних екологічних інтересів, її новизна, а також потреба у вдосконаленні правового регулювання екологічної безпеки в Україні викликають необхідність активізації розробок у цій сфері.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження визначено згідно з планом науково-дослідних робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у межах цільової комплексної програми «Теоретичні та практичні проблеми сучасного міжнародного права та іноземного конституційного права» (державна реєстрація № 0111U000954 УкрІНТЕІ), а також фундаментального дослідження «Система національної безпеки України у XXI ст. (невійськовий аспект): трансформація підходів до правового регулювання» (державна реєстрація № 0121U109548 УкрІНТЕІ). Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 20 листопада 2020 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є отримання нових результатів у формі наукових висновків щодо правового забезпечення та реалізації національних інтересів України у сфері екологічної безпеки, виявлення проблемних аспектів нормотворчої та правозастосовної діяльності у вказаній сфері, а також надання обґрунтованих пропозицій і рекомендацій для їх вирішення.

Для досягнення зазначеної мети поставлені й послідовно вирішуються такі основні завдання:

- охарактеризувати конституційно-правові та доктринальні засади національної та екологічної безпеки України;
- розкрити взаємозв'язки та співвідношення національної та екологічної безпеки в сучасних умовах;
- запропонувати шляхи автономізації екологічної безпеки в системі національної безпеки;
- визначити конституційно-правові засади екологічної держави як правову основу концептуалізації національного екологічного інтересу;
- уточнити зміст поняття «національний екологічний інтерес», визначити його місце, роль і значення в теорії національної та екологічної безпеки;
- розкрити співвідношення понять «національні цінності», «національна ідентичність» і «національний інтерес»;
- розкрити зміст принципу екологічного верховенства права;
- окреслити основні класифікації національних інтересів, що пропонуються зарубіжними та вітчизняними вченими;
- встановити особливості правового регулювання феномену екологічної безпеки у національному законодавстві України та міжнародному праві;
- визначити специфіку підходів до правового регулювання екологічної безпеки в умовах повномасштабної агресії РФ проти України та в умовах розгортання процесів інтеграції нашої держави у Європейський Союз.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають внаслідок автономізації в структурі національної безпеки сфери екологічної безпеки.

Предметом дослідження є забезпечення екологічних інтересів як засад національної безпеки України.

Методи дослідження. У сучасних умовах, як ніколи раніше, демократичні, правові держави прагнуть до забезпечення національної безпеки держави як політичної інституції нарівні з безпекою окремих осіб і соціальних груп в умовах існування різноманітних викликів і загроз не тільки

міжнародного характеру, але й інших видів. Збільшення груп охоронюваних об'єктів змушує державу вживати необхідних дій для покращення свого функціонування та удосконалення національного законодавства з метою реалізації цілей безпеки. Таким чином мова йде вже не лише про організацію захисту таких благ і цінностей як суверенітет, територіальна цілісність, конституційний лад, внутрішній правопорядок, але й багатьох інших, близьких до інтересів і потреб індивіда, соціальних груп, суспільства в цілому і, нарешті, міжнародної спільноти. Як наслідок, в структурі національної безпеки сьогодні виділяють проблеми політичного та військового характеру нарівні з питаннями економічного, екологічного, енергетичного, інформаційного характеру та багатьма іншими проблемами безпеки, виокремленими за своїм предметом та змістом.

Зміна усталеної парадигми національної безпеки відбувалася після Другої світової війни протягом десятиліть в наслідок активних наукових і політичних дискусій, завдяки яким держава і суспільство в цілому починають міркувати і діяти з точки зору ширшого розуміння національної безпеки, аніж просто через призму збройного протистояння між державами як суб'єктами міжнародних відносин. Наслідком зміни парадигми безпеки стала поява багатьох систем, які функціонують в області безпеки, як правило, відносно незалежно одна від одної і в той же час певною мірою дублюючи її завдання. При цьому спостерігається часткове перетинання повноважень компетентних державних органів. У цьому зв'язку постає завдання стосовно формування національної безпеки як системи, офіційне встановлення якої має забезпечити впорядкування і взаємоузгодження сукупності організаційних заходів та правових актів, що регулюють окремі питання її організації та функціонування.

Підґрунтям стратегії наукового пошуку виступили концепції екологізму, сталого розвитку, екологічної держави, екологічного конституціоналізму, екологізації правової культури.

У своєму дослідженні в різному обсязі та залежно від завдань нами використовувалися дослідницькі моделі, притаманні соціальним наукам:

модель емпіричної теорії, відповідно до якої всі знання походять з досвіду та пов'язані з описом зв'язків між емпіричними подіями; модель аксіоматизованої теорії, що заснована на гіпотезах і аксіомах; модель неформальної теорії, що заснована на розмовних знаннях з турботою про дотримання епістемологічної та методологічної коректності.

Отримання достовірних результатів проведеного дослідження стало можливим завдяки застосуванню загальноновизнаних методів і методик дослідження. Так, діалектичний метод сприяв розгляду національної безпеки і екологічної безпеки, як одного з її вимірів, з одного боку, з погляду відносно інваріантних стратегічних засад її забезпечення, а з другого – динаміки правового регулювання в даній сфері з урахуванням становлення України як демократичної, правової, соціальної держави, яка інтегрується в європейський правовий і безпековий простір (розділ 1). Спираючись на цей метод, були обґрунтовані переваги і недоліки різних підходів до вирішення цього питання, проаналізовано різні національні конституційно-правові моделі забезпечення екологічної безпеки залежно від системи внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливають на неї (розділ 2).

Зважаючи на специфіку проблематики дослідження (як відомо, проблематика національної безпеки тривалий час належала до сфери досліджень політичних наук і порівняно нещодавно перейшла до сфери юридичної науки), позитивним було використання можливостей, наданих міждисциплінарним підходом. Цей підхід був використаний з метою врахування наукових здобутків як з позицій різних юридичних наук (теорії права, конституційного, екологічного, міжнародного тощо), так і інших гуманітарних наук. Концептуальні ідеї широкого спектру гуманітарних наук забезпечили аналіз даної наукової проблеми з різних точок зору та визначили напрям конституційно-правового і міжнародно-правового розвитку стратегії забезпечення національних інтересів в екологічній сфері (розділи 1–3).

Системний метод сприяв розкриттю структури і змісту національної безпеки, а також класифікації національних інтересів (підрозділ 1.2, розділ 2).

Такі методи формальної логіки як опис, порівняння, аналіз і синтез, класифікація, а також інші – дали змогу більш повно і всебічно охарактеризувати конституційно-правову модель регулювання відносин у сфері забезпечення екологічних інтересів з позиції їх конкретного нормативного змісту, а також розкрити особливості міжнародно-правового і внутрішньодержавного регулювання проблем екологічної безпеки (розділи 2 і 3). При визначенні наукових понять, а також пропозицій стосовно удосконалення чинного безпекового законодавства використовувався метод моделювання.

Використання системно-структурного методу забезпечило вивчення конституційно-правової моделі регулювання проблеми національної безпеки з урахуванням різноманітних економічних, політичних, соціальних і екологічних аспектів. За допомогою цього методу національну безпеку досліджено як інтегративну структуру з урахуванням її різногалузевих характеристик і механізмів забезпечення (розділ 1).

Хронологічний метод та івент-аналіз застосовувалися при дослідженні становлення, розвитку та використання понять «національна безпека», «екологічна безпека», «екологічна держава», «національний інтерес» (розділи 1 і 2); це сприяло розкриттю еволюції змісту цих термінів, а також розгляду закономірностей розвитку національного і міжнародного права в сфері екологічної безпеки (розділ 3).

Порівняльно-правовий метод став у нагоді для визначення схожості та відмінностей у політиці екологічної безпеки України та її аналогів у США та державах-членах Європейського Союзу, виявлення спільних тенденцій і напрямів її розвитку, обґрунтування використання зарубіжного досвіду в проведенні політики екологічної безпеки України, зокрема забезпеченні екологічних інтересів (розділи 1–3). Його використання сприяло всебічному аналізу значного масиву зарубіжної літератури, а також національного і зарубіжного законодавства, а також норм міжнародного права, що регулюють

суспільні відносини у сфері забезпечення національних екологічних інтересів, виокремила інтегративні характеристики різних підходів у цій сфері.

Широке застосування в дисертації дістав метод структурно-функціонального аналізу, що дав змогу розкрити сутність політики екологічної безпеки, що проводиться на національному, регіональному та міжнародному рівнях, виявити значення екологічних пріоритетів у системі домінантних політичних поглядів на процес розвитку держави і суспільства (розділ 3).

Для визначення напрямів і перспектив удосконалення чинного законодавства України у сфері екологічної безпеки було використано прогностичний метод (розділ 2, підрозділ 3.1).

Завдяки обробці кількісного матеріалу, зібраного соціологічними інститутами і громадськими організаціями у результаті інших досліджень (статистичний метод), вдалося всебічно проаналізувати стан екологічної культури населення України і Європейського Союзу та встановити певні закономірності вирішення екологічних проблем (розділ 1).

Достовірність висновків забезпечена завдяки багатоваріантності аналізу зарубіжних і вітчизняних теоретичних положень щодо сутності екологічної безпеки і національних інтересів в ній; деідеологізації теоретичного та емпіричного аналізу; міцній опорі на законодавство, що характеризує сучасну практику нормативного закріплення національних інтересів, зокрема екологічних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є кваліфікованою науковою працею, в якій здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано вирішення наукового завдання, яке полягало у встановленні місця і ролі екологічної безпеки в структурі національної безпеки, а також значення національних екологічних інтересів для забезпечення екологічної безпеки України в умовах її інтеграції у європейське і міжнародне співтовариство.

Уперше:

– обґрунтовано тезу, відповідно до якої екологічну безпеку необхідно розглядати не як певний стан, а як безперервний і стійкий процес, спрямований на досягнення бажаного екологічного стану, що розгортається під впливом чинників, які динамічно змінюються (наприклад, цінностей, інтересів, сприйняття загроз безпеці);

– доведено, що екологічна безпека в сучасних умовах вимагає біорегіональних підходів до розробки політики, а отже створення екологічних (біорегіональних) альянсів. Біорегіони не обов'язково визначаються політичними кордонами чи економічними інтересами (хоча це й не виключається, що доводить Європейський Союз), оскільки біорегіон – це певна ідентифікована географічна область взаємодіючих біосистем, яка є відносно самопідтримуваною в процесах природи, що постійно відновлюється. Екологічна політика держав одного біорегіону або які межують з цим біорегіоном, є більш ефективною завдяки спільним інтересам і колективним діям;

– визначено систему ознак національних інтересів: національний інтерес стосується обмеженого кола цілей, цінностей і стратегій, що ведуть до їх забезпечення; вони є предметом загальнонаціональної політики; національним інтересам властива усталеність, оскільки вони пов'язані з дотриманням базових цінностей суспільства і реалізацією довготривалих цілей; визначаються на основі об'єктивної оцінки реальності (поточної ситуації) та мають бути пропорційними можливостям держави (ресурсам) щодо їх забезпечення; характеризуються системністю, внаслідок чого вони не повинні бути суперечливими, конфліктувати між собою; реалізуються відповідно до норм міжнародного права; відображають інтереси більшості суспільства, виражені через його представників, обраних демократичним шляхом; накладають розумні обмеження на уряд, щоб унеможливити зловживання консенсусним документом, в якому викладено національний інтерес; можуть бути використані громадянами та інститутами громадянського суспільства як суворі критерії оцінки загальнодержавних політичних рішень, що приймаються

урядом; державний суверенітет є необхідною умовою для реалізації й захисту національних інтересів; публічне проголошення державою національних інтересів дає чіткі сигнали міжнародному співтовариству про її зовнішньополітичні наміри, зокрема про готовність до співробітництва з іншими державами в питанні забезпечення їхніх спільних національних інтересів, а також свою готовність їх захищати), яка дозволяє їх розмежувати з іншими інтересами;

– запропоновано авторську інтерпретацію визначення екологічної держави, під якою слід розуміти посткапіталістичну і постліберальну модель держави, в основу якої покладено принципи екологічного верховенства права, екологічної демократії та справедливості, і функціонування якої зумовлено моральною турботою про інтереси нинішнього і майбутніх поколінь, а також нелюдських біотичних спільнот;

– запроваджено у науковий обіг вітчизняної науки права національної безпеки принцип екологічного верховенства права і визначено його зміст через такі правові вимоги: ухвалення справедливих і чітких екологічних законів, які можна реалізувати; участь інститутів громадянського суспільства в процесі прийняття екологічно значущих рішень; доступ до правосуддя та інформації з питань екологічної безпеки відповідно до принципу 10 Декларації Ріо; підзвітність і добросовісність інституцій і посадових осіб, які приймають рішення, зокрема через активне використання екологічного аудиту; доступні, справедливі, неупереджені та оперативні механізми вирішення суперечок в сфері екологічної безпеки; розвиток спеціалізованих експертних знань у екологічних судових розглядах та інноваційні екологічні процедури та засоби правового захисту; визнання взаємодоповнюючого зв'язку між правами людини та екологічною безпекою; специфічні гомоцентричні критерії тлумачення норм екологічного права;

– доведено, що національний інтерес представляє собою об'єктивно-суб'єктивну категорію, параметри якої визначаються ціннісною системою, що панує в даному суспільстві і державі. У сучасних умовах формулювання та

реалізація національних інтересів, зокрема екологічних, перебувають під впливом системи цінностей і вимог Європейського Союзу, що зумовлено прагненням нашої держави набути членства у його складі;

– виявлено зв'язок національних інтересів, зокрема в екологічній сфері, з брендингом країни як екологічної держави.

Удосконалено:

– визначення екологічної безпеки, під якою пропонується розуміти свідомо виокремлену інтегровану в структурі національної безпеки сферу, що представляє собою діяльність внутрішньо скоординованих і взаємопов'язаних національних суб'єктів (органів влади та державного управління, місцевого самоврядування, неурядових організацій та громадян), які, за потреби, у взаємодії з компетентними органами інших держав і міжнародних організацій на підставі норм міжнародного і національного права реалізують комплекс заходів стосовно прогнозування, моніторингу, запобігання чи компенсації настання негативних екологічних подій та явищ природного і техногенного характеру в усіх станах функціонування держави (нормальний, кризовий, надзвичайний);

– концептуальні підходи до визначення змісту екологічної безпеки, що дозволило виділити її ознаки: наявність специфічних екологічних викликів і ризиків, які мають як природне, так і техногенне походження; спрямованість на попередження екологічно ризикованих дій, станів і процесів, здатних завдати суттєвої шкоди міжнародній спільноті, інтеграційному об'єднанню, державі, суспільству чи окремій особі; врахування законів природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти; системність; цілісність системи екологічної безпеки; комплексний характер; специфічне нормативно-правове забезпечення; пов'язаність зі станом розвитку правовідносин та соціально-правових зв'язків уповноважених на екологічну безпеку і зобов'язальних суб'єктів; наявність системи державно-правових та інших соціальних засобів запобігання виникненню різноманітних загроз шляхом регулювання екологічно небезпечної діяльності; відповідність вимогам ефективності та економності;

– тезу про те, що ефективність екологічної безпеки залежить від інституціоналізації ціннісної бази (еко-цінностей сталого розвитку), оскільки екологія вимагає формування й розвитку в рамках екологічної культури суспільства нової складової – культури екологічної відповідальності;

– тезу про те, що національні інтереси є синтезом внутрішнього розвитку держави і зовнішнього середовища в системі міжнародних відносин. Національні інтереси спрямовані на задоволення потреб особистості, суспільства і держави, що виникають на переломних етапах історичного розвитку. Національні інтереси органічно пов'язані з національною ідентичністю, системою цінностей і цілями держави, а також національною безпекою;

– підхід, відповідно до якого держава розглядається як обов'язковий або навіть головний учасник процесу розв'язання сучасних екологічних і кліматичних проблем. Це зумовлено тим, що рішення щодо забезпечення екологічних прав людини, використання природних ресурсів, нових форм біотехнологій, зміни клімату, збереження біорізноманіття, використання, зберігання та скорочення ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї тощо, ухвалюються саме на рівні національних урядів, зачіпаючи інтереси не тільки сучасного, але й майбутніх поколінь, не лише власних громадян, але й громадян сусідніх держав;

– положення щодо специфіки сучасних підходів до правової регламентації забезпечення реалізації екологічної безпекової політики держави, в рамках якої право виступає одним із найбільш ефективних елементів досягнення цілей екологічної політики;

– положення щодо специфіки сучасних підходів забезпечення реалізації екологічної безпекової політики держави, в рамках якої право виступає одним із найбільш ефективних елементів досягнення цілей екологічної політики;

– концептуальні підходи щодо визначення засад удосконалення правової регламентації екологічної безпеки в Україні в умовах війни та у

повоєнний час, зокрема, таких як інтеграція екологічної складової в усі сектори економіки, регіонального розвитку та суспільного життя; міжнародна співпраця та європейська інтеграція; впровадження Цілей сталого розвитку та засад Зеленої угоди, які повинні супроводжуватися поєднанням процесу відновлення з реформами та порядком денним вступу до ЄС; принцип ЗВ – «Build Back Better» (укр. «відбудувати краще»); принцип субсидіарності тощо.

Набули подальшого розвитку:

– наукові уявлення про те, що забезпечення екологічної безпеки досягається системою правових, політичних, організаційних, економічних та інших заходів, що реалізуються на державному рівні, а також в рамках міжнародного співробітництва, спрямованих на збереження здорового і безпечного довкілля, біологічного різноманіття та природних ресурсів; збалансоване розв'язання екологічних і економічних завдань; запобігання негативному впливу господарської та іншої діяльності, надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, їхнім наслідкам з метою забезпечення національних екологічних інтересів;

– положення про те, що реалізація національних інтересів в сфері екологічної безпеки є складним, тривалим і багатоетапним процесом, в якому бере участь широке коло суб'єктів, що прагнуть висловити загальнозначущі потреби різних соціальних груп і верств населення держави;

– система наукових знань про те, що сучасний «екологічний конституціоналізм» слід розглядати як спосіб об'єднати відданість екологічним правам людини, процедурні демократичні права та права на участь у визначенні екологічної політики держави, а також політичне регулювання економіки для досягнення екологічних, а не лише економічних цілей;

– положення про те, що право громадян на здорове і безпечне довкілля реалізується повною мірою тоді, коли люди і їх спільноти володіють достовірною екологічною інформацією про стан довкілля, реальні і потенційні загрози та заходи з його охорони, яку надають у повному обсязі та у

встановлені строки компетентні державні органи та громадські організації у сфері екологічної безпеки в порядку, встановленому законодавством;

– положення щодо необхідності врахування аquis ЄС у сфері екологічної політики при розробці та оновленні нормативно-правових актів України, які стосуються екологічної безпеки, що диктується потребою подальшої інтеграції України у європейський політико-правовий простір та статусом держави-кандидатки на вступ до ЄС;

– теза про те, що ознакою сьогодення, яка характеризує сучасний стан процесів забезпечення екологічної безпеки у міжнародному вимірі, є утворення надконтинентальних центрів впливу на ці процеси через активізацію нових форм конкуренції акторів міжнародних відносин – держав-лідерів економічного розвитку, транснаціональних корпорацій, транснаціональних банків, світових виробничих центрів, техномегаполісів, міжнародних неурядових організацій тощо. Рухливість структури та конфігурації деяких акторів та їх економічного потенціалу, їх здатність впливати на перерозподіл ресурсів світу, визначають в якості основного для економічного та науково-технічного прогреса людства саме екологічний пріоритет. Це, у свою чергу, веде до формування єдиної консолідованої системи міжнародної екологічної безпеки;

– положення, щодо якого найбільш ефективним способом правової регламентації екологічної безпеки на міжнародному рівні є прийняття міжнародних договорів (конвенцій), рідше – формування звичаєвих норм. При цьому у міжнародних відносинах, де основні гравці характеризуються як різним рівнем соціально-економічного розвитку, так і різними інтересами та можливостями, важливу роль у регулюванні відносин у сфері екологічної безпеки відіграють норми «м'якого» права. Останні в силу своєї специфіки, дають можливість державам, як основним суб'єктам міжнародного права, обирати більш гнучкі способи регулювання взаємних відносин у такій чутливій сфері як спільна діяльність із забезпечення екологічної безпеки;

– теза про те, що існуючі міжнародно-правові механізми забезпечення екологічної безпеки не здатні достатньо ефективно розв'язати

екологічні проблеми сьогодення, а також відвернути екологічну катастрофу планетарного масштабу. Через укладення міжнародних договорів неможливо забезпечити дієвий захист усіх елементів навколишнього природного середовища. Крім того у міжнародному праві існує велика кількість прогалин, що стосуються питань екологічної безпеки, особливо щодо притягнення до відповідальності за заподіяну довкіллю шкоду. Це зумовлює неефективність таких норм на практиці;

– положення про те, що для ефективного розв'язання екологічних проблем необхідні більш рішучі кроки, які були б співрозмірними із масштабами екологічних загроз. Одним із можливих шляхів є створення в структурі ООН органу, що мав би статус головного органу Організації, на кшталт Ради Безпеки, діяльність якого буде спрямована на досягнення гармонійного співіснування людини та навколишнього природного середовища.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути основою для подальших наукових розробок у цій сфері і використовуватись:

– у науково-дослідній сфері для розвитку недостатньо розробленого в юриспруденції наукового напрямку, пов'язаного з дослідженням відносин щодо формування екологічної безпеки в системі суперечностей національних інтересів. Дана робота з позицій юридичної науки дає досить повне уявлення про екологічну безпеку як про правову категорію, що робить певний внесок у вдосконалення та розвиток теорії національної безпеки і екологічної безпеки, як одного з її вимірів;

– у нормотворчій діяльності – як теоретичний матеріал для наукового обґрунтування проектів положень нормативно-правових актів в сферах національної та екологічної безпеки, а також співпраці України та ЄС у сфері боротьби з екологічними кризами та змінами клімату, приведення національного законодавства у відповідність до екологічного та кліматичного *acquis* ЄС;

– у інтерпретаційно-правовій діяльності – як теоретичний матеріал для наукового обґрунтування положень, які не знайшли достатнього відображення в чинному законодавстві та в практиці діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування;

– у навчальному процесі – при викладанні конституційного права, спецкурсів, орієнтованих на вивчення конституційних засад національної безпеки, захисту конституційних прав і свобод, а також права національної безпеки і екологічного права; в науково-дослідницькій роботі аспірантів, магістрів та бакалаврів;

– в інформаційно-аналітичній сфері – для поширення знань про національні інтереси України в сфері екологічної безпеки і шляхи їх забезпечення.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення і висновки, які містяться у дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Основні теоретичні положення і висновки, які містяться у дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Ключові положення роботи доповідалися на IV науково-практичній конференції з європейського права «Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку» (м. Харків, 19 листопада 2020 р.) та науково-практичній онлайн-конференції «Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану» (м. Харків, 08 грудня 2022 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (568 найменувань), додатку. Загальний обсяг роботи – 251 сторінка, з яких основний текст становить 190 сторінок, список використаних джерел з 568 найменувань займає 60 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Поняття і правовий зміст екологічної безпеки

Політичне значення екології неухильно зростає з того часу, як вона опинилася в полі зору громадськості у зв'язку з екологічним рухом, який зародився в 1960-х роках¹ і був пов'язаний з усвідомленням таких проблем як ядерна енергія, токсичні відходи, кислотні дощі, будівництво доріг тощо. У суспільстві поступово зростало відчуття того, що вплив людства на природу має місце як на локальному, так і на національному і навіть глобальному рівні, торкаючись всього довкілля².

На рівні національної безпеки екологічний вимір вперше привернув увагу військових. В'єтнамська війна (1955–1975 роки), а згодом війна в Перській затоці (1991 р.), продемонстрували використання завдання шкоди довкіллю як навмисного інструменту агресії [400]. Також було доведено, що екологічне здоров'я та стабільність не відновлюються автоматично з припиненням конфлікту, оскільки екологічна шкода, заподіяна під час війни, продовжується і в постконфліктну епоху [400, с. 108–109]. Військові аналітики США почали розглядати спочатку екологічні проблеми, а згодом і зміну клімату як своєрідний «мультиплікатор загроз», що посилює ризики і погіршує їхні наслідки для національної та регіональної безпеки. При цьому загроза походить не від самих екологічних і кліматичних проблем, оскільки вони самі по собі не

¹ Насправді, приблизне зародження природоохоронного руху в Європі і Північній Америці (наприклад, Британське Королівське товариство захисту тварин; Американський клуб Sierra Club (1892 р.) та Британський національний фонд (1895 р.), які займалися національними парками та охороною дикої природи) припадає на кінець XIX ст. З того часу цей рух еволюціонував від відносно вузької стурбованості збереженням місцевих ресурсів та збереженням мальовничих місць, парків та лісів до ширших проблем токсичного забруднення, біорізноманіття, захисту та запобігання глобальним змінам клімату.

² Вивчення посилянь індексу New York Times показує, якщо словосполучення «довкілля» зовсім не використовувалося в 1955 р, то в 1970 р. воно з'явилося в покажчику 86 разів.

викликають конфлікти, а від того, що вони можуть діяти як прискорювачі нестабільності чи конфліктів [175, с. 343].

Остаточне оформлення політичного значення екології припадає на 1970-ті роки [313], коли воно із суто академічних дебатів про наслідки впливу екології на майбутнє планети перейшла на рівень національної політики. У 1969 р. у міністерство внутрішніх справ ФРН ініціювало прийняття невідкладної програми із захисту навколишнього середовища (Sofortprogramm für Umweltschutz), а з 1974 р. було започатковано процес формування екологічного законодавства¹. У 1970 р. президент Франції Ж. Помпідю під час виступу у Чиказькому французькому альянсі заявив: «Панування людини над природою стало настільки повним, що спричиняє ризик знищення самої природи. Природа все менше і менше здається нам жахливою силою, яку люди намагалися освоїти на зорі цього століття, але дорогоцінною та тендітною структурою, яку необхідно захищати, щоб земля залишалася придатною для життя людства» [479].

Вказаний висновок підтверджується й тим фактом, що 1 січня 1970 р. президент США Р. М. Ніксон підписав Закон про національну політику в галузі довкілля (NEPA)², а у Посланні про становище країни в 1970 р. зазначив: «національне занепокоєння станом довкілля досягло безпрецедентного рівня інтенсивності» [423]. Позиція президента стосовно легалізації екологічного виміру національної безпеки мала надзвичайно важливе значення, адже для того, щоб нові ідеї або наукові концепції закріпилися – незалежно від того, наскільки вони правильні – зазвичай потрібні десятиліття, а іноді й більш тривалий строк. Прискорення процесу зміни наукових парадигм, їхнє

¹ Якщо у 1950-ті рр. було прийнято лише Федеральний закон про управління водними ресурсами (1957 р.), то протягом 1970-х рр. було прийнято: Федеральний закон про контроль якості атмосферного повітря (1974 р.), Федеральний закон про охорону природи (1976 р.), Федеральний закон про плату за скидання стічних вод (1976 р.), який вперше явно ввів принцип «забруднювач платить» та екологічні платежі.

² Розділ I NEPA містить Декларацію національної екологічної політики. Ця політика вимагає, щоб федеральний уряд використовував усі можливі засоби для створення та підтримки умов, за яких людина та природа можуть існувати у продуктивній гармонії. Стаття 102 Розділу I Закону вимагає, щоб федеральні агентства враховували екологічні міркування під час планування та прийняття рішень за допомогою систематичного міждисциплінарного підходу. У 1978 р. Council on Environmental Quality видав правила (40 CFR Parts 1500-1508) для реалізації NEPA. Ці правила є обов'язковими всім федеральним агентствам [555].

вкорінення значною мірою залежить від позиції державної влади, санкціонування нею основних її положень [387, с. 901]. Тому не дивно, що вказані кроки Р. Н. Ніксона відкрили «десятиліття довкілля» в США (у 1970 р. у США вперше в історії було проведено День Землі і з того часу святкування стало регулярним¹), а також деяких країнах Заходу і навіть СРСР².

У процесі легалізації екологічної безпеки як самостійного виміру національної безпеки важливу роль відіграло визнання екологічних прав людини. Висунення в 1972 р. французьким юристом К. Вазаком ідеї про «третє» покоління прав людини засвідчило усвідомлення того факту, що людство підійшло до тієї межі, за якою стає актуальною проблема створення для людини і людства в цілому умов для виживання [213, с. 138]. Ця ідея набуває визнання в тому ж році після того, як у Декларації Стокгольмської конференції з навколишнього середовища людини (1972 р.) було проголошено: «Людина має основне право на свободу, рівність і сприятливі умови життя в середовищі, що її оточує, якість якого дозволяє вести гідне і процвітаюче життя, і несе головну відповідальність за охорону і покращення навколишнього середовища на благо нинішнього та майбутніх поколінь» [521]. Відтоді екологічна безпека стала четвертою серйозною проблемою порядку денного Організації Об'єднаних Націй.

Як зазначає І. В. Яковюк, визнання екологічних прав людини надало актуальності питанню, чи треба розглядати діяльність держави з охорони навколишнього середовища як історичне завдання, яке за аналогією з соціальною державою, надає державі історичного типу, який би був відмінним від уже існуючих? У «Маніфесті-72 про соціальне ринкове господарство» Л. Ерхардт і А. Мюллер-Армак наголосили на тому, що концепція соціального

¹ 26 лютого 1971 р. Генеральний секретар ООН У. Тан підписав спеціальну декларацію, присвячену цій події.

² Ph. R. Pryde зазначає, що десятиліття екології (періодом підвищеного усвідомлення погіршення стану довкілля) в 1970-х роках розпочалося не лише у США, але й, наприклад, у СРСР. Під час цього десятиліття було прийнято нові закони, збільшено фінансування боротьби із забрудненням довкілля та посилено наголос на збереженні природних ресурсів. Незважаючи на такі добрі наміри, кумулятивний ефект нових технологій, неадекватних бюджетів та правозастосування, примату виробничих цілей та різних інституційних перешкод призвів до нерівномірного, а в деяких місцях та неадекватного рівня покращення стану навколишнього середовища [486].

ринкового господарства вже сприйняла екологічну політику як власне завдання. Виходячи з цього немає потреби в доповненні «екологічною» складовою концепції демократичної, соціальної, правової держави [213, с. 138].

Сприйняття ідеї екологічної безпеки на рівні більшості держав засвідчила Всесвітня хартія природи, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1982 р. [561]. Вона закріпила принцип збереження, яким має керуватися та оцінюватись будь-яка поведінка людини, що впливає на природу, і який фактично визначає загальні контури політики як держав, так і всього міжнародного співтовариства в сфері політики екологічної безпеки. Загально визнаною є думка про те, що Хартія і сьогодні залишається найсильнішим документом в сфері екологічної безпеки, порівняно навіть з більш пізніми міжнародними актами.

Наприкінці 1980-х років знову пожвавилася публічна дискусія з приводу взаємозв'язку між довкіллям і безпекою. Широку підтримку отримала теза про те, що погіршення стану довкілля становить загрозу безпеці, а тому майже не лунали голоси незгодних – позиція критиків проявлялася скоріше шляхом мовчання, ніж участі у дебатах, сподіваючись, що дискусія поступо зійде нанівець. Однак, ці очікування не виправдалися.

Відправною точкою в концептуалізації екологічної безпеки стали, з одного боку, позиція науковців, відповідно до якої «економічна безпека, екологічна безпека, безпека особистості, соціальна безпека і військова безпека є різними формами безпеки, а не принципово різними концепціями» [233], а з другого – позиція органів державної влади, які розглядали екологічну безпеку як елемент регіональної та національної безпеки¹. Вказані виміри національної безпеки стали елементами її структури. Разом з тим їх автономність є умовною,

¹ Так, Державний департамент США у звіті за 2001 р. зазначив: «Екологічна безпека є елементом регіональної та національної безпеки. Він охоплює пом'якшення і запобігання енергетичним загрозам, включно із загрозами джерелам і лініям постачання, а також екологічні ризики і пов'язані з ними стреси, які безпосередньо сприяють політичній та економічній нестабільності або конфліктам у зарубіжних країнах або регіонах, важливих для Сполучених Штатів. Крім того, в ньому розглядаються окремі проблеми в галузі енергетики, довкілля та пов'язані з ними проблеми національної безпеки, які прямо суперечать зовнішній політиці Сполучених Штатів» [327].

оскільки різні виміри безпеки між собою тісно переплетені в наслідок того, що загрози і виклики безпеки часто набувають комплексного характеру¹.

Особливо відчутно екологічна проблематика вторглася в сферу міжнародних відносин після проведення XV Паризького саміту G-7 (1989 р.), який значною мірою був присвячений аналізу глобальних екологічних проблем. Це було зумовлено тим, що на рівні суспільної політичної і правової свідомості починає утверджуватися думка про те, що екологічні конфлікти цілком можуть вписуватися в усталені моделі міждержавних конфліктів². Це пояснює, чому проблематика навколишнього середовища стала постійною проблемою, що висвітлюється в ЗМІ.

Згодом людство стало свідком стрімкого зростання числа дипломатичних ініціатив і міжнародних конференцій, особливе місце серед яких посів саміт Землі у Ріо-де-Жанейро (1992 р.). Як наслідок, наприкінці 1980-х років фахівці зі стратегічного аналізу вимушені були визнати, що «невійськові виміри безпеки тепер [зайняли] дуже важливе місце в поведінці держав» [302, с. 512].

Поступово проблеми довкілля ставала дедалі важливішим виміром політичного життя на всіх рівнях – на місцевому, національному, регіональному і міжнародному. При цьому дедалі більше людей розглядають саме державу як неодмінного або навіть головного учасника у процесі розв’язання сучасних екологічних і кліматичних проблем. Це пов’язано з тим, що рішення щодо використання природних ресурсів, нових форм біотехнологій, зміни клімату, біорізноманіття, використання та зберігання ядерної, хімічної і бактерологічної зброї, прийняті державною владою, зачіпають не тільки сучасних людей, а й майбутні покоління як власних громадян, так і громадян сусідніх держав [450].

¹ У доповіді «Наше спільне майбутнє» Міжнародної комісії з навколишнього середовища і розвитку (1987 р.), яка була схвалена Генеральною асамблеєю ООН, зазначалося, що національні уряди не можуть займатися захистом навколишнього середовища окремо від відповідних криз в сфері економіки та енергетики [205, с. 84].

² Деградація навколишнього середовища має різні впливи на поведінку суб’єктів суспільних відносин учасників і може відігравати роль причини, ініціатора, цілі, каналу та каталізатора конфліктів. Екологічні конфлікти – це різновид соціальних конфліктів, викликаних погіршенням стану довкілля чи нерівним розподілом ресурсів довкілля. Атлас екологічної справедливості (EJAtlas) задокументував 3100 екологічних конфліктів у всьому світі станом на квітень 2020 р. При цьому очевидно, що багато екологічних конфліктів залишилися не задокументованими [503].

Акти, що були прийняті як на національному, так і міжнародному рівнях наприкінці ХХ ст., утворили нормативно-правове підґрунтя для перегляду концепції національної безпеки в частині розширення сфер її застосування, а також визначення не лише інтересів, загроз і викликів, але й визначення можливих рішень стосовно їх попередження чи нейтралізації [435].

Перегляд усталеної парадигми національної безпеки¹ був зумовлений низкою геополітичних факторів середини 1980-х – 1990-х років, які призвели до мирного завершення протистояння двох військово-політичних блоків і руйнації, так званого, соціалістичного табору. Зменшення військової загрози безпеці, з одного боку, а з другого – зростання внутрішньодержавних конфліктів, загострення екологічних проблем, прискорення епідемії ВІЧ/СПІДа продемонстрували, що традиціоналізм в сфері національної безпеки нездатний адекватно відповісти на виклики епохи після закінчення «холодної війни». Ця ситуація породила пропозиції щодо розширення концепції національної безпеки, включивши до неї широкий спектр невійськових загроз². Такі пропозиції зазвичай підкріплювалися сумішшю нормативних аргументів про те, які цінності, яких людей чи їх груп слід захищати правовими засобами, та емпіричних аргументів щодо характеру та масштабів загроз цим цінностям [232; 233; 299; 435; 493].

Важливу позитивну роль у перегляді традиційної парадигми національної безпеки відіграли американські дослідники. Протягом 1970-х – початку 1990-х років було опубліковано низку статей (С. L. Schultze [505]; R. H. Ullman [542]; J. T. Mathews [435]; N. Myers [452]; I. Rowlands [499; 500]; T. C. Sorensen [515]; S. M. Walt [551]; A. Tonelson [536]), які містили в собі виклик військово-державному центризму, наводячи аргументи на користь того, що навколишнє

¹ Протягом 1980-х років наріжний камінь концепції національної безпеки країни, що належали до НАТО і Організації Варшавського договору, – взаємне стримування військової та ідеологічної сили супротивника – зник, що спонукало до пошуку нового фокусу національної безпеки.

² Слід погодитися з Beard С. та Smith G. H. Е., на думку яких, перші кроки в цьому напрямі було зроблено ще в XV – XVII століттях, коли секуляризм і політична економія почали витискувати в суспільному житті теологію. Перехід від духовного до матеріального призвів до зміни значення слова «інтерес», який «схилився до економічної концепції в працях і переговорах, що стосувалися політики, державного управління та соціальних справ загалом» [242, с. 155].

середовище має розглядатися як сектор, рівноправний з іншими взаємодіючими секторами політики, які повинні бути захищені традиційними засобами¹. Аналогічні тенденції простежувалися наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть і в Європі, зокрема в Німеччині².

У результаті ширших дебатів про національну безпеку було висунуто припущення, що потенціал насильницького конфлікту, спричиненого екологічним стресом, нависає над суспільством, і ця концепція відрізняється від традиційних загроз. Фактично наприкінці ХХ ст. відбулася зміна у сприйнятті сучасного ландшафту національної безпеки: якщо за часів «холодної війни» конфлікти та міждержавні союзи формувалися майже винятково з політичних (ідеологічних) мотивів, то нині більше уваги приділяють проблемам, що виникають унаслідок загострення конкуренції за основні ресурси та погіршення стану довкілля [352].

Залежно від уявлень людей, пануючої в суспільстві правової культури безпеки [90] та сприйняття дійсності термін «безпека» набуває різного звучання: «національна безпека», «загальна безпека», «колективна безпека», «спільна безпека», «безпека людини», «безпека на основі співпраці» тощо, що свідчить про відсутність загального консенсусу щодо його обсягу і конкретного змісту. Разом з тим серед дослідників існує певна згода з приводу того, що «національна», «регіональна», «міжнародна» і «глобальна безпека» – це взаємопов'язані, але все ж автономні політико-правові феномени, які відносяться до різних наборів питань і маю своє походження в різних

¹ Прихильники концептуалізації екологічної безпеки стверджували, якщо екологічні зміни є потенційним джерелом соціальних конфліктів і якщо суспільства стикаються з небезпекою через зміни навколишнього середовища, то в цьому разі політика безпеки має бути переосмислена для врахування цих загроз [284; 523]. Також було звернуто увагу на те, що визначення якості безпеки винятково через військову міць створює хибний образ проблеми, тим самим ігноруючи ще більш потенційно небезпечні чинники, і заохочує милітаризацію в міжнародному масштабі, яка насправді сприяє зміцненню глобальної небезпеки, а не безпеки. Наголошувалося на необхідності усунення диспропорції в розподілі ресурсів, що виділяються на військові та невійськові виміри безпеки [542].

² Уряд канцлера Г. Шредера у звіті перед Бундестагом 29 жовтня 2002 р. «Gerechtigkeit im Zeitalter der Globalisierung schaffen – für eine Partnerschaft in Verantwortung» висловився на користь «концепції розширеної безпеки». Відповідно до цієї концепції безпека німецького суспільства і держави передбачала забезпечення безпеки життя і здоров'я від війни та злочинів; матеріальну, соціальну та культурну безпеку як умову забезпечення власної ідентичності; безпеку закону, а також захист від хвороб та інших ризиків для життя. При цьому наголошувалося, що лише суспільство, яке може забезпечити таку всебічну безпеку, здатне жити в стані добросусідства та мирного співробітництва із навколишнім світом [450, с. 306].

історичних і філософських контекстах [509]. При цьому безпека в усіх її формах (національна, державна, економічна, екологічна, інформаційна, демографічна та ін.) є однією з найважливіших категорій теорії та практики юриспруденції [244].

Поглиблення досліджень в сфері безпеки призвели до дискусії з приводу того, яка з двох моделей безпеки є пріоритетною, якій з них і коли слід надавати перевагу, які закони і політичні рішення вони повинні викликати і, що особливо важливо, хто повинен вирішувати ці питання [343; 466]:

– антагоністична безпека або традиційна модель трактує національну безпеку як «постійну здатність держави продовжувати розвиток свого внутрішнього життя без серйозного втручання або загрози втручання з боку іноземних держав» (G. F. Kennan, 1948) [343]. Метою національної безпеки тут є захист національних інтересів за допомогою воєнної сили. В рамках даної моделі стратегія держави із забезпечення безпеки полягає у захисті однієї групи від інших – «нас» проти «них». Суспільство, яке віддає пріоритет цьому виду безпеки, працює над створенням збройних сил, конкурентних переваг над передбачуваними та уявними суперниками. Армія та інші силові структури держави є домінуючими інструментами забезпечення безпеки. Цього підходу дотримуються інститути, які захищають інтереси національної безпеки сучасних держав;

– спільна або кооперативна безпека – це модель захисту, яка реалізується у спільнотах з колективним імунітетом: кожен суб'єкт забезпечений захистом, який поширюється й на інших. Суспільство, яке віддає пріоритет цій моделі безпеки, працює над створенням мереж соціального та екологічного захисту, тобто реалізує політики, які приносять користь спільноті, а також здатні зменшити тиск та попередити або мінімізувати антигромадські настрої, які насамперед спричиняють шкоду та провокують насильство. Ця модель заснована на ідеї про те, що існує потреба не лише в досягненні довіри між державами, але й з іншими недержавними акторами через обговорення, переговори та співпрацю. Кооперативна безпека заохочує залучення

недержавних акторів, міжнародних організацій і навіть держав з іншою ідеологією через неофіційні форуми та платформи. Відповідно, стабільне рішення може бути досягнуто лише тоді, коли дії та результати в дипломатичній, інформаційній, військовій, економічній, політичній сферах координуються. Враховуючи досить широку й неоднорідну групу нових загроз, безпеку можна забезпечити лише збалансувавши всі наявні в розпорядженні національного уряду інструменти.

Антагоністична безпека переважала протягом усієї історії людства і вона не втрачає свого значення і сьогодні, що підтверджує російсько-українська війна. Власне, спроба протиставити її спільній безпеці носить штучний характер, оскільки остання не виключає, а доповнює її в рамках такого ширшого феномену, як національна безпека. Національні держави в такий спосіб мають не лише «захищати» свої національні інтереси від суперників, а й працювати на спільне благо життя на цій планеті. Тим більше, що армії та військові конфлікти самі по собі є серйозними і постійними джерелами шкідливих викидів та іншої шкоди навколишньому середовищу. Реалізація антагоністської моделі безпеки просуває та втілює в життя політику, яка віддаляє суспільство від розумної політики та дій в сфері екології та клімату, а тому потребує врівноваження з боку моделі спільної безпеки.

Спільна безпека – це єдино можливий підхід до реалізації екологічної безпеки, оскільки зміна клімату є глобальною проблемою, хоча її наслідки проявляються нерівномірно. Неможливо виділити окрему країну із усього світу. Спроба зробити забруднення навколишнього середовища «чужою проблемою» на планеті, де ми живемо разом, ілюзорна: ні екологічні та кліматичні проблеми та кризи, ні соціальні проблеми (голод, злидні, масова екологічна міграція тощо), які вони посилюють, неможливо стримати межами. Тому в «національних інтересах» кожної держави, а також в інтересах бізнесу, щоб усі інші суб'єкти (інші держави та бізнес-структури) виконували свої зобов'язання в рамках екологічної політики держави. Ці міркування, до речі, є одним з

аргументів на користь віднесення екологічної безпеки до глобального, а не національного рівня [433].

Разом з тим слід визнати, що не будь-яка екологічна політика за своєю сутністю та змістом може бути віднесена до моделі спільної безпеки. Насправді частина зусиль з пом'якшення шкоди, що завдається зміною клімату, і зверненню динаміки, що лежить в його основі, імітують модель антагоністичної безпеки. Цей висновок базується на тому, що багато держав продовжують «захищати» свої національні інтереси від конкурентів, а не працювати на спільне благо життя на цій планеті. Ніколи цей підхід у відсутності меншого сенсу. Крім того, політика національного егоїзму порушує принцип екологічної справедливості: на всі африканські країни разом взяті припадає всього 3 % глобальних викидів, попри це вони потрепають від циклонів і втрати орних земель, а малі острівні держави стикаються з екзистенційною кризою через підвищення рівня моря.

Разом з тим у ідеї розширення змісту національної безпеки за рахунок невійськових вимірів, зокрема екологічного, були і залишаються противники, які вважають що погіршення навколишнього середовища не є загрозою національній безпеці і що воно навряд чи здатне спричинити міждержавні війни¹.

З цією аргументацією важко погодитися, адже історії відомо чимало прикладів конфліктів, пов'язаних, наприклад, з водою (в основі арабо-ізраїльського, індо-пакистанського конфліктів, конфлікту Анголи, Ботсвани і Намібії, конфліктів між країнами Центральної Азії, а також багатьох інших конфліктів лежить, зокрема водний фактор [221; 222; 367; 475]). При цьому невоєнні водні конфлікти здатні переростати в збройне протистояння [220; 518]. Так, однією з причин, розв'язаної Росією війни проти України в 2022 р.,

¹ Так, D. Deudney, виступаючи проти включення невійськових вимірів, зокрема екологічного, до змісту національної безпеки, мотивує це наступним чином: по-перше, аналітично помилково вважати погіршення навколишнього середовища загрозою національній безпеці, тому що традиційний фокус національної безпеки – міждержавне насильство – має мало спільного з екологічними проблемами чи рішеннями; по-друге, спроба використати емоційну силу націоналізму для мобілізації екологічної обізнаності та дій може виявитися контрпродуктивною через підлив глобалістської політичної чутливості; по-третє, погіршення навколишнього середовища навряд чи спричинить міждержавні війни [307].

багато хто з дослідників вважає проблему забезпечення Криму прісною водою [387; 398]. І навпаки, під час ведення бойових дій виникають ті або інші загрози водним об'єктам, наслідком яких можуть бути серйозні небезпеки, причому не лише екологічного характеру. Так, наслідком підриву російськими військами греблі Каховської ГЕС (під час війни були й інші приклади завдання шкоди й іншим водним об'єктам – більш детальний аналіз див. [175, с. 350–353]) є не лише проблеми з водопостачання Херсонської, Запорізької, Дніпропетровської областей і Криму, алей завдання шкоди природоохоронним паркам: «Нижньодніпровський», «Кам'янська Січ», «Білобережжя Святослава» Чорноморському біосферному заповіднику¹, а також створення небезпеки для функціонування Запорізької АЕС.

У сучасних умовах невійськові виміри безпеки посідають важливе місце в структурі національної безпеки провідних країн світу [478]. Це зумовлено усвідомленням того, що події дуже різних типів – політичні, військові, економічні, соціальні та екологічні – усі потенційно можуть становити загрозу національній безпеці. При цьому багато з них пов'язані між собою, а отже, ризик в одному вимірі безпеки може вплинути на ситуацію в іншому вимірі (так, на думку експертів, водна та продовольча безпека в перспективі зіштовхнеться із серйозними проблемами в умовах зміни клімату [221]). Більшість ризиків і викликів безпеці в одному регіоні світу також є спільними для прилеглих територій [259, с. 33].

Серед невійськових вимірів безпеки екологічна безпека стала головною темою в дискусії про гуманітарну безпеку². Це пов'язано зокрема з тим, що оскільки багато з очікуваних наслідків від екологічних криз і змін клімату виникнуть у довгостроковій перспективі, існує небезпека того, що постійні зусилля з приводу захисту та збереження навколишнього середовища будуть неодноразово відкладатися заради короткострокового розвитку та зростання

¹ Ці території мають статус водно-болотних угідь міжнародного значення, які охороняють Рамсарська та Бернська конвенції.

² З 1994 р. проєкт Центру Вудро Вільсона «Зміна навколишнього середовища та безпека» з його щорічними звітами став центром обміну інформацією як для політичних, так і для емпіричних дискусій [320].

[259, с. 38]. Оскільки екологічні проблеми не мають кордонів і загрожують здоров'ю та процвітання всього людства, то пасивність однієї держави в реалізації політики екологічної безпеки може перетворитися на суттєву проблему для сусідніх держав.

В результаті було запропоновано ширший підхід до визначення національної безпеки, який виходив з того, що загроза національній безпеці існує як «дія або серія подій ... в межах держави, що погіршують якість життя населення або зменшує спектр засобів втручання, доступних уряду і внутрішньодержавним приватним суб'єктам [542]. В рамках дебатів з приводу перевизначення національної безпеки виникла ідея щодо розробки концепції екологічної безпеки [374; 440].

Традиційний безпековий дискурс, на думку Н. С. Дугер, недостатньо добре пристосований для вирішення нагальних глобальних проблем, з якими мало впоратися нове визначення безпеки. Залежність від концепцій суверенітету, національного інтересу і зовнішньої політики, які історично забезпечували рамки і обґрунтування військових загроз і дій, свідчить про те, що усталене поняття «безпека» не дуже добре підходило для концептуалізації відповіді на нові глобальні зміни, зокрема на глобальні екологічні зміни [314, с. 24]. Отже, не дивно, що питання про екологічну безпеку виявилось пов'язаним з питанням реалізації державного суверенітету. Р. Місхе з цього приводу висунув наступні тези [439, с. 424–425]:

1) в ім'я суверенітету держави претендують на право експлуатації природних ресурсів у своїх власних кордонах; але державний суверенітет не несе з собою права ставити під загрозу функціонування природних систем, навіть якщо відповідна діяльність міститься в межах національних територій;

2) світ політично розділений, але планета Земля екологічно об'єднана в інтерактивні екосистеми та біорегіони. Кожен біорегіон є відносно самоокупним, але лише відносно. Деякі функції невід'ємні для виживання всіх, а тому можуть потребувати централізації або об'єднання багатьох суверенітетів;

3) екологічна безпека та відповідальність можуть вимагати біорегіональних підходів до розробки політики, а разом з цим і створення екологічних (біорегіональних) альянсів. Біорегіони визначаються не політичними кордонами чи економічними інтересами, оскільки біорегіон – це певна ідентифікована географічна область взаємодіючих життєвих систем, яка є відносно самопідтримуваною в процесах природи, що постійно відновлюються. Чимало екологічних загроз не можуть бути вирішені однією державою. Але нації, які населяють або межують з одним біорегіоном, можуть бути ефективними завдяки колективним діям¹;

4) екологічна безпека потребує створення, навчання та інституціоналізації ціннісної бази² (еко-цінностей сталого розвитку), оскільки екологія є новою культурною силою, що вимагає розвитку нової культури екологічної відповідальності [342].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть людство стикнулося із серйозною екологічною кризою, що становить безпрецедентну загрозу екосистемам. Це може підірвати здатність майбутніх поколінь і далі йти шляхом соціального прогресу. У цьому зв'язку постає питання, чи можемо ми розширити поняття безпеки, включивши до нього екологічні загрози, такі як глобальне потепління, вирубка лісів і виснаження природних ресурсів?

Основна складність в обговоренні екологічної безпеки полягає в непоступливості традиційних військово-політичних визначень безпеки.

¹ Прикладом такої взаємодії (реалізації ефективних багатосторонніх заходів державами в межах одного біорегіону) може бути Середземноморський план дій і Програма регіональних морів UNEP. Середземноморський план дій (МАР) спрямований на захист навколишнього середовища та сприяння сталому розвитку у Середземноморському басейні. МАР створено у 1975 р. як багатосторонню природоохоронну угоду в контексті Програми регіональних морів Програми ООН з навколишнього середовища (UNEP). Його правова база включає Барселонську конвенцію, прийняту у 1976 р. та переглянуту у 1995 р., та шість протоколів, що охоплюють конкретні аспекти охорони навколишнього середовища. У 1995 р. МАП створив Середземноморську комісію зі сталого розвитку задля полегшення участі всіх зацікавлених сторін у районі Середземномор'я. Країни Середземномор'я і Європейський Союз розглядають МАР як інституційну основу для співпраці у вирішенні спільних проблем деградації морського середовища [566]. Іншим прикладом співробітництва в рамках біорегіону є Біорегіональний план Екватору і Перу для верхів'їв Амазонки [250].

² Система екологічних цінностей насамперед включає: благоговіння перед усім живим; цінування іншого, включаючи всі інші форми життя; концепція універсальної шкоди; справедливість між поколіннями; повага до різноманітності [314]. Разом з тим слід зазначити, що визначення безпеки через національні інтереси і цінності, які лежать в їх основі, створює певні проблеми, як

Стверджується, що традиційна загроза безпеці – організоване насильство – не є аналітично порівнянною з екологічними загрозами [307, с.461].

Потребує розгляду питання щодо основних доктринальних підходів до розуміння національної безпеки та її складових. Погляди вчених на поставлену в роботі проблему дослідження дозволяють виділити дві основні складові у змісті національна безпека: національні інтереси¹ (або, на думку деяких науковців, інтереси об'єктів безпеки) та загрози цим інтересам. Ці елементи є визначальними у встановленні сутності як національної безпеки в цілому, так і її основних вимірів (підвидів) [244].

Екологічна безпека є об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємозв'язків людини з навколишнім природним середовищем. Це ускладнює процес вироблення загально визнаного визначення даного феномену та виокремлення його ознак. Аналіз концептуальних підходів до визначення змісту екологічної безпеки (W. Kitler [397]; В. І. Андрейцев [6]; С. М. Романко [168]) дозволяє виділити наступні її ознаки:

- наявність специфічних екологічних викликів і ризиків, які мають як природне, так і техногенне походження;
- спрямованість на попередження екологічно ризикованих дій, станів і процесів, здатних завдати суттєвої шкоди міжнародній спільноті, інтеграційному об'єднанню, державі, суспільству чи окремій особі. Дана вимога обумовлена тим, що екологічна безпека неподільна: жодна держава не

¹ Становлення концепції національних інтересів – перехід від інтересів монарха як суверена до інтересів національної держави і вирішення питання щодо їхньої легітимності припадає на XVI ст. (Італія) – XVII ст. (Англія) і було тісно пов'язане з утвердженням системи суверенних держав. Ch. Beard ще у 1934 р. у роботі «The Idea of National Interest» зазначив, що в умовах становлення національної держави та появи націоналістичних настроїв такі усталені терміни як «will of the prince» та «raison d'état» втратили здатність мобілізувати суспільство, а тому були замінені посиланнями на «національні інтереси» та «життєво важливі інтереси», а також «національна честь», «суспільний інтерес», «загальна воля» тощо, які більш ефективно використовувалися з вказаною метою [12; 242; 404; 458].

Для вітчизняної науки це зовсім нова категорія, оскільки за часів СРСР на теоретичному рівні вона не розроблялася, а використовувалася виключно для критики США. Відданість ідеологічним настановам замість захисту національних інтересів було однією з причин провалу радянської дипломатії. Запровадження у науковий обіг категорії «національні інтереси» розпочалося в 1988 р. з ініціативи міністра закордонних справ СРСР Е. Шеварнадзе.

має привілею щодо забезпечення екологічної безпеки на власну користь та на шкоду іншим державам;

– врахування законів природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти;

– системність. Екологічна безпека, що виступає складовою національної і міжнародної безпеки, водночас представляє собою також систему, елементи якої (екологічна безпека у сфері спеціального природокористування; екологічна безпека і діяльності збройних сил, екологічна безпека сільськогосподарської продукції; екологічна безпека у тваринництві; екологічна безпека транспорту тощо) співвідносяться з нею як часткове і ціле;

– цілісність системи, яка має подвійний характер. У кожній країні існує чимало державних органів і організацій, які виконують певні завдання у сфері забезпечення як національної, так і екологічної безпеки. Забезпечення національної безпеки, як і її підсистем, зокрема екологічної, вимагає взаємодії всіх причетних до цієї діяльності структур (хоча, на перший погляд, вони пов'язані однією справою, однак на практиці інколи їх дії не узгоджені, а іноді вони заважають один одному), що виконують завдання в цій сфері. Тому стратегії національної безпеки та її підсистем мають бути взаємоузгодженими, не містити взаємовиключних мети і завдань, спрямовувати всі компетентні органи і організації на зміцнення співробітництва та координацію дій з метою досягнення повної цілісності системи та її підсистем;

– комплексний характер. Екологічна безпека має охоплювати не лише власно сферу екології, але й інші пов'язані з нею сфери діяльності держави, зокрема, військову, економічну, енергетичну, інформаційну та інші¹. Також вона має враховувати зовнішні та внутрішні², військові та невійськові аспекти

¹ Так, структура Ініціативи з екологічної безпеки (ESI) 1996 р. була створена Міністерством оборони, Міністерством енергетики та Агентством з охорони довкілля США і підтримується Державним департаментом. Меморандум про взаєморозуміння в рамках ESI вимагає, щоб Сторони «розробляли та здійснювали спільну діяльність щодо міжнародних аспектів екологічної безпеки, відповідно до зовнішньої політики Сполучених Штатів та їхніх індивідуальних місій, використовуючи свої юридичні повноваження та засоби, які відповідають конкретним завданням, спрямованим на досягнення взаємно узгоджених цілей» [327].

² Наприклад, Державний департамент зазначає, що хоча загрози екологічній безпеці не обов'язково можуть безпосередньо завдавати шкоди території США, вони все ж таки можуть загрожувати національній безпеці

безпеки, а також різні рівні її організації – від центрального до регіонального і далі до місцевого;

– характеризується специфічним нормативно-правовим забезпеченням. Правове регулювання в сфері екологічної безпеки носить міжгалузевий характер. При цьому слід зважати на те, що відправною точкою правового регулювання виступають зобов'язання держави, взяті нею відповідно до широкого за обсягом масиву міжнародно-правових актів;

– пов'язаність зі станом розвитку правовідносин та соціально-правових зв'язків уповноважених на екологічну безпеку і зобов'язальних суб'єктів;

– наявність системи державно-правових та інших соціальних засобів запобігання виникненню різноманітних загроз шляхом регулювання екологічно небезпечної діяльності;

– екологічна безпека має відповідати вимогам ефективності та економності. Про ефективність безпеки можна говорити тоді, коли її мета і завдання досягнуті. Система екологічної безпеки повинна бути здатна безперервно виконувати свої завдання і цілі в будь-яких станах (мирний, кризовий, воєнний) і умовах функціонування держави. Це потребує розробки відповідних процедур, визначення ролі, компетенції та завдань всіх державних органів і організацій. Процедури повинні враховувати динаміку загрозу і викликів, які під впливом різних факторів можуть розвиватися або змінюватися з часом (зменшуватися, зростати або трансформуватися). Важливим показником ефективності політики в сфері екологічної безпеки є дотримання вимоги економності. Оцінка економності пов'язана з аналізом співвідношення між використовуваними ресурсами та досягнутим результатом. Важливо, щоб перехід до виконання завдань екологічної безпеки в окремих станах функціонування держави відбувався плавно, тобто щоб у міру зростання загроз здійснювалися додаткові заходи та залучалися до них додаткові суб'єкти

через потенційну шкоду територіям союзників США та інших країн, у яких США мають стратегічні інтереси, або через непрямий, несприятливий вплив на глобальну економічну систему [327].

і ресурси. Ця вимога тільки в зворотному порядку повинна дотримуватися, коли негативний вплив загроз зменшується;

Проблема із визначенням екологічної безпеки полягає насамперед в його обсязі – воно може бути доволі широким через його міждисциплінарний характер та розмаїття передумов і мотивів, які науковці, політики та аналітики в галузі безпеки привносять у його зміст. При формулюванні визначення також беруться до уваги такі параметри як доступ до ресурсів, справедливість, економіка, характер землеволодіння, права власності тощо. Інтерпретації концепції екологічної безпеки також залежать від того, яким чином зміна довкілля ставить під загрозу національну безпеку, яким чином вона може бути чинником насильницьких конфліктів і яким чином зміна довкілля ставить під загрозу безпеку людини.

Зміст екологічної безпеки значною мірою зумовлений також характером загроз, які можуть бути класифіковані за різними критеріями. Так, з точки зору місцезнаходження джерела небезпеки і причини загрози слід виділяти: всередині країни через незнання та/або погане управління; усередині країни, за наміром; усередині країни внаслідок поєднання природних процесів і людської діяльності; транскордонний, через незнання та/або погане управління; транскордонне, за наміром; транскордонне, поєднання природних процесів і людської діяльності [368, с. 23].

Слід зазначити, що більшість визначень екологічної безпеки, сформульовані у зарубіжній літературі, політичних і правових документах після Другої світової війни, були розроблені в контексті традиційної теорії міжнародної безпеки (С. Thomas [535], В. Rönnfeldt [494], N. Graeger [371]), оскільки екологи тривалий час не брали участі у дослідженнях цієї проблематики. Тому цілком закономірно, що екологічна безпека розглядалася через багато лінз, без формулювання спільно узгодженого визначення.

У наукових джерелах і політичних документах зміст екологічної безпеки визначають у досить широкому діапазоні. Скористаємося аналізом визначень екологічної безпеки, проведеним у 1998 р. Army Environmental Policy Institute, з

точки зору їх прийнятності для армії США. Визначення наводяться порядку спадання сприйнятої корисності [368, с. 15–19]:

1. Екологічна безпека – це відносна захищеність населення від екологічної небезпеки, спричиненої природними або антропогенними процесами через незнання, нещасний випадок, неправильне управління або проектування, що виникають у межах або за межами національних кордонів.

2. Екологічна безпека – це стан динаміки взаємовідносин між людиною та довкіллям, що включає відновлення довкілля, пошкодженого внаслідок військових дій, а також подолання дефіциту ресурсів, деградації довкілля та біологічних загроз, які можуть призвести до соціальних заворушень і конфліктів.

3. Екологічна безпека – це підтримання фізичного оточення суспільства для задоволення його потреб без зменшення природних запасів.

4. Екологічна безпека – це свобода від соціальної нестабільності через погіршення стану навколишнього середовища.

5. Екологічна безпека – це кругообіг природних ресурсів у продукти, відходи, природні ресурси у спосіб, що сприяє соціальній стабільності.

Низка респондентів запропонували альтернативні не ранжовані визначення [368, с. 15–19]:

1. Екологічна безпека – це проактивна мінімізація антропогенних загроз функціональній цілісності біосфери і її взаємозалежної людської складової [234]. Щоправда у більш пізніх своїх дослідженнях Barnett J. зазначав, що під екологічною безпекою слід розуміти загрози національній державі, а не навколишньому середовищу як такому, іншим державам чи окремим особам [235].

2. Стан екологічної безпеки – це стан, при якому соціальні системи взаємодіють з екологічними системами сталими способами, всі люди мають справедливий і розумний доступ до екологічних благ, існують механізми для вирішення екологічних криз і конфліктів.

3. Екологічна безпека – це стан цільової групи (індивідуальної, колективної чи національної), систематично захищеної від екологічних ризиків, спричинених невідповідним екологічним процесом через незнання, нещасний випадок, неправильне управління або проектування.

4. Екологічна безпека – це відносна захищеність суспільства від екологічних небезпек, спричинених природними або антропогенними процесами через незнання, випадковість, безгосподарність, слабе управління, або навмисно створених і таких, що виникають у межах або через національні кордони.

5. Екологічна безпека – це відносна захищеність суспільства від екологічних небезпек, спричинених природними причинами, економічною діяльністю або військовими діями. Він включає усунення дефіциту ресурсів, деградації навколишнього середовища та біологічних загроз, які можуть призвести до конфлікту.

6. Екологічна безпека – це свобода від соціальної нестабільності через погіршення стану довкілля. Це означає відносну захищеність суспільства від екологічної небезпеки, спричиненої природними або людськими процесами через незнання, нещасний випадок, неправильне управління або проектування, що виникають у межах або за межами національних кордонів.

Зрозуміло, що в літературі можна зустріти й інші визначення, екологічної безпеки, які заслуговують на увагу. Так, на думку J. Vignone, термін «екологічна безпека» слід розуміти у двох аспектах. З одного боку, роблячи акцент на екологічному вимірі, безпека означає підтримання екологічної рівноваги, принаймні в тій мірі, в якій це необхідно для збереження запасів ресурсів і систем життєзабезпечення. З другого боку, при акцентуванні уваги на традиційному вимірі безпеки, цей термін відноситься до запобігання та врегулювання конфліктів, спричинених погіршенням стану довкілля¹ [262, с. 1742].

¹ Там, де підтримується екологічний баланс, охороняються ресурси та забезпечується постачання, потенціал для конфліктів буде значно знижений

У Millennium Project (1997 р.) екологічна безпека розглядається як відносна захищеність суспільства від екологічних небезпек, спричинених природними або людськими процесами через незнання, випадковість, неправильне управління або проектування, що виникають у межах або за межами національних кордонів. При цьому зазначається, що екологічна безпека пов'язана зі станом динаміки взаємовідносин між людиною і довкіллям, що включає відновлення довкілля, пошкодженого військовими діями, а також подолання дефіциту ресурсів, деградації довкілля та біологічних загроз, які можуть призвести до соціальних заворушень і конфліктів [437].

Визначення екологічної безпеки можна зустріти і в працях вітчизняних авторів (В. І. Андрейцева¹, О. С. Заржицького², А. А. Махмуда³ та інші).

Аналіз вказаних та інших визначень екологічної безпеки, а також коментарів учасників дослідження, дозволяє дійти висновку, що повне визначення екологічної безпеки мало б враховувати наступні аспекти [368, с. 19]:

– безпека населення від екологічних небезпек, викликаних природними процесами чи людською діяльністю через незнання, нещасний випадок, неправильне управління чи дизайн;

– подолання дефіциту природних ресурсів. Через виснаження ресурсів, географічну недоступність чи неадекватний розподіл, дефіцит може ускладнювати політичні, економічні, релігійні і військові тертя та призводити до конфлікту;

¹ Відповідно до визначення В. І. Андрейцева, екологічна безпека – «це складова національної і транснаціональної безпеки, тобто такий стан розвитку суспільних правовідносин і відповідних їм правових зв'язків, за яких системою правових норм, інших державно-правових і соціальних засобів гарантується захищеність права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, забезпечується регулювання здійснення екологічно небезпечної діяльності і запобігання погіршенню стану довкілля та інших наслідків, небезпечних для життя і здоров'я особи, суспільства і держави, яка потребує чіткої конституціоналізації в чинному законодавстві» [6, с.38].

² Так, на думку О. С. Заржицького, екологічна безпека представляє собою комплексний стан певних властивостей довкілля, що створені цілеспрямованою діяльністю людей, з урахуванням обґрунтованих допустимих навантажень антропогенних чинників на навколишнє середовище і негативних змін, що відбулися в ньому, і забезпечують збереження життєдіяльності людини [49, с. 32].

³ А. А. Махмуд трактував екологічну безпеку як «стан, за якого всі складові природного оточення, за рахунок балансування взаємовпливів природних, технічних і соціальних систем, формування природо-культурного середовища, є оптимальними для нормального функціонування і розвитку людської цивілізації» [95, с.7].

– підтримка здорового, а отже функціонального навколишнього середовища. Підтримання здорового навколишнього середовища як наріжного каменю екологічної безпеки включає оцінку, коригування, контроль і запобігання тим факторам у навколишньому середовищі, які можуть потенційно негативно вплинути на здоров'я теперішнього та майбутніх поколінь. Сталий розвиток розглядається як один із засобів забезпечення довгострокового здорового навколишнього середовища, таким чином запобігаючи майбутній екологічній незахищеності;

– зменшення екологічної деградації, яка загрожує здоров'ю людей, доступності ресурсів і нормальному функціонуванню природних систем;

– попередження соціальних розладів і конфліктів, сприяння соціальній стабільності.

На підставі проведеного дослідження пропонуємо наступне авторське визначення: екологічна безпека – це свідомо виокремлена інтегрована в структурі національної безпеки підсистема, що представляє собою діяльність внутрішньо скоординованих і взаємопов'язаних національних суб'єктів (органів влади та державного управління, місцевого самоврядування, неурядових організацій та громадян), які за потреби у взаємодії з компетентними органами інших держав і міжнародних організацій на підставі норм міжнародного і національного права реалізують комплекс заходів стосовно прогнозування, моніторингу, запобігання чи компенсації настання негативних екологічних подій та явищ природного і техногенного характеру в усіх станах функціонування держави (нормальний, кризовий, надзвичайний).

1.2. Екологічна безпека в системі національної безпеки України

У суспільствах перехідного типу (до них, як правило, прийнято відносити і українське суспільство після набуття незалежності у 1991 р.¹), в яких різного роду кризи чи конфлікти є настільки характерними, що «здається ніби держава не виходить з них» [204, с.100], особлива увага приділяється виробленню ефективної комплексної політики національної безпеки², яка охоплює найважливіші сфери суспільного життя.

Як зазначалося у підрозділі 1.1., усвідомлення того, що національна безпека – це складне явище, що представляє собою певну систему, в структурі якої існують не лише військовий, але й невійськові виміри (економічний, екологічний, інформаційний та інші), які, хоча й є відносно автономними, проте знаходяться у певному взаємозв'язку і взаємообумовленості, у провідних країнах світу відбувалося протягом останньої чверті ХХ ст. Україна, яка здобула незалежність у 1991 р., з об'єктивних причин відставала не лише від провідних країн світу, але й постсоціалістичних країн Східної Європи в питанні оновлення власної парадигми національної безпеки. Ускладнювали це завдання геополітичне розташування держави, надзвичайно повільне звільнення від стереотипів і менталітету радянської доби, штучне конструювання політичної системи за принципом протистояння не ідеологій, а прозахідної і проросійської орієнтації (штучний поділ України на Захід і Схід) українського електорату, непрофесіоналізм управлінських кадрів, які опікувалися питаннями національної безпеки як на рівні влади (парламенту, уряду і безпекових структур), так і на рівні вітчизняної науки та експертного середовища. За цих умов досить часто виникали ситуації, коли посилення протидії одному джерелу небезпеки, як правило, призводило до зростання негативних впливів на безпеку

¹ Цілком логічно прогнозувати, що другий етап «переходу» почнеться з перемогою України у російсько-українській війні та початком повоєнної відбудови, тому цілком ймовірно, що статус перехідного суспільства буде характеристикою для українського соціуму ще протягом декількох десятиліть

² Кризові явища в суспільстві, а особливо російська агресія проти України є тим лакмусовим папірцем, який максимально об'єктивно демонструє як здобутки, так і недоліки діяльності суб'єктів забезпечення національної безпеки, а також законодавчої основи їх діяльності [40, с. 3].

держави з боку інших джерел небезпеки. Так, забезпечення зростання економіки, особливо на етапі приватизації протягом 1990-х років, супроводжувалося зростанням екологічних загроз; земельна реформа не передбачала запровадження екологічного контролю за належним використанням земель, збереженням їхньої родючості та стимулювання екологічності виробництва¹. Негативно позначилась на процесі інституціоналізації екологічної безпеки суттєва затримка із прийняття законодавства в сфері національної безпеки: Закон про Основи національної безпеки України було прийнято із значним запізненням у 2003 р.

Слід також зважати на обмеженість фінансових, матеріальних, кадрових та інших ресурсів держави, що не дозволяло Україні вирішувати завдання стосовно одночасної ефективної протидії загрозам в багатьох різних сферах традиційним (екстенсивним) шляхом, тобто за рахунок нарощування сил і засобів по всіх напрямках забезпечення безпеки. За цих умов протидія екологічним загрозам, нажаль, часто опинялася не на перших позиціях у порядку денному політики національної безпеки. У ХХІ столітті екологічна складова національної безпеки України розглядалася і відповідно реалізовувалася переважно в контексті потреб національної економіки та соціально-політичної сфери [2; 36; 37].

Ситуацію, що склалася, важко виправдати, адже з результатів соціологічних досліджень 2017 і 2018 років випливає, що українці цілком поділяють основні екологічні цінності. Україна та Європейський Союз знаходяться в єдиному ціннісному екологічному просторі: охорона довкілля є особисто важливою для громадян (понад 90 % респондентів в ЄС та Україні). Пояснити це можна тим, що державна влада зважає на те, що коли мова доходить до практичної реалізації своїх екологічних цінностей, українці

¹ На ще одну проблему вказує М. Амосов: від СРСР України дістали дисбаланс ландшафтів: в нашій державі майже не залишилося природних екосистем. Протягом 1990-х рр. науковці-аграрії спробували виправити цю ситуацію, запропонувавши вивести 9 млн га орних еродованих земель з обробітку. 7 млн га землі планувалося віддати під залуження (відтворення степів) і 2 млн га – під заліснення. Це могло б зупинити деградацію басейнів річок, наступного дефіциту води і навіть опустелення. Однак, цю мету не вдалося втілити у життя і сьогодні перед Україною на офіційному рівні постала проблема розробки національного плану боротьби з опустеленням [75].

демонструють набагато нижчі показники екологічного виміру своєї правової культури¹, аніж європейці; переважна частина таких практик в Україні пов'язана переважно з економічною мотивацією (наприклад, зменшення споживання енергії та води) [7].

У сучасних умовах визначення місця екологічної безпеки в системі національної безпеки України, як і будь-якої держави, що турбується про майбутнє нації, є не тільки важливою науковою, але й насамперед політичною проблемою. Зазначене питання лише на перший погляд має суто теоретичне значення, важливим є саме політичний аспект: інтеграція до Європейського Союзу потребує проведення масштабних екологічних реформ, ідеологія яких передбачає відповідність загальноєвропейським підходам². При цьому такі реформи, попри воєнний стан, не повинні відкладатися на майбутнє, на чому наголошувалося під час роботи Ukraine Recovery Conference, яка відбулася 4–5 липня 2022 р. у м. Лугано³.

Співвідношення між національною та екологічною безпекою повинно розглядатися як з точки зору того, яке поняття ширше, а яке вужче, так і з позиції того, яке поняття є родовим, а яке – видовим. Відповіді на ці питання, до речі, сприяють розкриттю питання про співвідношення екологічної безпеки з іншими невійськовими підвидами безпеки (економічною, енергетичною, продовольчою, інформаційною та інших). Водночас, визначення теоретичних аспектів співвідношення та застосування змісту цих термінів має й практичне значення, оскільки дозволить перейти до чіткого розуміння ситуацій їх практичного застосування в безпековій політиці держави.

¹ За даними соціологічного опитування на запитання «Чи готові Ви взяти участь в акціях протесту у разі виникнення у Вашому населеному пункті екологічних проблем, що становлять загрозу Вашому здоров'ю?» були отримані такі відповіді: «точно так» – 11,5 %; «скоріше так» – 27,3 %; «скоріше ні» – 18,2 %; «точно ні» – 31,3 %; «важко відповісти» – 11,7 % [48, с. 22].

² Справа в тому, що, наприклад, вирішення екологічних проблем українці бачать у посиленні контролю державних органів (збільшення штрафів), тоді як громадяни ЄС основним шляхом вирішення екологічних проблем вважають інвестиції в науку та дослідження [7].

³ Луганська декларація як підсумковий документ URC2022 містить сім «Принципів Лугано», які є керівними засадами процесу відновлення в Україні. Принцип «Відновлення довкілля» покликаний забезпечити «зелений» перехід України. Він складається з 4 стовпів: 1) архітектура та фінанси управління кліматом; 2) чиста енергія та зелені будівлі; 3) нова зелена економіка; 4) збережене довкілля та розвинене біорізноманіття [322; 467].

Оскільки законодавство про національну безпеку акцентує увагу на тому, що правову основу політики у сфері національної безпеки становлять Конституція, закони України і міжнародні договори, то доцільно розпочати дослідження питання з аналізу Основного закону.

На рівні Конституції України, як і на рівні конституцій інших європейських держав¹, питання співвідношення національної і екологічної безпеки не розкрито. Попри це саме на конституційному рівні формується ядро вітчизняної культури екологічної безпеки² (як відомо, у статті 50 Основного закону закріплено право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, а стаття 16 прямо покладає на уряд обов'язок стосовно забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги [70]; на жаль, вітчизняна конституційна теорія і практика не сприйняли поширену в багатьох інших європейських державах практику закріплення зв'язку між екологічною безпекою та принципом сталого розвитку³), яка має значний вплив на формування національної безпеки в її універсальному аспекті, тобто на місцевому, регіональному і національному рівні, а також на глобальному (міжнародному) рівні⁴.

Власне слід погодитися з думкою про те, що для забезпечення бажаного стану екологічної безпеки необхідно, щоб у суспільстві був доволі високий рівень культури екологічної безпеки, оскільки без цього держава не зможе гарантувати стійкий рівень як екологічної, так і національної безпеки в цілому

¹ Так, Конституція Польщі (1997 р.) покладає на органи державної влади відповідальність за забезпечення екологічної безпеки [497, с. 63].

² На думку D. Sіchu та M. Cіszek, екологічна культура – це «особливий прояв поведінки в навколишньому середовищі, що ґрунтується на системі знань, переконань і визнаних цінностей, які оцінюють повазі до всього живого і природи» [275, с. 13; 277, с. 19].

³ Так, стаття 5 Конституції Польщі говорить, що держава «(...) забезпечує охорону навколишнього середовища, керуючись принципом сталого розвитку» [401].

Під сталим розвитком M. Cіszek пропонує розуміти «соціально-економічний розвиток, який відбувається із збереженням екологічна рівновага та стійкість основні природні процеси, для задоволення основних потреб для нинішнього покоління людей і для майбутніх поколінь наступний» [276, с. 16–17].

⁴ Таке бачення культури екологічної безпеки впливає з аналізу норм Конституції України (статті 16, 85, 92, 106, 119, 138) [70].

на постійній основі¹. Люди повинні навчитися не тільки цінувати природу, але й, насамперед, прагнути захищати її та поважати її цінності, причому не лише через їхню корисність². Це, зокрема, означає, що культура екологічної безпеки має тісні зв'язки з екологічною етикою, яка аналізує екологічні проблеми в аксіологічному та моральному аспектах, а також з екологічною освітою, що поширює цінності та імперативи, встановлені на етичних засадах [277, с. 13, 20].

Нами цілком поділяється думка М. Ciszek, який вважає, що культура екологічної безпеки також тісно пов'язана з культурою безпеки здоров'я. Дійсно, здоров'я людей залежить, зокрема, й від належного стану охорони довкілля. Без здорового довкілля важко вижити як окремій людині, так і будь-якій нації. Саме тому забезпечення екологічної безпеки має сприйматися як життєво важливий національний інтерес, а не як просто важливий інтерес [277, с. 19–20; 394]. За такого підходу стає зрозуміло, чому екологічна безпека посідає надзвичайно важливе місце в структурі національної безпеки, конкуруючи подекуди навіть з економічною безпекою.

З метою подальших пошуків відповіді на питання про співвідношення національної і екологічної безпеки звернемося до аналізу чинного законодавства. Стаття 1 Закону «Про основи національної безпеки України»³ (2003 р.; втратив чинність в 2018 р.) трактувала національну безпеку як «... захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне

¹ Екологічний психолог О. Л. Вернік зазначає, що сьогодні завдяки екологам, громадським активістам і екологічним психологам на рівні суспільної свідомості панує ідея, відповідно до якої кожна людина несе відповідальність за боротьбу з екологічною кризою, за майбутнє планети, її природу, флору, фауну і т.п. При цьому, зазначає дослідник, «... природоцентричний сенс екологічної кризи на індивідуальному рівні передбачає ситуацію конфлікту, пов'язану з постійно діючою загрозою, яка може бути інтерпретована в контексті покарання». Як наслідок, будь-яка дія виконується людиною під загрозою погіршення стану довкілля. Основними недоліками ситуації конфлікту з покаранням, вважає О. Л. Вернік, є підвищений рівень напруги, тенденція до ухиляння й, основне, тотальність бар'єру, як обмежувача свободи дії [23, с. 55–56].

² За даними соціологічного опитування на запитання «Назвіть основні причини екологічних проблем у Вашому населеному пункті?» не залежно від типу населеного пункту приблизно одна й та ж кількість респондентів (обласний центр – 33,1 %; велике, середнє місто – 33,9 %; невелике місто – 32,4 %; село – 28,0 %) відповідає, що такою причиною вважає низький рівень екологічної культури населення [48, с. 16].

³ До прийняття вказаного Закону в сфері екологічної безпеки Верховна Рада України в 2000 р. Прийняла Закон «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» [139]. До речі, за період з 1999 по 2003 роки в Чеській Республіці було прийнято три стратегії безпеки.

виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах ... використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища» [143]. Тобто, законодавець відніс національні інтереси в екологічній сфері (забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів) поряд з іншими національними інтересами до числа життєво важливих інтересів, захист яких становить зміст національної безпеки¹. Слід зазначити, що віднесення певної категорії національних інтересів, у нашому випадку екологічних, до життєво важливих, тобто первинних та фундаментальних, означає лише те, що вони конкретизують вищі стратегічні цілі держави, мають безумовний пріоритет з точки зору свого захисту і не підлягають градації [276, с. 18–19]. До речі, Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (стаття 50) визначає екологічну безпеку значно вужче як такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей [146].

Автономізація сфери екологічної безпеки в структурі національної безпеки була досягнута шляхом виокремлення екологічної сфери як окремої предметної області², в якій акумулюються специфічні загрози національним інтересам і національній безпеці (стаття 7 Закону), а також відведення місця в структурі основних напрямів державної політики з питань національної безпеки лише одному невійськовому виміру національної безпеки – «радикальному поліпшенню екологічної ситуації» (стаття 8 Закону). На автономність екологічної безпеки вказує аналіз положень й інших законодавчих актів,

¹ У Стратегії національної безпеки Польщі, на відміну від України, національні інтереси утворюють ієрархічну структуру, а тому захист навколишнього середовища визнається важливим інтересом, що перевершує навіть інші важливі аспекти національної безпеки, але не дорівнюють життєво важливим національним інтересам, які мають найвищий ранг [276, с. 14].

² Щоправда слід зазначити, що екологічні елементи містить і сфера цивільного захисту: «підвищення рівнів екологічної, ядерної та радіаційної безпеки до норм і стандартів у відповідній сфері, в тому числі перетворення об'єкта «Укриття» Чорнобильської АЕС на екологічно безпечну систему» (стаття 7 Закону).

зокрема законів «Про наукову і науково-технічну діяльність» (1991 р.; втратив чинність у 2016 р.)¹, «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» (2002 р.) (ст. 3)², а також положень Національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні, підготовленої Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України (2018 р.) [116].

Таким чином, розробники Закону фактично сприйняли і відтворили на національному рівні основні підходи Копенгагенської школи міжнародної безпеки, яка окрім концепції сек'юритизації в структурі безпеки як стрижневу виділяю також секторальну концепцію безпеки (тут і далі в нашій роботі поняття «сектор» ми використовуємо як синонім понять «підвид» або «вимір» безпеки – *С. М.*). Відповідно до позиції Копенгагенської школи усі загрози безпеці можна класифікувати за одним із п'яти секторів: політичному; військовому; економічному; соціальному і екологічному [267].

На думку В. Buzan, О. Waever and J. de Wilde, виокремлення в структурі безпеки певних секторів (кожний сектор забезпечує ідентифікацію специфічних типів взаємодії) є інструментом, який сприяє зменшенню складності аналізу безпеки (обмежує сферу дослідження до більш керованих пропорцій, зменшуючи кількість змінних у дослідженні, допомагає досягти спрощення та ясності), дає можливість краще оцінити специфіку та спільні риси різних загроз. Розпочинається секторний аналіз шляхом дезагрегації – розкладання цілого на окремі частини (політичну, військову, економічну, соціальну і екологічну), але у підсумку він має бути завершений шляхом збирання частин воедино, щоб побачити, як вони пов'язані між собою [264, с. 17; 267, с. 7–8].

Виокремлення референтного об'єкту безпеки (речі, які розглядаються як такі, що перебувають під загрозою існування і які мають законне право на

¹ Так, стаття 32 Закону містить положення, відповідно до якого додержання вимог екологічної безпеки визнано принципом державного управління та регулювання наукової діяльності [141].

² Стаття 3 Закону передбачає, що основними завданнями машинобудування в цій сфері, зокрема, є сприяння підвищенню рівня технологічних процесів та екологічної безпеки, а до компетенції уряду віднесено реалізація науково-технічної політики у вітчизняному машинобудуванні для агропромислового комплексу, вжиття заходів щодо впровадження сучасних технологій у виробництво, підвищення екологічної безпеки (п. 4 ст. 6) [153].

виживання) залежить від суб'єктів сек'юризації (президент, парламент, уряд), а також суб'єктів, які впливають на динаміку сектору (у випадку екологічної безпеки – це екологічні громадські організації і рухи, наукові установи, компанії-забруднювачі та інші). Слід зазначити, що у випадку України суб'єктам сек'юризації не потрібно вдаватися до переконання суспільства в тому, що екологічні кризи і зміни клімату становлять екзистенціальну загрозу, в наслідок чого державній владі необхідно вжити певних конкретних заходів. Проблематика екологічної безпеки перемістилася з основного політичного порядку денного до сфери національної безпеки України не одразу після аварії на ЧАЕС (1986 р.), а після припинення існування СРСР, оскільки радянська влада всіляко намагалася приховати шкідливі наслідки аварії і уникнути відповідальності за завдану шкоду. Протягом 1986 – 1991 років рушійною силою сек'юризації екологічної сфери виступали насамперед осередки українського громадянського суспільства, становлення якого було пов'язане зокрема й з проблемою екологічної безпеки.

Для забезпечення легітимності виокремлення певного сектору (підвиду, виміру) безпеки як відносно автономного в структурі національної безпеки суб'єкту сек'юризації (сектори можуть виявляти відмінні патерни, але вони залишаються невід'ємними частинами складного цілого) необхідно виокремити референтний об'єкт, про який можна сказати: «Він має вижити, тому необхідно ...». Для виокремлення референтного об'єкту має значення масштаб останнього, що виступає одним з вирішальних чинників, який визначає, що є об'єктом безпеки. Особливістю референтного об'єкту екологічної безпеки є те, що він складається з двох складових: самого навколишнього середовища та зв'язку між людською цивілізацією та навколишнім середовищем. Обидві складові взаємодіють між собою, але їхній зв'язок важко охарактеризувати як гармонійний [267, с. 6–7, 76].

Екологічна сфера (сектор, підвид, вимір) безпеки у найбільш загальному вигляді означає відносини з приводу збереження локальної та планетарної біосфери як важливої системи підтримки, від стану якої залежать всі інші

людські структури [267, с. 8; 266, с. 19–20]. Ця сфера національної безпеки є дуже специфічною: за кількістю та якістю відносин вона перевершує будь-яку іншу сферу. Це зумовлено тим, що довкілля представляє собою дуже чутливу систему, елементи якої пов'язані тисячами взаємодій як між собою («все з усім споріднене»), так і з багатьма елементами інших сфер (військовою¹, економічною, енергетичною, демографічною, продовольчою). Втручання в певну сферу відобразиться і на інших сферах.

Іншою особливістю екологічної безпеки, як зазначають дослідники, є існування двох різних порядків денних (наукового та політичного), які частково перетинаються² і формують один одного. Якщо науковий порядок денний формується поза межами політики науковою спільнотою³ і пропонує перелік екологічних проблем, які ставлять під ризик втрати здобутки досягнутого рівня цивілізації (загроза повернення до форм суспільного варварства), то політичний є урядовим та міжурядовим і представляє собою процес прийняття рішень в межах державної політики, що спрямована на вирішення екологічних та кліматичних проблем⁴ [267, с. 72–73].

J. de Wilde вважає, що політичний порядок денний формується за участю уряду, ЗМІ та осередків громадянського суспільства і значною мірою залежить від короткострокових подій. Як зазначає В. В. Ладиченко, доступ до екологічної інформації має велике практичне значення як для людства в цілому, так і для подальшого реформування законодавства окремих країн з метою

¹ Якщо зв'язок екологічної безпеки з більшістю інших секторів національної безпеки вважається доволі очевидним і таким, що не потребує доведення, то зв'язкам з сектором військової безпеки приділено недостатньо уваги як у наукових дослідженнях, так і на законодавчому рівні. Так, у статті 7 Закону серед загроз національним інтересам в екологічній сфері вказано «неефективність заходів щодо подолання негативних наслідків військової та іншої екологічно небезпечної діяльності» [143; 175].

Додаток до Концепції розвитку сектору безпеки і оборони України (Розподіл відповідальності складових сектору безпеки і оборони України за організацію планування, реагування на загрози та під час виконання завдань за призначенням) передбачає надання допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у запобіганні та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру (пожежі та вибухи, зокрема у природних екологічних системах) [150].

² Ці два порядки денного перетинаються насамперед в засобах масової інформації та в публічних дебатах.

³ Наприклад на рівні екологічної доктрини [10; 16; 29; 191].

⁴ Політичний порядок денний стосується трьох сфер: поінформованості держави і суспільства з приводу питання наукового порядку денного – наскільки він визнається політиками, їхнім електоратом та їхніми посередниками – ЗМІ; прийняття політичної відповідальності за вирішення цих питань; управлінські питання, що виникають: проблеми міжнародного співробітництва та інституціоналізації, зокрема, ефективність односторонніх національних ініціатив, розподіл витрат і вигод, проблеми правозастосування тощо.

забезпечення сталого розвитку та вдосконалення практичної діяльності громадянського суспільства [413]. Вирішального значення для нього набуває не те, наскільки конкретні загрози довкіллю є реальними чи спекулятивними, а те, чи є їх передбачувана нагальність політичним питанням [557, с. 159–176]: у підсумку в схвалюваних безпекових діях часто домінуватимуть безпосередні загрози навколишньому середовищу на кшталт Бхопальської катастрофи (1984 р.), аварії на ЧАЕС (1986 р.) та аварії на АЕС у м. Фукусіма (2011 р.), підриву дамби Каховської ГЕС російськими військовими (2023 р.).

Хибним є підхід, відповідно до якого політичний порядок денний стосується переважно сенсаційних і емоційних проявів екологічних проблем. У демократичних, соціальних, правових державах питання вирішення екологічних проблем і протидії змінам клімату стали частиною повсякденної політики держави¹.

Політичний порядок денний з екологічних питань часто відчуває на собі вплив наукового порядку денного (хоча інколи так вплив має не чітко виражений характер), особливо, якщо він є складовою глобального політичного порядку денного з екологічних та кліматичних питань (наприклад, Стокгольмська конференція ООН з проблем середовища, оточуючого людину (1972 р.), Конференція ООН з питань сталого розвитку (2012 р.), кліматичні саміти у Парижі (2015 р.) та Глазго (2021 р.)). Екологічні міркування наукової спільноти на міжнародних заходах такого рівня, зазвичай, включені в національні практики формування екологічної політики [50; 116; 117] і враховуються під час проведення міжурядових переговорів.

¹ На думку авторського колективу під керівництвом В. В. Ладиченка, українська економіка зростає швидше, оскільки 50 % населення проживає у сільській місцевості. Це створює потужний тиск на уряд, який вимушений приділяти більше уваги проблемі забезпечення екологічної безпеки. Україна є переважно сільською країною, і для покращення стану довкілля важливо, щоб як центральні, так і місцеві органи влади провадили національну екологічну інформаційну діяльність [411].

Екологічна і кліматична проблематика європейських держав певною мірою відображена у програмних документах провідних політичних партій усіх демократичних держав. Нажаль, цей висновок не можна сформулювати стосовно України. Так, за результатами соціологічних досліджень на парламентських виборах 2012 р. із 22 політичних партій 40,9 % партій не мали у своїй програмі жодної згадки про екологічні питання, 22,7 % партій мали мінімальну згадку про питання довкілля і лише програми 36,4 % партій містили достатньо ґрунтовні положення з екологічних питань [46].

На виборах до органів місцевого самоврядування 2015 р. частка політичних партій, що в своїх програмах мали екологічну складову, становила 39,4 % [47].

Слід звернути увагу на ще одну особливість екологічного сектору безпеки. Справа в тому, що сек'юритизація екологічної сфери є наслідком не катастроф та криз, які матеріалізувалися, а результатом їх передбачення науковим і експертним співтовариством. Зважаючи на довіру більшості суспільства до висновків науковців-екологів, поширена ними інформація про можливість настання екологічних і кліматичних криз успішно мобілізує суспільну стурбованість¹. Коли ці настрої підхоплюють уряди, політичні партії, екологічні рухи та ЗМІ, ці проблеми суттєво політизуються і утворюють підпрограму в рамках ширшого політичного контексту. Слід зважати на те, що екологічний сектор національної безпеки чіткіше, ніж будь-який інший, демонструє схильність до драматичних сек'юритизаційних оцінок ситуації, при цьому коефіцієнт успішних результатів політики сек'юритизації екологічної сфери залишається не дуже значним.

У 2007 р. Указом Президента було затверджено Стратегію національної безпеки України [154], яка б мала забезпечити розвиток екологічного сектору національної безпеки. Однак це завдання не було вирішено: екологічний сектор, на відміну від секторів економічної енергетичної, продовольчої та інформаційної безпеки, в Стратегії не розглядався як автономний. Екологічні аспекти були включені у структуру енергетичної безпеки (п. 4.3.4.), а також досить широко представлені ключових завдання політики національної безпеки у внутрішній сфері стосовно створення безпечних умов для життєдіяльності населення (4.3.7.).

Розробники Стратегії національної безпеки України (2015 р.) [151] повернулися до практики виділення у структурі національної безпеки сектору екологічної безпеки (пункти 3.9. та 4.14.), хоча окремі компоненти цього виміру безпеки знову закріплено у секторі енергетичної безпеки (4.10.).

¹ За результати відбору відповідних запитів у пошукових системах Google та Yandex з тегом «Новини» О. Л. Вернік доходить висновку, що найчастіше зустрічалися словосполучення «екологічно чисті» та «екологічно небезпечні». Таким чином, слово «екологічне» використовується насамперед у контекстах забруднення природи («незадовільний стан», «несприятливі умови», «лихо», «зло», «катастрофа») та соціальної дії («моніторинг», «інспекція», «норми», «закони») [23, с. 54].

Важливим позитивним кроком для нормативного оформлення сектору екологічної безпеки, а також розкриття співвідношення з національною безпекою стало прийняття Закону «Про національну безпеку України» (2018 р.) [142]. Варто наголосити на тому, що розділ II Закону «Поточні та прогнозовані загрози національній безпеці та національним інтересам України з урахуванням зовнішньополітичних та внутрішніх умов» розпочинається саме з аналізу екологічних загроз. У розділі I. «Пріоритети національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, цілі та основні напрями державної політики у сфері національної безпеки» зазначено, що одним з напрямів забезпечення пріоритетів, зокрема захист прав, свобод і законних інтересів громадян України, а отже і екологічних прав (п. 5), є «забезпечення екологічної безпеки, створення безпечних умов життєдіяльності людини, зокрема на територіях, що постраждали внаслідок бойових дій, розбудова ефективної системи цивільного захисту» (п. 6). Цілком закономірно, що у розділі III «Основні напрями зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки» (п. 56) визнано, що «Екологічна безпека, зокрема безпека середовища життєдіяльності людини, – один із найвищих пріоритетів». Значення екологічної безпеки підсилюється включенням її елементів в положення Стратегії, що регламентують економічну і енергетичну безпеку (пункти 53, 54), що зайвий раз засвідчує відносну автономність усіх секторів національної безпеки, оскільки має місце взаємопроникнення і взаємодії.

Остаточну крапку у питанні автономності екологічної безпеки і її співвідношенні з національною безпекою ставлять:

(а) частина 4 статті 3 Закону «Про національну безпеку України», в якій акцентується увага на тому, що державна політика здійснюється у сферах національної безпеки і спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями;

(б) Заключні положення (п. 66) Стратегії національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020 р.) [184], у яких зазначено: «Стратегія є основою для розроблення таких документів щодо планування у сферах національної безпеки і оборони, які визначатимуть шляхи та інструменти її реалізації: ... Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату».

З аналізу положень вказаних документів можна зробити наступні висновки:

по-перше, екологічна безпека є однією зі сфер (секторів, підвидів, вимірів) національної безпеки;

по-друге, вона є рівнозначною іншим секторам національної безпеки (воєнній, громадській, економічній, енергетичній та іншим);

по-третє, її автономність в складі національної безпеки є відносною, оскільки її елементи включені в забезпечення інших сфер національної безпеки, що передбачає їхнє взаємопроникнення і взаємодію;

по-четверте, екологічна безпека є важливим новим виміром міжнародної та національної безпеки.

Висновки до Розділу 1

Протягом усієї історії людства переважала антагоністська модель безпеки і лише після завершення «холодної війни» вона почала поступатися місцем моделі спільної безпеки. Проте, антагоністська модель безпеки не втрачає свого значення і сьогодні, що засвідчує російсько-українська війна. Протиставлення антагоністської та спільної безпеки носить штучний характер, оскільки остання не виключає, а доповнює її в рамках національної безпеки як ширшого поняття. Національні держави мають не лише захищати національні інтереси від суперників, але й працювати заради спільного блага на планеті. Надання переваги антагоністській моделі безпеки сприяє втіленню в життя політики, яка віддаляє суспільство від розумної політики в сфері екології та клімату, а тому потребує врівноваження з боку моделі спільної безпеки.

Серед невійськових вимірів безпеки екологічна безпека посідає одне з головних місць. Це зумовлено тим, що більшість з очікуваних наслідків від екологічних криз і змін клімату виникнуть у довгостроковій перспективі. Як наслідок, існує небезпека того, що зусилля з приводу захисту та збереження довкілля будуть неодноразово відкладатися заради досягнення короткострокових цілей економічного розвитку. Однак, оскільки екологічні та кліматичні проблеми не визнають кордонів, а отже здатні загрожувати здоров'ю та процвітанню всього людства, то пасивність однієї держави в реалізації політики екологічної безпеки може перетворитися на суттєву проблему для сусідніх держав, окремих регіонів і навіть людства в цілому. Отже, екологічна безпека є не лише цінністю, яка мотивує дії уряду та інших зацікавлених суб'єктів національної держави, але й важливим виміром міжнародного та регіонального співробітництва.

Залежно від пануючої в суспільстві правової культури безпеки та сприйняття дійсності феномен безпеки набуває різного звучання: «національна безпека», «загальна безпека», «колективна безпека», «спільна безпека», «безпека людини», «безпека на основі співпраці» тощо. Це свідчить про відсутність загального консенсусу щодо його обсягу і конкретного змісту. Разом з тим серед дослідників існує згода з приводу того, що «національна», «регіональна» і «міжнародна безпека» – це взаємопов'язані, але все ж автономні політико-правові феномени, які відносяться до різних блоків питань і мають своє походження в різних історичних і філософських контекстах. При цьому безпека в усіх її формах є однією з найважливіших категорій теорії та практики юриспруденції.

Аналіз вітчизняного і зарубіжного законодавства, а також наукових джерел дає підстави констатувати наявність між національною і екологічною безпекою вертикальних, субординаційних взаємозв'язків, а отже їх співвідношення як родового та видового поняття.

РОЗДІЛ 2.

МІСЦЕ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ В СТРАТЕГІЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

2.1. Концептуалізація національних інтересів у праві національної безпеки: поняття, сутність і класифікація

Національні інтереси та безпека – це явища, які займають пріоритетне місце на порядку денному будь-якої держави. При цьому національні інтереси становлять першооснову національної безпеки [492; 87]. Це пов'язано з тим, зазначає О. П. Дзьобань, що «національні інтереси генетично виникають, формуються й існують, як правило, до появи довгострокових і короткострокових загроз і небезпек, конкретизуються у міру їх актуалізації й загострення і об'єктивізуються в систему національної безпеки» [44, с. 124, 125].

Національні уряди зазвичай формулюють пріоритети своєї зовнішньої і внутрішньої політики, мотивуючи їх необхідністю забезпечення національних інтересів та безпеки. Справа в тому, що національні інтереси в сучасних демократичних державах використовуються як засіб легітимації внутрішньої і зовнішньої політики уряду. Але звідки ми знаємо, що на карту дійсно поставлено національну безпеку держави та її інтереси, адже останні мають властивість змінюватися. J. Nye з цього приводу зазначає, що національні інтереси держави у вік інформації зазнають змін, оскільки інформаційна революція змінила природу державної влади. Небагато загроз зі «списку А» національної безпеки епохи «холодної війни» вимальовуються сьогодні. Завдяки глобальним телекомунікаціям неможливо ігнорувати інші кризи та загрози [464]. Існування небезпеки легко усвідомити у разі існування зовнішніх військових (підготовка до війни або експансії) або економічних (реалізація політики санкцій) загроз, тоді як загрози інтересам в інших сферах суспільного

життя (екологічній, технологічній, інформаційній, культурній та ін.) можуть бути для суспільства неочевидними.

Наукові та експертні прогнози передбачають зростання кількості екологічних лих і катастроф. При цьому урагани, цунамі, танення льодовиків, виверження вулканів, посухи, лісові пожежі, з якими в суспільній свідомості асоціюються жахи, пов'язані з наслідками зміни клімату, не вичерпують усі зміни. Значна частка екологічних і кліматичних змін є кумулятивними, ніби невидимими, не завжди поступальними¹, а тому сприймаються нами як невід'ємна складова нашої буденної реальності – саме це створює проблему з точки зору забезпечення екологічної безпеки, своєчасного і адекватного реагування на такі загрози. Однак з рештою, раптово чи поступово, але людська цивілізація ставатиме дедалі більш вразливою, оскільки підриватиметься здатність вразливих груп населення адаптуватися до прогнозованих викликів і загроз.

Про роль і місце категорії «національні інтереси» можна судити з аналізу положень Конституції України [70], Закону «Про національну безпеку» [142] та Стратегії національної безпеки [184]. У зазначених нормативно-правових актах зазначено: існують фундаментальні національні інтереси; національні інтереси є об'єктом поточних та прогнозованих загроз; національні інтереси мають свої пріоритети; загрози національній безпеці України спрямовані проти національних інтересів; на основі національних інтересів відбувається розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами та прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями; зовнішньополітична та внутрішньополітична діяльність держави спрямовані на забезпечення її національних інтересів і безпеки; державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичний конституційний лад та інші життєво важливі національні інтереси потребують захисту від невоєнних загроз; здійснення прав може бути обмежене законом в інтересах національної

¹ Наприклад, прихильники політики зміни клімату були поставлені в безвихідь більш ніж 15-річною перервою у підвищенні глобальної температури, що суперечило комп'ютерним моделям розвитку ситуації [279, с. 61; 298].

безпеки; на захист національних інтересів спрямовані воєнна, державна, громадська безпека; держава визначає механізми захисту національних інтересів.

Категорія «національні інтереси» відображені у безпековому законодавстві й інших держав, насамперед США [461] і ФРН [492], а також, наприклад, Республіки Польща [522], Словацької Республіки [245], Угорської Республіки [402], Чеської Республіки [246].

Значення, яке приділяється вказаній категорії в країнах Європи, пояснюється дискусіями про національні інтереси у зв'язку з поглибленням економічної, правової та політичної інтеграції в рамках Європейського Союзу, наднаціональні інститути якого виступають як конкуруючі з національними урядами держав-членів центри прийняття політичних рішень [209; 211; 212; 214]. У цьому зв'язку виникає потреба у порівнянні національних інтересів не лише по горизонталі, тобто між державами-членами ЄС, але й по вертикалі між різними типами спільнот (наднаціональною, національною, регіональною) і навіть транскордонно (інтереси груп, які перетинають національні кордони), оскільки цілком закономірно постає питання про верховенство якого рівня влади йтиметься [404, с. 13].

Формулювання узагальненого визначення національних інтересів є доволі складним завданням. Це, на думку Р. Kratochvíl, пов'язане з тим, що існує багато змістовних визначень національного інтересу¹. З іншого боку, це можна пояснити тим, що багато дослідників зацікавлені насамперед в аналізі змісту політики держави, тому мало уваги приділяють методологічним основам своїх досліджень. Оскільки відповідність між описами національних інтересів та об'єктивною ситуацією є очевидною, вони не докладають особливих зусиль, щоб пояснити, як і чому їх описи національних інтересів відповідають дійсності.

¹ Діапазон підходів до визначення національних інтересів коливається від максимальної автаркії (американські ізоляціоністи) до максимальної економічної та іншої взаємозалежності (функціоналісти в теорії інтеграції або теоретики складної взаємозалежності); від максимальної незалежності (класичні реалісти) до повної політичної інтеграції (європейські федералісти); від максимізації військової могутності (класичні реалісти) до обмеження військової сили на користь економічної (ліберали всіх видів) [404, с. 24].

Невизначеність змісту категорії «національний інтерес» призводить до того, що окремі автори ототожнюють її з владою (Н. Morgenthau [445, с. 5], К. Waltz [1]), хоча, безумовно, це змістовно різні явища і відповідні категорії. Також слід зазначити, якщо одні автори розглядають національні інтереси як аналітичний інструмент², то інші – як інструмент політичної дії (одним з перших таке бачення запропонував J. Rosenau (1968 р.) [496]). Розбіжність у підходах зумовлена насамперед тим, що серед дослідників немає згоди, по-перше, з приводу того, який суб'єкт з його системою цінностей та зовнішньополітичних позицій уповноважений визначати те, що становить національний інтерес держави, з чією позицією слід рахуватися [496], і, по-друге, з приводу критеріїв визначення наявності інтересів і відстеження їхньої присутності у реальній політиці, а також відсутності процедур акумулювання інтересів після їх виявлення³ [458].

Власне бачення призначення національних інтересів запропонував J. Frankel, який виділив прагматичний, операційний та пояснювально-полемічний рівні даного явища [345, с. 31–33, 35]:

а) прагматичний рівень: національний інтерес передбачає певний ідеальний набір цілей, які держава хотіла б реалізувати, якби це було можливо. Такі бажані інтереси мають: довгостроковий характер; закладені в історії та/або в ідеології держави; навіть якщо не мають прямого впливу на фактичну політику, вони можуть забезпечити «мету» або напрям, або, принаймні породити відчуття надії; вони не обов'язково мають бути повністю артикульованими та узгодженими, а отже можуть бути суперечливими; не потребують «техніко-економічного обґрунтування» і рідко, якщо взагалі коли-небудь, потребують витрат; вони визначаються політичною волею, а не можливостями держави (ідеологія є сильним їх детермінантом);

¹ Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Berkeley: Addison-Wesley. 129 p.

² Для розробників цього підходу національний інтерес – це не єдина об'єктивна істина, а скоріше плюралістичний набір суб'єктивних переваг, які змінюються щоразу, коли змінюються вимоги та прагнення членів нації; це те, що офіційні особи нації прагнуть зберегти та примножити [458].

³ Цінності пов'язані з суб'єктивними уподобаннями, а тому кумуляція національних інтересів у єдиний комплекс цінностей буде такою ж мінливою, як і кількість спостерігачів, які використовують різні ціннісні рамки.

б) операційний рівень передбачає сукупність короткострокових інтересів і цілей, які можуть бути досягнуті в осяжному майбутньому. Такі інтереси мають короткостроковий характер і є першочерговими для уряду та/або партії, що перебуває при владі. Вони формуються з міркувань доцільності або необхідності і використовуються в описовій, а не нормативній формі. Вони «зазвичай втілюються в політиці, яка ґрунтується на оцінці перспектив їхнього успіху»;

в) пояснювально-полемічний рівень передбачає використання національного інтересу для пояснення, оцінки, раціоналізації або критики політики держави. Його головне призначення полягає в тому, щоб довести власну правоту, а своїх опонентів представити неправими.

Даний підхід не отримав широкого використання з огляду на те, що існує значний збіг між першими двома рівнями і третім; перший рівень може бути утопічним та невимірним, а другий – зводиться до опису інтересів і політики, яка фактично реалізується.

Потребує також визначення позиції дослідника в питанні, який зміст вкладається в поняття «національний», адже поняття нації і національний може використовуватися як у значенні етнічної нації, так і у значенні політичної нації, яка утворює єдину державу¹ [476]. У сучасній українській політичній і правовій культурі, як і в більшості європейських держав, поняття «національний» вживається саме в політичному, а не в етнічному сенсі.

Стосовно розмежування понять «державний інтерес» («спільний інтерес»), що стосується сфери внутрішньої політики, і «національного інтересу», що поширюється на сферу зовнішньої політики, яке зустрічається в літературі (Н. Morgenthau і його послідовники), то слід виходити з того, що такий підхід хоча й має своїх прихильників, проте навіть вони вимушені

¹ Ми цілком погоджуємося з О. П. Дзьобанем в тому, що національні інтереси генетично пов'язані з етнічною підставою, оскільки первісно вони формуються на національно-етнічній базі, але не зводяться до неї і не детермінуються нею. [44]. У сучасних умовах суспільства стають дедалі більш етнічно змішаними, а тому політична нація і етнічна нація більш-менш збігається дедалі у меншій кількості державах в наслідок глобалізаційних, інтеграційних і міграційних процесів.

визнати, що чітко відокремити їх один від одного неможливо, оскільки вони корелюють і впливають один на одного [476]¹.

Зважаючи на обумовленість національної безпеки та її складових національними інтересами, постає питання щодо критеріїв їх виділення з поміж інших інтересів. За основу доцільно взяти підхід Р. Kratochvíl щодо критеріїв визначення національних інтересів. Так, національний інтерес – це політика, яка: або (а) суттєво впливає на зовнішнє і/чи внутрішнє функціонування суспільства; або (б) суттєво змінює фундаментальні характеристики політики держави; або (в) призводить до виникнення нових важливих прав та обов'язків [404, с. 26].

Як і будь-яке соціально значуще явище національні інтереси характеризуються певними ознаками. Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити наступні ознаки національних інтересів [28; 306; 344; 382; 404, с. 26; 457; 487]:

а) національний інтерес зазвичай стосується обмеженого кола цілей, цінностей і стратегій, що ведуть до них, одночасно²;

б) вони є предметом загальнонаціональної політики³. С. Beard та G. H. E. Smith Зазначали, що в основі національних інтересів лежить припущення, що певна політична спільнота має спільні інтереси на відміну від спільних інтересів інших політичних спільнот [242, с. 157]. Ж.-Ж. Руссо описав

¹ У канадській Білій книзі уряду Трюдо (1970 р.) з цього приводу зазначалося: «Зовнішня діяльність повинна бути безпосередньо пов'язана з національною політикою, що проводиться в межах Канади, і служити тим самим цілям» [340, с. 9].

Hyndman J. E. З цього приводу робив досить важливе уточнення: «... інтеграція внутрішньої та зовнішньої політики для обслуговування тих самих широко виражених національних цілей і пріоритетів має тенденцію відновити примат і перевагу егоцентричних цінностей із зміщенням фокусу на економічні та соціальні. Національні цілі, застосовні до сукупності діяльності уряду, як зовнішньої, так і внутрішньої, неминуче передбачають перерозподіл відповідальності, що входить переважно до внутрішньої сфери. Незважаючи на те, що часом зовнішня діяльність є життєво важливою, принаймні кількісно, вона є периферійною по відношенню до основної течії національного бізнесу» [382].

На початку 1980-х р. Naidu A. G., аналізуючи модель національних інтересів, визначав в її структурі 4 основних компонента, серед яких лише перший (безпека або стратегічні інтереси) були присвячені власне міжнародним відносинам, тоді як три інші (економічні інтереси; політичні інтереси; ідеологічні або демократичні інтереси) поширювались як на сферу внутрішньої, так і зовнішньої політики [453, с. 25].

² У Стратегії національної безпеки Німеччини зазначено: німецька зовнішня політика та політика безпеки побудовані на основі цінностей та інтересів; фундаментальним національним інтересам Німеччини відповідає захист системи цінностей; національні інтереси встановлені на основі системи цінностей [492].

³ З цією позицією згодні й інші автори: «Національні інтереси – це інтереси нації в цілому, що розглядається як незалежна сутність, відокремлена від інтересів підпорядкованих областей або груп, а також інших націй або наднаціональних груп» [460].

політичне вираження цих спільних інтересів як «загальну волю», яка «може спрямувати повноваження держави таким чином, щоб досягти мети, заради якої вона була заснована, а це благо всіх». І далі: «...Те, що є спільним для цих різних інтересів, утворює соціальний зв'язок; і якби не було якоїсь точки, в якій усі інтереси збігаються, жодне суспільство не могло б існувати. Отже, виключно з огляду на цей спільний інтерес суспільство повинно управлятися» [498, с. 179]. Отже, національні інтереси слід відрізнити як від міжнародних та наднаціональних, так і від субнаціональних та галузевих інтересів;

в) національним інтересам властива усталеність¹ (вони не втрачають актуальність протягом відносно тривалого часу), оскільки вони пов'язані з дотриманням базових цінностей суспільства² і реалізацією довготривалих цілей [492];

г) національні інтереси визначаються на основі об'єктивної оцінки реальності (поточної ситуації) та мають бути пропорційними можливостям держави (ресурсам) щодо їх забезпечення;

г) національні інтереси характеризуються системністю, у результаті вони не повинні бути суперечливими, конфліктувати між собою. Кожна політика, спрямована на реалізацію того чи іншого інтересу, має бути частиною всеосяжного цілого, що створює так званий синергетичний ефект

д) національні інтереси реалізуються відповідно до норм міжнародного права;

е) національні інтереси відображають інтереси більшості суспільства, виражені через його представників, обраних демократичним шляхом (таким чином, і уряд, і громадяни держави поділяють ці інтереси); у недемократичних

¹ Така актуальність і сталість повинна піддаватися перевірці. На актуальність відповідно вказує відображення інтересів у нормативних актах і програмних документах центральних органів влади (стратегіях, концепціях, доктринах), передвиборчих програмах провідних політичних партій, у результатах соціологічних опитувань громадської думки; довготривала присутність проблематики в медіа та суспільному дискурсі.

² N. J. Padelford та G. A. Lincoln наголошували на тому, що «Концепції національних інтересів зосереджені на основних цінностях суспільства, які включають добробут нації, безпеку її політичних переконань, національного способу життя, територіальну цілісність і її самозбереження» [470]. Якщо певні цінності не можуть бути якимось чином обґрунтовані серйозним аргументом як «національні інтереси», суспільна підтримка може бути відсутня або бути нестабільною [344].

державних національних інтересах підміняються інтересами етнічної, класової або расової меншини;

є) чітко визначений національний інтерес накладає розумні обмеження на уряд, щоб унеможливити зловживання консенсусним документом, в якому викладено національний інтерес, шляхом неправильного тлумачення якоїсь його частини для отримання політичної переваги перед опозицією або для просування інтересів великих корпорацій, які намагаються підмінити національні інтереси власними;

ж) чітко сформульовані національні інтереси можуть бути використані громадянами та інститутами громадянського суспільства як суворі критерії оцінки загальнодержавних політичних рішень, що приймаються урядом;

з) державний суверенітет є необхідною умовою для реалізації й захисту національних інтересів. У цьому зв'язку Brexit слід розглядати з точки зору забезпечення національних інтересів Великої Британії, повернення собі права реалізації всього обсягу суверенних прав, раніше переданих Європейському Союзу [206; 564];

и) публічне проголошення державою своїх національних інтересів дає чіткі сигнали своїм сусідам і міжнародному співтовариству в цілому про її зовнішньополітичні наміри, зокрема про готовність до співробітництва з іншими державами в питанні забезпечення спільних національних інтересів, а також свою готовність їх захищати.

У наукових джерелах наводиться чимало визначень національних інтересів. Так, Morgenthau Н. в умовах «холодної війни» визначав інтерес як «... вічний стандарт, відповідно з яким слід оцінювати і спрямовувати політичну дію»; це тип інтересу, що визначає політичні дії держави в конкретний період історії, а отже залежить від політичного та культурного контексту, в якому формується державна політика [446, с. 8, 9].

Значно ширшим і гнучкішим, хоча сформульованим у той самий історичний період, виглядає визначення Ch. Lerche, на думку якого національний інтерес складається з «формулювання тих (принаймні)

напівпостійних цілей, сформульованих на високому рівні узагальнення, досягнення яких держава вважає необхідним для свого самозбереження, своєї безпеки і свого добробуту». При цьому особи, які приймають рішення, мають певні апріорні уявлення про загальне благо, що випливають з історії, освіти, їхнього конкретного досвіду і національних «міфів», тобто «цінностей, що розділяються масами, ... дії уряду вимагають широкого консенсусу» [419; 382, с. 7]. Національні інтереси – це загальна, довгострокова та постійна мета, якій держава, нація та уряд бачать себе покликаними служити [418].

V. V. Дуке трактував їх як цінності, бажання та інтереси, які суверенні держави прагнуть досягти та захистити у відносинах між собою [315]. Підхід, який полягає у визначення національних інтересів через цінності, сприйнятий й сучасними вітчизняними науковцями (П. П. Гай–Нижник, Л. В. Чупрій [28], Р. Т. Ковалюк [56]), а також був нормативно закріплений у статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 р.)¹, який втратив чинність у 2018 р. Щоправда, суттєвим недоліком саме цього законодавчого визначення національних інтересів було їх повне ототожнення з цінностями. Національні цінності дійсно покладені в основу національних інтересів, вони визначають їх спрямованість, проте вони не є тотожними національним інтересам.

Національні інтереси також визначають «... як претензії, цілі, завдання, вимоги та інтереси, які нація завжди намагається зберегти, захистити, відстояти та забезпечити у відносинах з іншими націями» [459].

Таким чином, у переважній більшості визначень національних інтересів акцент робиться на: загальній довгостроковій і постійній меті, якій служать держава, нація та уряд; на життєво важливих інтересах, від реалізації яких залежить виживання держави; виживанні, захисті фізичної, політичної та

¹ Відповідно до статті 1 Закону «національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток» [143].

культурної ідентичності від посягань інших держав (С. Lerche, A Said [418]; Н. J. Morgenthau [444]; [456]).

У національних правових системах національні інтереси виражаються насамперед через такі елементи політичної та правової культури як політична і правова свідомість, праворозуміння, політичні й правові переконання, яким належить конституююча роль, зважаючи на їх ціннісно-нормативне значення, яке значною мірою визначає історичний зміст правової системи та її елементів [89; 91; 210]. Даний висновок обумовлений тим, що в основу правового регулювання покладено правову ідеологію, яка значною мірою визначає цінності, цілі та пріоритети екологічної політики держави, впливає на оцінку екологічної обстановки в державі та визначення завдань з її покращення¹. Тобто мова фактично йде про систему офіційних поглядів на форми, методи взаємодії індивіда та людських спільнот з природою, які обумовлені конкретно-історичним рівнем розуміння політичною елітою країни, бізнес-середовищем, юристами, науковцями, екологічними активістами і суспільством в цілому значення природного середовища в житті людини.

Алгоритм процесу формулювання та здійснення політики національної безпеки добре ілюструє місце і роль національного інтересу: (а) існування об'єктивних потреб суспільства; → (б) формування національного інтересу в наслідок їхнього усвідомлення суспільством²; → (в) трансформація національного інтересу в конкретні цілі держави, що реалізуються різними засобами, що є в її розпорядженні; → (г) аналіз можливостей (ресурсів) держави на предмет їх достатності для реалізації визначених цілей; → (г) оцінка стану підтримки та протидії діяльності держави, спрямованої на досягнення поставлених цілей, з боку суб'єктів як всередині держави, так і за її межами; →

¹ І. О. Кресіна з цього приводу зазначає, що національна свідомість є універсальним вираженням національних інтересів, їх генератором і центром осмислення [80, с.116].

² Ми цілком згодні з думкою Гай–Нижник П. П. і Чупрій Л. В., відповідно до якої «інтерес можна розглядати як об'єктивно зумовлений мотив діяльності суб'єкта ..., що складається з усвідомлення ним власної потреби та з'ясування умов і засобів її задоволення. Інтереси тісно пов'язані з потребами, виникнення ж потреби є, власне, початковим етапом формування інтересу» [28, с. 466]. Схожої позиції дотримуються й А. М. Поручник [126, с. 10].

(д) безпосередня діяльність держави з реалізації проголошених цілей; → (е) оцінка досягнутого результату.

Попри майже столітню історію розробки проблематики національних інтересів у США і країнах Західної Європи слабким місцем у таких дослідження залишається недостатня увага питанню про класифікацію національних інтересів. Існуючі класифікації національних інтересів зустрічаються переважно у наукових дослідженнях. Так, Th. W. Robinson поділив національні інтереси на шість видів: первинний, вторинний, постійний, змінний, загальний і специфічний інтерес [507]. Очевидним недоліком цієї класифікації є використання одразу декількох критеріїв.

В літературі за географічною спрямованістю національні інтереси іноді поділяють на: глобальні, регіональні, локальні, а залежно від характеру відносин між державами виділяють: конфронтаційні¹, розбіжні, спільні. Вказані класифікації майже не використовуються у чинному законодавстві національних держав, тоді як інші певною мірою закріплені нормативно. Саме останні класифікації представляють особливий інтерес.

За ступенем важливості й сталості розрізняють [459]:

(а) *постійні інтереси*, які пов'язані з довгостроковими інтересами держави (вони розглядаються як довготермінові стандарти, за якими можна оцінювати ефективність політичних рішень і дій держави [126, с. 14]), а тому їм властиві дуже повільні зміни. Прикладом таких інтересів є забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави, сталий розвиток, збереження своїх сфер впливу тощо;

(б) *змінні інтереси*, які вважаються життєво важливими для національного блага за конкретних обставин (зовнішньополітичної та внутрішньополітичної ситуації). У цьому сенсі вони можуть розходитися з постійними інтересами. Змінні інтереси значною мірою визначаються

¹ Так, прагнення України набути членство в ЄС, а особливо в НАТО можна розглядати як приклад конфронтаційних інтересів в рамках відносин Україна – Росія і водночас як спільні інтереси в рамках відносин Україна – держави-члени ЄС або Україна – держави-члени НАТО, за виключенням відносин Україна – Угорщина, в рамках яких вступ України в НАТО буде скоріше прикладом розбіжних інтересів, зважаючи на промосковську позицію уряду В. Орбана.

«перетином особистостей, громадської думки, групових інтересів, партійної політики та політичних та моральних звичаїв». Залежно від ситуації, насамперед геополітичної чи геоекономічної, такі національні інтереси можуть бути предметом торгу, особливо при реалізації життєво важливих інтересів держави.

Серед тих небагатьох досліджень, які все ж приділяють увагу питанню класифікації, слід виділити насамперед звіт Комісії з національних інтересів Америки за 2000 р. Комісія запропонувала наступну ієрархію національних інтересів США [223]:

а) життєво важливі інтереси – це умови, які об'єктивно необхідні для захисту та покращення виживання і добробуту у вільній і безпечній нації. До них належать: (1) запобігання, стримування та зменшення загрози нападів з використанням ядерної, біологічної та хімічної зброї; (2) забезпечення виживання союзників та їх активна співпраця у формуванні міжнародної системи, в якій ми можемо процвітати; (3) запобігання появі ворожих великих держав або невдалих держав на своїх кордонах; (4) забезпечення життєздатності і стабільності основних глобальних систем (торгівля, фінансові ринки, постачання енергії та навколишнє середовище¹); (5) встановлення продуктивних відносин, що відповідають власним національним інтересам, з державами, які можуть стати стратегічними противниками;

б) надзвичайно важливі інтереси – це умови, які, якщо їх порушити, завдадуть серйозної шкоди, але суворо не зашкодять здатності уряду захищати та підвищувати добробут народу у вільній і безпечній країні. До них належать: (1) запобігання, стримування та зменшення загрози використання ядерної, біологічної чи хімічної зброї будь-де; (2) запобігання регіональному розповсюдженню та доставці систем засобів масового знищення; (3) сприяння

¹ Автори Звіту визнають, що боротьба з довгостроковими екологічними загрозами є дуже складним завданням, оскільки природа цих загроз характеризується значною невизначеністю. Великі часові розриви між причинами та наслідками в сфері екології і кліматичних змін породжують в урядів спокусу відкласти вартісні коригувальні заходи на невизначений термін. Крім того, існує проблема іншого порядку: у окремих урядів, що керуються національним егоїзмом, під час вирішення екологічних і кліматичних проблем може виникнути спокуса скористатися зусиллями інших держав, що є учасниками міжнародних угод, не беручи на себе відповідних зобов'язань.

прийняттю норм міжнародного права та механізми мирного врегулювання суперечок; (4) запобігання появі регіонального гегемона у життєво важливих регіонах; (5) сприяння добробуту союзників і друзів, їхній захист від зовнішньої агресії; (6) сприяння демократії, процвітанню та стабільності у Західній півкулі; (7) запобігання, контроль та, якщо це можливо за розумну ціну, припинення великих конфліктів у важливих географічних регіонах; (8) збереження лідерства в ключових військових та інших стратегічних питаннях, зокрема технологіях та інформаційних системах; (9) запобігання масовій, неконтрольованій імміграції через власні кордони; (10) придушення тероризму, транснаціональної злочинності та торгівлі наркотиками; (11) запобігання геноциду;

в) важливі інтереси – це умови, які, якщо їх поставити під загрозу, матимуть значні негативні наслідки для спроможності уряду для захисту та підвищення добробуту нації у вільній і безпечній країні. До них належать: (1) перешкоджання масовим порушенням прав людини за кордоном країни; (2) стратегічне сприяння розвитку плюралізму, свободи та демократії у важливих державах настільки, наскільки це можливо без дестабілізації; (3) запобігання та, якщо це можливо з невеликими витратами, припинення конфліктів в стратегічно менш значущих географічних регіонах; (4) захист життя та благополуччя власних громадян, які взяті в заручники терористичними організаціями; (5) зменшення економічного розриву між багатими та бідними націями; (6) запобігання націоналізації власних активів за кордоном; (7) збільшення внутрішнього виробництва в ключових стратегічних галузях промисловості; (8) збереження переваг в міжнародному поширенні інформації, щоб гарантувати, що власні цінності продовжуватимуть позитивно впливати на культури інших народів; (9) сприяння міжнародній екологічній політиці, яка відповідає довгостроковим екологічним вимогам; (10) максимізація зростання власного ВВП за рахунок міжнародної торгівлі та інвестицій;

г) менш важливі (другорядні) інтереси – це важливі й бажані умови, але такі, що мають незначний прямиий вплив на здатність уряду захищати та

підвищувати добробут у вільній і безпечній нації. Вони включають: (1) збалансування дефіциту двосторонньої торгівлі; (2) розширення демократії всюди заради неї самої; (3) збереження територіальної цілісності інших держав; (4) збільшення експорту окремих галузей економіки.

Дещо схожу класифікацію національних інтересі можна зустріти у Стратегії безпеки Чеської Республіки (2015 р.), у якій виділено [246]:

(а) життєво важливі інтереси: забезпечення суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності Чеської Республіки; збереження всіх вимог функціонування демократичної, правової держави, включаючи гарантію захист основних прав і свобод населення;

(б) стратегічні інтереси (безпека та стабільність, особливо в євроатлантичному регіоні; запобігання та врегулювання локальних і регіональних конфліктів та пом'якшення їх наслідків; збереження глобальної стабілізуючої ролі та підвищення ефективності ООН; зміцнення згуртованості та ефективності НАТО та ЄС; забезпечення внутрішньої безпеки та захисту населення; забезпечення економічної безпеки та посилення конкурентоспроможності економіки; забезпечення енергетичної, сировинної та продовольчої безпеки та належного рівня стратегічних резервів; забезпечення кібербезпеки та оборони та інші), реалізація яких допомагає захистити життєво важливі інтереси і водночас служить забезпеченню соціального розвитку та процвітання Чеської Республіки;

(в) інші істотні інтереси (зниження злочинності та боротьба з корупцією; посилення захисту розвідки та оборони; створення умов для толерантного громадянського суспільства, придушення екстремізму та його причин; підвищення ефективності та професіоналізму державних інституцій та судової системи; розвиток громадських об'єднань та неурядових організацій, що діють у сфері безпеки та інші), метою просування інших важливих інтересів є сприяння забезпеченню життєво важливих і стратегічних інтересів і підвищення стійкості суспільства до загроз безпеці.

Класифікацію національних інтересів, хоча більш спрощену, передбачає також Стратегія безпеки Словацької Республіки (2021 р.) [245]:

(а) *життєво важливі* (збереження незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів, правової держави і демократичного конституційного устрою, а також охорони життя і здоров'я, основні права і свободи її мешканців)

(б) *стратегічні інтереси* (захист демократичних цінностей, основних прав і свобод людини та принципів верховенства права та міжнародного права у світі; ефективне державне антикризове управління та комплексний підхід до безпеки; стійкість держави і суспільства до загроз безпеки; безпека та стабільність у євроатлантичному регіоні та сусідніх країнах; об'єднаний, процвітаючий, безпечний, відкритий і шанований у всьому світі ЄС; ефективна Організація Об'єднаних Націй, здатна реагувати існуючі та нові глобальні виклики та загрози; захист навколишнього середовища, громадського здоров'я та культурної спадщини; енергетична, сировинна, екологічна та продовольча безпека; сталий розвиток та процвітання держави та суспільства, інклюзивна та стійка економіка зростання, стійкість державних фінансів, бюджетна відповідальність і прозорість та інші).

Більш спрощену класифікацію національних інтересів можна зустріти також Стратегії національної безпеки Республіки Болгарія (2011 р.) [183]:

(а) *життєво важливі інтереси* (гарантування прав, свобод, безпеки і добробуту громадянина, суспільства і держави; збереження суверенітету, територіальної цілісності країни та єдності нації; захист конституційно встановленого порядку та демократичних цінностей; захист населення та критичної інфраструктури під час криз, катастрофи, аварії, катастрофи та інші ризики і загрози; збереження та розвиток національної ідентичності, на якій будується основи єдиного громадянства; подолання негативних демографічних процесів та інші);

(б) *інші важливі інтереси* (сприятливе та передбачуване середовище безпеки; ефективне функціонування болгарських інституцій разом з

інституціями ЄС і НАТО для досягнення нашої колективної безпеки; забезпечення енергетичної безпеки шляхом диверсифікації видів енергії, джерел і шляхів постачання енергетичної та іншої стратегічної сировини; забезпечення економічної, фінансової та соціальної стабільності та економічного процвітання; збереження високої якості навколишнього середовища та природних ресурсів).

Зрозуміло, що це один з існуючих підходів до класифікації, але він, очевидно, представляє цінність, оскільки національні інтереси об'єктивно не можуть не утворювати певну ієрархічну структуру. Однак, серед вітчизняних дослідників цей підхід не користується популярністю. Певною мірою він відображений у підходах О. С. Бодрука [17]; П. П. Гай–Нижника та Л. В. Чупрія [28]; Г. Ф. Костенко [73], Г. П. Ситника, М. Г. Ситника [172].

У вітчизняному праві національної безпеки, нажаль, класифікувати національні інтереси також не прийнято (аналогічну ситуацію можна спостерігати в Стратегії національної безпеки Німеччини (2022 р.) [492]). Зважаючи на це, навряд чи можна вважати вдалим формулювання національних інтересів, нормативно закріплених в Законі «Про національну безпеку» (п.10, ч. 1 статті 1): «національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [142]. З аналізу даної дефініції випливає, що, по-перше, будь-який національний інтерес Української держави є життєво важливим, що позбавляє сенсу спробу їх ієрархізації; по-друге, викликає сумніви позиція, відповідно до якої національними інтересами нарівні з життєво важливими інтересами суспільства і держави визнаються життєво важливі інтереси людини. На нашу думку, слід зважати на думку авторів, які розглядають національний інтерес як інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом [93, с. 110].

2.2. Екологічна держава та її роль у визначенні та забезпеченні екологічних інтересів

Проблематика екологічної безпеки з часів аварії на ЧАЕС є надзвичайно актуальною для українського суспільства. Попри це рівень екологічної освіченості суспільства залишається незадовільним [179]. Значною мірою це зумовлено низькою екологічною культурою вітчизняних журналістів¹ і політиків², які впливають на формування світогляду суспільства.

Проблема екологізації конституції (екологічний («зелений») конституціоналізм), яка активно досліджується науковцями не лише розвинутих країн Заходу, але й країн, що розвиваються, до сьогодні не привернула належної уваги вітчизняних науковців. І це при тому, що саме українські правники Ю. Туниця [190; 540], Ю. Шемшученко [200], М. Костицький стояли у витоків розробки проблематики екологічної конституції Землі. Їхні наукові пошуки отримали узагальнення в колективній монографії «Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади» (2011 р.) [45].

Доробок вказаних авторів дав поштовх для висунення й обґрунтування в подальшому ідей прав природи (К. Pietari [477], В. Борейко [18]), а також екологічної держави (N. Low [422], Г. Анісімова [11], Н. Крестовська [81], О. Павлова [122; 123], І. Яковюк [208]), екологічного конституціоналізму (Програма ООН з навколишнього середовища [462], L. Collins [283], L. Muñoz-Ávila та M. A. Lozano-Amaya [448], A. Gomez-Velasquez [369]), екологічного верховенства права (S. Muhammad, X. Long [449], S. Minas [438], J. Ebbesson

¹ За результатами опитування Комісії з журналістської етики та Центру екологічних ініціатив «Екодія» (2021) 64 % опитаних медійників вважають, що українські ЗМІ приділяють недостатньо уваги проблемам екології. При цьому 87 % опитаних хотіли б писати на екологічну проблематику; 83 % журналістів відчують брак знань з теми екології та змін клімату [1].

² Станом на 2015 р. лише декілька партій мали комплексне бачення екологічної ситуації та пропонували детальний план дій з питань охорони довкілля. Незначна кількість політичних партій мала в своїх програмах спеціальні екологічні питання, що стосуються якоїсь певної групи питань, наприклад, сільського господарства. Але в більшості випадків в програмах політичних партій присутні лише декларативні положення у формі гасел та роздумів на тему, які не дають уявлення про можливу діяльність та прагнення партії у сфері охорони довкілля [47].

[317]), екологічного республіканізму (J. Barry [239], A. Fremaux [348]), екологічної демократії (J. Campos [269]), екологічного громадянства (A. Machin та E. Tan [424]; J. Wolf, K. Brown, D. Conway [560]) та екологічної безпеки (A. Basic [230], R. Floyd [339], A. Geslin [363], М. Т. Гаврильців [26], В. Г. Ярощук [218]).

Дослідження екологічної проблематики як на міжнародному і регіональному, так і національному рівнях доводять, що втручання держави у життя суспільства за сучасних умов зберігає своє значення. J. Hardin і W. Ophuls ще на початку 1970-х рр. доводили необхідність застосування примусових заходів з боку держави для збереження здорового довкілля. Від початку 1990 р. дедалі активніше почала просуватися ідея щодо необхідності посилення ролі держави в охороні навколишнього середовища [388], адже рішення щодо використання природних ресурсів, нових форм біотехнологій, зміни клімату, біорізноманіття, використання та зберігання ядерної, хімічної і бактерологічної зброї, прийняті державною владою, зачіпають не тільки сучасних людей, але й стосуються долі майбутні покоління як власних громадян, так і громадян сусідніх держав [111, с. 138]. Водночас дедалі очевиднішим стає те, що глобальні зміни навколишнього середовища і клімату зменшують спроможність держав ефективно виконувати свої функції без співпраці з іншими державами і міжнародними організаціями через зменшення їхніх адаптаційних можливостей.

На сьогодні висновок про те, що забруднення повітря, води і землі ігнорує державні кордони, є більш ніж очевидним і не потребує спеціального доведення. Як наслідок запобігання та контроль за різними видами забруднення природних об'єктів вимагають інтенсивної, добре продуманої та організованої роботи не тільки в масштабах окремих територіальних громад і субрегіонів, як стверджують прихильники ідеї децентралізації¹, але й в масштабах держави,

¹ На думку представників «зелених» політичних партій і рухів, децентралізовані спільноти не руйнують природні ландшафти і більш налаштовані жити в гармонії з довкіллям, а отже, більш адаптовані до природних екосистем; разом з тим добровільні екологічні програми, що реалізуються недержавними установами, орієнтовані на бізнес-режими і виходять за межі публічної відповідальності, а тому можуть пом'якшити

окремого регіону або навіть світу в цілому. На користь такого висновку свідчать наступні аргументи: навіть за умови дотримання принципу відкритості місцеві територіальні громади об'єктивно не здатні сформувавши загальне уявлення про цілісну екологічну ситуацію в національних чи регіональних масштабах; вони також не спроможні замовити складні й дорогі екологічні експертизи і проєкти, ефективну реалізацію яких здатна забезпечити саме держава.

Також слід брати до уваги те, що лише національні держави здатні протистояти впливу торгівлі та промисловості, основною метою яких є постійне зростання виробництва, збільшення прибутку та забезпечення ефективного функціонування в умовах жорсткої конкуренції. Нажаль, часто реалізація цих цілей супроводжується нехтуванням потреб захисту довкілля. Окремі автори дотримуються думки, що, наприклад, держави з корпоративними механізмами прийняття рішень мають більш далекосяжні екологічні норми та установи, ніж держави з іншими механізмами формування екологічної політики [408; 312]. Щоправда і в цьому випадку має місце зсув у балансі сил на користь промислових інтересів, що пов'язано з посиленням конкуренції в глобальній економіці [296]. З огляду на це, провідна роль держави обумовлена необхідністю запобігання контрпродуктивній конкуренції між підприємствами. Справа в тому, що виробники, які дотримуються екологічних стандартів, можуть опинитися в патовій ситуації: вони ризикують бути витісненими з ринку через більш високі ціни на свою продукцію, порівняно з тими підприємствами, які не дотримуються екологічних стандартів, а отже мають нижчі виробничі витрати і ціна їхньої продукції на ринку дешевша. В результаті компанії, що дотримуються екологічних стандартів, можуть бути покарані споживачем, якщо екологічно чистий продукт не набуває для них вирішального значення. Не слід також забувати, що держава – це суб'єкт, який визначає граничні умови для сталого розвитку, безпечні рівні та норми викидів

екологічні проблеми, проте, навряд чи є перспективними інструментами для вирішення екологічних проблем у XXI ст. [472].

екологічно небезпечних речовин, ухвалює рішення щодо запобігання та боротьби з різними видами забруднення, здійснює неупереджену експертизу тощо [111, с. 139].

Вказані аргументи, а також поява нових викликів і загроз національній безпеці в екологічній сфері сприяли усвідомленню наприкінці 1980-х рр. експертним середовищем потреби в модернізації чинної моделі державності. Якщо одні аспекти модернізації мали глобальний характер, то інші – локальний. Екологічна модернізація усталеної моделі демократичної, правової, соціальної державності відбувалася в процесі дискусій між різними теоретичними підходами та інтелектуальними традиціями [504; 238]. Слід зазначити, що деякі з них (неомарксистські теорії та теорії деіндустріалізації) були визнані контрпродуктивними і відкинуті. Але в цілому вироблені в процесі дискусій підходи та інструменти екологічної модернізації виявилися корисними для проведення наукового аналізу та наступного формування екологічної політики провідних країн світу. Що важливо – їхній досвід у певному обсязі змогли використати навіть ті держави, в яких ще не склалися необхідні умови для становлення й розвитку сучасних екологічних інститутів. Зважаючи на це, не викликає здивування той факт, що потребу в екологізації конституції і чинного законодавства національних держав була визнана навіть тими політичними силами (екоанархісти та екомарксистичні), які первісно виступали її критиками. Так, відомий анархіст, а згодом – ліберальний соціаліст М. Bookchin визнав, що відсутність владної структури та державних інститутів призводить до хаосу, а інколи навіть до довільної тиранії; саме тому сучасне суспільство потребує демократичної конституції та справедливих законів як засобу правового захисту [545].

Зазначена модернізація конституційного порядку держави є важливим стратегічним кроком на шляху надання нинішнім нестійким політичним порядкам додаткової стійкості. Сучасний «зелений конституціоналізм» слід розглядати як спосіб об'єднати відданість екологічним правам людини, процедурні демократичні права та права на участь, а також політичне

регулювання економіки для досягнення екологічних, а не лише економічних цілей [319]. Для цього держава має відкоригувати зміст стратегій розвитку власної екологічної політики, а також вимагати беззаперечного дотримання всіма зацікавленими суб'єктами вимог законності.

Екологічний конституціоналізм є відносно новим політико-правовим явищем, яке знаходиться на стику конституційного, міжнародного права, міжнародного права прав людини та екологічного права. На думку F. Venter та L. J. Kotzé, екологічний конституціоналізм виник як термін, який пояснює юридично підвищену охорону довкілля на рівні конституцій. У сучасних умовах екологічний конституціоналізм є важливою парадигмою: як концепція та структура в аналітичному значенні, так і як нормативна програма [546].

Однією з характерних рис конституціоналізації екологічного права є те, що він є результатом транснаціонального діалогу – прибічники цієї ідеї вивчають конституційну теорію і практику різних країн, їхню адаптацію до національних особливостей, а також те, як вищі судові органи інтерпретують і застосовують екологічні положення основних законів [301, с. 34].

Ідея конституціоналізації екологічного права стара і пов'язана із започаткуванням екологічної політики [410, с. 489; 481, с. 70], яка стала відповіддю на «екологічне питання», що розуміється як питання про умови виживання людства в технологізованому світі. В суспільній свідомості виникають фундаментальні сумніви в універсалістських уявленнях про технічний прогрес, сучасний спосіб життя та проекти наукового оволодіння природою. Як наслідок, формується новий погляд на існуючий порядок речей. В умовах формування нових конфліктів природа стає політичною категорією, а екологічна криза – ключем до нового розуміння світу.

Історію екологічного права не безпідставно зображують як історію зміни суспільних уподобань – екологічне право стало побічним продуктом змін у суспільній свідомості, що розпочалися у 1960-х рр. [338, с. 2]. Політична екологія стала інтелектуальним продуктом 1970-х рр., який формувався в

осередках громадянського суспільства поза межами європейських парламентів¹ і дав імпульс багатьом новим політичним і екологічним акціям. Але насправді історія конституціоналізації екологічного права країн Західної Європи більш давня [450]. Так, Веймарська конституція Німеччини (ст. 150) поряд із захистом пам'яток мистецтва та історії держава захищала і піклувалася про пам'ятки природи, а також ландшафт [309].

О. W. Pedersen зазначає, що з самого початку між публічним і конституційним правом та екологічним правом існували точки дотику, які підтримуються протягом усього «життєвого циклу» екологічного права [473]. На рівні Основного закону ФРН в редакції 1949 р. екологічні положення закріплювалися не прямо. Так, у п. 3 статті 75 зазначалося: Федерація має право видавати приписи з питань, пов'язаних із мисливською справою, охороною природи та підтримкою ландшафтів; відповідно до п. 3 статті 89 «При управлінні водними шляхами, їх розширенні та будівництві повинні враховуватися вимоги використання та охорони природних ресурсів та водного господарства за погодженням із землями» [372]. До речі, Конституція НДР (1968 р.) у п. 2 ст.15 також визначила охорону навколишнього середовища як самостійний напрям діяльності держави².

Важливу роль у сприйнятті німецькою конституційною теорією і практикою ідеї закріплення на рівні Основного закону екологічних положень відіграла у повоєнний період конституційна теорія західнонімецьких земель, які мали певну автономію у регулюванні екологічної сфери на конституційному рівні. Так, захисні застереження містили конституції Баварії³ (1946 р.) та Баден-

¹ Винятком можна вважати ФРН, де дискусія щодо конституціоналізації охорони навколишнього середовища розпочалася у 1970-х рр. і активізувалась у 1980-х рр., коли з політичними ініціативами про закріплення цієї мети в Основному законі виступили Партія зелених та соціал-демократів і підтримали їх значно пізніше блок ХДС/ХСС та ВДП. Ця ініціатива наприкінці 1980-х отримала підтримку Комісії з конституційної реформи, створеної відповідно до статті 5 Договору про об'єднання Німеччини. Договір про об'єднання між ФРН та НДР від 1990 р. поставив завдання щодо підвищення якості навколишнього середовища на території нових земель Східної Німеччини до рівня, принаймні рівної якості довкілля на території решти Німеччини [292, с. 23].

² Стаття 15, пункт 2 Конституції НДП: «В інтересах добробуту громадян держава і суспільство піклуються про охорону навколишнього середовища. Утримання чистими води і повітря, а також охорона рослинного і тваринного світу і краси Батьківщини повинно забезпечуватися компетентними органами і є, окрім того, справою кожного громадянина» [68].

³ Стаття 141 Конституції Баварії (1946 р.): «(1) Пам'ятки мистецтва, історії та природи, а також ландшафт користуються громадською охороною та піклуванням з боку держави, муніципалітетів та громадських

Вюртемберга¹ (1953 р.). До речі, окремі федеральні землі йшли попереду федерації в питанні створення в структурі органів виконавчої влади профільних міністерств та інших органів². Слід зазначити, що розмежування повноважень між федеральними та регіональними органами влади, а також між регіонами та органами місцевого самоврядування у повоєнній ФРН здійснювалося на основі принципу субсидіарності [214].

Відносини між екологією та політикою можна розглядати з двох взаємодоповнюючих точок зору: або як екологізацію політики, або як політизацію екології. «Озеленення» політики означає сприйняття екологічних проблем як політичних; це потребує зміни суспільства і держави з метою адаптації до кризових ситуацій нового типу. Це можливо лише за умови, що політичні інститути шукатимуть засоби запобігання та регулювання криз, що задовольняють екологічним потребам.

У 1969 р. у МВС ФРН ініціювало прийняття невідкладної програми із захисту навколишнього середовища (Sofortprogramm für Umweltschutz)³, у якій наголошувалося на необхідності розробки комплексної програми охорони навколишнього середовища, в якій мали бути враховані як економічні, так і соціально-політичні аспекти, а також конституційні проблеми. З 1974 р. розпочався процес формування екологічного законодавства ФРН⁴.

Аналогічні процеси відбувалися у Франції. Так, у 1970 р. за дорученням прем'єр-міністра J. Chaband-Delmas група експертів на чолі з L. Armand

формувань. ... (2) Німецький ліс, характерні міські ландшафти та місцеві види тварин і рослин мають бути захищені та збережені, наскільки це можливо» [548].

¹ Стаття 3(а) Конституції землі Баден-Вюртемберг: «Держава захищає природні основи життя в рамках конституційного ладу через законодавство та відповідно до закону і справедливості через виконавчу владу та правосуддя» [547].

² Так, в Баварії міністерство з охорони навколишнього середовища з'явилося в 1970 р, тобто на 16 років раніше, аніж на рівні федерації.

³ У програмі було прямо задекларовано наступну мету «Федеральний уряд готовий надати мільярди в найближчі роки, щоб приборкати зростаюче забруднення повітря та води, захистити громадян від наслідків підвищення рівня шуму для здоров'я і позбутися багатства сміття». Також наголошувалося на тому, що заходи з охорони навколишнього середовища мають не тільки перетинати кордони між федеративними землями, але вони також повинні координуватися на міжнародному рівні. [513].

⁴ На момент прийняття Sofortprogramm für Umweltschutz (1969 р.) було 9 неузгоджених земельних законів про збереження природи та 12 федеральних законів, які регулюють лише підсфери захисту навколишнього середовища [513]. Протягом 1970-х рр. було прийнято: Федеральний закон про контроль якості атмосферного повітря (1974 р.), Федеральний закон про охорону природи (1976 р.), Федеральний закон про плату за скидання стічних вод (1976 р.), який вперше явно ввів принцип «забруднювач платить» та екологічні платежі.

підготувала звіт «Cent mesures pour l'environnement» [420], який містив пропозицію включити до Конституції право людини на навколишнє середовище¹. З того часу охорона довкілля, в широкому розумінні цього терміну, стала проблемою, якій приділялася увага в більшості політичних програм Франції², а ідея конституціоналізації екологічного права була ретрансльована провідними державними діячами³.

У статті 1 французького закону про архітектуру (1977 р.) зазначено, що суспільний інтерес становлять інтеграція будівель у навколишнє середовище та повага до природних або міських ландшафтів. Органи, уповноважені видавати дозвіл на будівництво, а також дозволи на забудову, забезпечують при розгляді заяв дотримання цього інтересу. Протягом 1984–1985 років на законодавчому рівні було передбачено, що збереження водного середовища; розвиток і захист лісів, берегової лінії становлять загальний інтерес, а самотність і специфічні характеристики гір визнаються нацією [310, с. 3–4].

Важливим кроком на шляху до екологізації конституцій і становлення екологічної безпеки стало закріплення на рівні основних законів екологічних прав людини. Першими країнами, що включили право на здорове довкілля до своїх конституцій, стали Португалія (1976 р.)⁴ та Іспанія (1978 р.)⁵. Причому Конституція Португалії не лише визнала право на здорове та екологічно збалансоване довкілля, але й закріпила обов'язки держави стосовно його

¹ У звіті зазначалося: «Можливо, настав час скласти декларацію прав людини на здорове навколишнє середовище. У будь-якому випадку держава повинна в певні моменти своєї історії ставити перед собою загальні принципи, якими повинна керуватися його діяльність» [481, с. 60].

² У 1972 р. Французька федерація товариств охорони природи прийняла «Хартію природи» [409]. У 1978 р. за ініціативою президента В. Ж. д'Естен Рада міністрів ухвалила Хартію якості життя, яка, однак, не мала нормативної сфери: її метою було надихнути уряд на дії.

³ Так, в 1974 р. під час передвиборчої президентської кампанії екологічна проблематика стала предметом дебатів основних кандидатів В. Ж. д'Естена і Ф. Міттерана. Якщо В. Ж. д'Естен запропонував розвивати природоохоронні заходи, то Ф. Міттеран запропонував доповнити преамбулу Конституції посиланням на «Хартію основних прав і свобод», яка б включала право людини на здорове навколишнє середовище [381].

У 1976 р. міністр юстиції Франції Ж. Лесапет заявив: «Визнання права на якість життя стає найважливішою вимогою нашого суспільства. Через свій життєво важливий, невід'ємний і невідчужуваний характер це право схоже з основними правами особистості» [483].

⁴ У статті 66 Конституції Португалії закріплено: «Кожен має право на здорове та екологічно збалансоване довкілля та зобов'язаний його захищати» [291].

⁵ У статті 45 Конституції Іспанії зазначено, що кожен має право на адекватне середовище для розвитку особистості, а також зобов'язаний її зберігати. Публічна влада забезпечить раціональне використання всіх природних ресурсів, щоб захистити та покращити якість життя, а також захистити та відновити навколишнє середовище, спираючись на незамінну колективну солідарність [289].

реалізації. Конституція Іспанії містила декларацію наміру захищати та відновлювати навколишнє середовище в рамках колективної солідарності.

Починаючи з середини 1970-х рр., понад сто країн, зокрема й Україна¹, надали цьому праву конституційний статус. Слід зазначити, що конституційне визнання екологічних прав зростало швидше, ніж будь-яких інших прав людини. Не дивно, що з початку 1990-х років, не зважаючи на відсутність будь-якої згадки про екологічні права² в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, заявники намагаються подавати позови про порушення прав людини, засновані на екологічних проблемах, до Європейського суду з прав людини. Механізм Конвенції впорався з цим викликом, використовуючи широту, доступну йому в рамках підходу до тлумачення ЄКПЛ як «живого інструменту» [447, с. 57]. Європейський суд з прав людини виніс рішення щодо більш ніж 300 справ, пов'язаних з навколишнім середовищем, застосувавши такі поняття, як «право на життя», «свобода слова» та «сімейне життя», до широкого кола питань, включаючи забруднення, техногенні чи стихійні лиха та доступ до екологічної інформації [321]. Разом з тим слід вказати на відсутність судового діалогу між Європейським судом з прав людини та Судом ЄС з питань екологічних прав, що є винятком із загальної позиції співробітництва, що демонструється двома судами в інших галузях, пов'язаних із захистом прав людини [272].

Попри досягнутий прогрес, дискусії стосовно масштабів і потенційної корисності закріплення права на здорове довкілля не припиняються. На думку прихильників цього кроку, його потенційними перевагами є: зміцнення

¹ Так, у статті 50 Конституції закріплено право кожної людини «... на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена». Крім того, екологічний аспект відображений в ряді інших статей Основного закону. Так, у статті 41 зазначено, що «Використання власності не може завдавати шкоди ..., інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі», а стаття 66 містить наступний імператив: «Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки» [69].

² Станом на 2013 р. статистика процесу включення в текст конституції прямих посилань на екологічні права та/або екологічну відповідальність виглядала наступним чином: до 1970 р.: 5 країн; 1970 – 1979 рр.: 18; 1980 – 1989 рр.: 22; 1990 – 1999 рр.: 68; 2000 – 2009 рр.: 27; 2010 – 2013 рр.: 9. У 1970-х р. цей процес переважно охопив Західну Європу (Швейцарія, Греція, Папуа-Нова Гвінея, Португалія та Іспанія), в 1980-х рр. – Латинську Америку і Західну Європу, в 1990-х рр. – Африку і Східну Європу [256, с. 6–7].

правових підстав для розвитку і посилення екологічного законодавства і політики; утвердження принципу екологічної справедливості; створення рівних правових умов для реалізації екологічних прав поряд з соціальними та економічними правами; позитивний вплив на інтерпретаційно-правову і правозастосовну діяльність; більш активна участь людей і їх спільнот у розробці екологічних рішень і контролі за їх реалізацією; підвищення відповідальності усіх зацікавлених суб'єктів; створення рівних правових правил гри для господарюючих суб'єктів.

Критики, навпаки, вважають, що: зміст конституційних екологічних прав є досить розпливчастий, що знижує його корисність; стан екологічного законодавства робить зайвим закріплення екологічних прав на конституційному рівні; конституційне закріплення екологічних прав надає індивідам право подавати численні позови до судів, що становить загрозу демократії; загострюється конфлікт між економічними і екологічними інтересами.

Закріплення екологічних прав на конституційному рівні позитивно позначилося на стані екологічного законодавства 78 з 95 досліджених країн (зокрема, уточнено зміст екологічних прав, надано гарантії доступу до екологічної інформації й участі в прийнятті рішень і доступу до правосуддя, усунуто прогалини в чинному екологічному законодавстві). Вказана тенденція проявила себе незалежно від того, в країнах якого регіону світу це відбувалося (країни Східної Європи – 19 із 19; країни Західної Європи – 8 із 9; Латинської Америки та Карибського басейну – 16 із 18; Азії – 12 із 14; країн Африки – 23 із 35)¹. В окремих країнах (зокрема Аргентина, Франція², Португалія, Коста-Ріка, Бразилія, Колумбія, ПАР та Філіппіни) конституційне право на здорове довкілля стало об'єднуючим принципом, який пронизує всю систему екологічного права та політики від національного до регіонального рівня. В

¹ Виключення, як правило, становлять окремі країни Африки, а також країни, охоплені громадянською війною та іншими соціальними, економічними чи політичними кризами.

² У Франції цей процес здебільшого був пов'язаний з ухваленням в 2005 р. Хартії з навколишнього середовища [526]. Слід наголосити, конституційне визнання права на здорове довкілля у Франції обумовило проведення Конституційною радою перевірки проектів законів та нормативних актів на предмет їх відповідності праву на здорове навколишнє середовище.

ряді держав рішення судів містять: рекомендації щодо прийняття норм, які захищатимуть, наприклад, рибальство та зменшуватимуть забруднення повітря або роз'яснення того, що дотримання екологічного законодавства є важливим елементом виконання урядом екологічних обов'язків (Коста-Ріка, Непал), або рішення, які хоча й не змушують уряд вживати конкретних заходів, але радше впливають на них (Індія, Уганда, Шрі-Ланка) [254].

Конституційне закріплення екологічних прав людини, насамперед права на здорове довкілля, має очевидні юридичні переваги для забезпечення екологічної безпеки, які полягають у тому, що воно здатне запобігти майбутньому послабленню екологічного законодавства¹ («Regulatory Rollback»² («регуляторний відкат») з мотивів нібито перевищення попередніми урядами своїх юридичних повноважень, що завдає шкоду бізнесу)³.

Попри те, що принцип, згідно з яким одного разу визнане право людини, зокрема екологічне, не може бути обмежено або скасовано, закріплено в основних міжнародних документах з прав людини, регресія (дерегулювання) в екологічному праві є проблемою, яка різною мірою проявляється як на національному, так і регіональному (ЄС) та міжнародному рівнях. Можна виділити такі загрози політиці в сфері екологічної безпеки [482, с. 53]:

(а) політичні: демагогічні прагнення до спрощення законів ведуть до дерегулювання або навіть скасування природоохоронного законодавства через зростаючу кількість національних та міжнародних екологічних стандартів;

¹ Наприклад, у США, на думку Alex Flint, «Одна адміністрація просуває правила в одному напрямку, а наступна в іншому. Потім суд скасовує правила. Неможливо приймати ефективні довгострокові рішення» [350].

² «Регуляторний відкат» метафорично позначає дії щодо скасування, демонтажу чи іншого послаблення дії закону або постанови. Більш детально про проблему «регуляторного відкату» в сфері екології і боротьби зі змінами клімату див. [252; 323; 337; 392; 427].

³ Із результатів проведеного Гарвардською школою права і Колумбійською школою права аналізу випливає, що за чотири роки президентства Д. Трампа було скасовано 98 законодавчих актів і політик в галузі клімату та інші правила, що регулюють чисте повітря, воду, дику природу та токсичні хімічні речовини, і ще 14 перебували в процесі скасування. Більшість «регуляторних відкатів» було проведено Агентством з охорони навколишнього середовища, яке послабило обмеження на викиди двоокису вуглецю від електростанцій, автомобілів та вантажівок; зняли захист із більш ніж половини водно-болотних угідь країни; відкликали юридичне обґрунтування обмеження викидів ртуті електростанціями. У свою чергу Міністерство внутрішніх справ сприяло відкриттю великих площ земель для оренди під добичу нафти та газу, обмеживши охорону дикої природи та послабивши екологічні вимоги до проєктів. Міністерство енергетики послабило стандарти ефективності широкого спектру продуктів [488; 534].

(б) економічні: економічні кризи роблять популярними заклики до скорочення правових екологічних зобов'язань, які, ніби, перешкоджають економічному розвитку;

(в) психологічні: значний обсяг екологічних стандартів робить їх складними для розуміння нефахівцями, що спонукає до прийняття менш суворих екологічних законів.

Регресія набуває різних форм залежно від рівня влади. Так, на міжнародному рівні вона може проявлятися у відмові приєднатися до універсальних договорів про охорону довкілля, бойкоту їх виконання або навіть їх денонсації¹; на рівні Європейського Союзу регресія може здійснюватися під час перегляду певних директив; на національному вона проявляється у зміні процедур під приводом спрощення; скасуванні або зміні природоохоронних правил, що послаблюють засоби захисту або роблять їх неефективними; призупиненні судами дії статусу території, що охороняється (як виняток).

У «екологічних державах» судами сформульовано принцип, заснований на праві на здорове довкілля, відповідно до якого чинні екологічні закони є правовим стандартом, який можна покращити, але не послабити² (так званий принцип «non regression» [354] (Франція) або standstill³ (Бельгія⁴, Угорщина, ПАР, країни Латинської Америки), або ефект «ratchet effect»). Нормативне закріплення принципу «non regression» підтримують не усі країни – через позицію США, Канади, Японії та інших країн у п. 20 підсумкового документу «The Future We Want» конференції «Rio+20» (2012 р.) його було замінено на «do not backtrack» [532], хоча у п. 97 Резолюції Європейського Парламенту від 29 вересня 2011 р. був згаданий саме принцип «non regression» [331].

¹ Так, США підписали, але не ратифікували Протокол; Канада у 2011 р. прийняла рішення денонсувати Кіотський протокол під час Конференції сторін Конвенції про зміну клімату в Дурбані.

² Так, в останні місяці президентства Д. Трампа, федеральний апеляційний суд Сполучених Штатів по округу Колумбія скасував план з ослаблення обмежень епохи Б. Обами на викиди вуглекислого газу електростанціями, що працюють на вугіллі і природному газі, стверджуючи, що Агентством з охорони навколишнього середовища допустило «фундаментально неправильне тлумачення» Закону про чисте повітря для зменшення вуглецевого забруднення [350].

³ Зміст принципу полягає у забезпеченні незворотного мінімального стандарту за рахунок виключення нових або додаткових обмежень [506].

⁴ Конституція Бельгії (ст. 23) закріпила право вести життя відповідно до людської гідності, яка, зокрема, включає право на охорону здорового довкілля. Останнє тягне у себе принцип standstill.

З метою недопущення «відкатів», наприклад в США, інститути громадянського суспільства, зокрема Гарвардська школа права, створили федеральний трекер екологічної справедливості, що містить актуальну інформацію про зобов'язання чинної адміністрації президента в галузі екологічної справедливості та прогресу, досягнутого у виконанні цих зобов'язань [334], а також ресурси: «Відстеження порядку денного Байдена-Харріса в галузі клімату та навколишнього середовища» [537], «Ресурси для участі у нормотворчості агенції» [489] та інші інформаційні ресурси, пов'язані з правовим регулюванням в екологічній сфері.

Безумовно, в контекстів дотримання принципу «non regression» мова не йде про «заморожування» чинного екологічного законодавства, а лише про недопущення ухвалення рішень, які підірвуть прогрес в політиці захисту навколишнього середовища. На думку M. Prieur та G. Mainguu, щоб оцінити, чи є нове правило або зміни до старого регресивними, у дослідженні впливу законопроекту чи постанови має бути спеціальна глава, що демонструє відсутність регресу з урахуванням відповідних показників стану довкілля, включаючи правові індикатори [482, с. 55].

Якщо у 1970-х рр. було запущено процес переосмислення концепції національної безпеки заради розширення меж її застосування за рахунок економічної сфери, то, починаючи з 1980-х рр. – ресурсної, екологічної і демографічної сфер, оскільки традиційний підхід відображав надто вузький погляд не лише на проблему, а й на доступні рішення для боротьби з новими загрозами та викликами безпеці [260; 435; 451; 519; 542]. Як зазначає R. Ullman, виникла потреба у ширшому визначенні, згідно з яким загроза національній безпеці існує «щоразу, коли дія або ряд подій ... може в межах держави вплинути на якість життя населення або скоротити діапазон заходів у відповідь, доступних урядовим і приватним внутрішньодержавним суб'єктам [542, с. 133].

В контексті доволі гострих дебатів, що виникли (дискусії точилися насамперед з приводу двох питань, які підірвали легітимність предмета: визначення поняття «екологічна безпека» та причинно-наслідковий зв'язок між

навколишнім середовищем та безпекою), постало питання про сприйняття екологічної безпеки як відносно автономного¹ підвиду національної і глобальної безпеки [243; 265; 285; 300; 307; 336; 385; 435; 439; 451; 469; 527], оскільки в цих умовах «національна безпека» і «якість життя» у соціально-політичному контексті виявилися взаємопов'язаними. Важливу роль у сприйнятті екологічної безпеки відіграв процес конституціоналізації екологічної сфери.

Екологізація конституційного права США відбувається інакше, аніж в Європі. З початку 2000-х рр. конституційне екологічне право стало визнаною та інституціоналізованою спеціальністю в рамках екологічного права, що є визнанням всеохоплюючої взаємодії між Конституцією США та федеральними екологічними законами, яка виходить за межі звичайних конституційних підвалин федерального адміністративного права. Р. К. Craig стверджує, що конституційне екологічне право слід розглядати як результат свідомого рішення Конгресу США про те, що захист довкілля є справою кожного² – саме в цьому полягає одна з ключових відмінностей між федеральним екологічним правом та іншими галузями федерального регуляторного права. Як зазначає Р. К. Craig, в рамках моделі кооперативного федералізму федеральні закони США про охорону довкілля встановлюють комплекс відносин між федеральними агентствами, федеральними судами, агентствами штатів, судами штатів, суб'єктами господарювання, власниками майна та громадянами, створюючи нові межі конституційних кордонів, охоплюючи всі конституційні питання, що виникають, коли громадяни та суб'єкти господарювання взаємодіють з федеральними органами в рамках класичних процедур адміністративного права – нормотворчості, ліцензування та винесення судових рішень або правозастосування [295].

¹ Відносна автономність означає, що екологічну безпеку слід розглядати у поєднанні з відповідними економічними та політичними факторами [341].

² Конгрес розширив підстави для позовів у сфері цивільного права, щоб дозволити окремим громадянам і приватним організаціям сприяти дотриманню екологічного законодавства.

Попри досягнуті успіхи слід визнати, що процес екологізації американської конституції гальмується через позицію федеральних судів. Як відомо, Конституція США не закріплює екологічні права людини. Більше того, американське правосуддя, попри аргументацію окремих вчених [328], категорично заперечує проти практики тих держав, які використовують напівтіньову конституціоналізацію права на чисте і здорове довкілля шляхом розширеного тлумачення права на життя або поширення права на рівний захист, передбаченого V та XIV поправками, на навколишнє середовище [295; 384; 455]. Принаймні такі неодноразові спроби зазнали невдачі у федеральних судах: Апеляційний суд США для округу Колумбія чітко визначив, що конституційні екологічні права, які випливають з конституцій штатів¹, не створюють прав, передбачених Конституцією США [303].

Зміст екологічної політики «зеленої держави» не обмежуються збереженням навколишнього середовища, біорізноманіття та боротьбою зі зміною клімату. Така політика, вважає J. Barry, за своїм змістовним наповненням є значно ширшою, оскільки спрямована на забезпечення «... «сталого розвитку», який, серед іншого, передбачає забезпечення основних прав людини, зменшення соціально-економічної нерівності, викорінення екологічної несправедливості (в межах національних держав і в глобальному масштабі, а також між поколіннями) та забезпечення того, щоб потреби людської економіки не перевищували відновлювальних можливостей екосистем, від яких ця економіка залежить» [240, с. 3–4]. Щоправда, з таким широким трактуванням екологічної політики погоджуються не всі автори. У окремих авторів, зокрема K. S. Ekelı, є сумніви з приводу того, а чи варто захищати інтереси майбутніх поколінь саме на рівні конституційних законів, які обмежують органи державної влади та спонукають їх ухвалювати рішення з

¹ У 1971 р., за рік до Стокгольмської конвенції, вперше в історії американського конституціоналізму Конституцію штату Пенсільванія було доповнено § 27 наступного змісту: «Люди мають право на чисте повітря, чисту воду та на збереження природних, мальовничих, історичних та естетичних цінностей навколишнього середовища. Державні природні ресурси Пенсільванії є загальним надбанням всіх людей, включаючи майбутні покоління. Як піклувальник цих ресурсів, Співдружність повинна зберігати та підтримувати їх на благо всіх людей» [290].

урахуванням потреб майбутніх поколінь [319, с. 379]. Проте в цілому слід погодитися з думкою, що «зелений» конституціоналізм може стати важливим аспектом забезпечення сталого розвитку суспільства.

Сучасні конституції мають ґрунтуватися на фундаментальному екологічному зобов'язанні перед нинішніми та майбутніми поколіннями людей і в такий спосіб захистити основні цінності суспільства і національні екологічні інтереси від політичних коливань урядів, які мають звичку надавати пріоритет короткостроковим економічним або політичним вигодам над довгостроковою екологічною стійкістю. Конституції покликані оформлювати створення стабільного політичного суб'єкта, який повинен бути здатний протистояти різного роду загрозам і викликам протягом тривалого часу. Це відображає визнання того факту, що довкілля є належним предметом захисту на конституційно-правовому рівні, а також в судовому порядку. Щоправда цей конституційний імператив відображено у небагатьох чинних конституціях.

Екологічна конституція, стверджує L. Collins, – це конституція, що кодифікує щонайменше наступні ключові принципи: стійкості; міжпоколінської справедливості та доктрини суспільної довіри; екологічних прав людини (право на сприятливе або здорове довкілля; права на інформацію, участь, і доступ до правосуддя з екологічних питань); обережності та неповернення; обов'язків, пов'язаних зі здоровим довкіллям [283]. Таке бачення екологічної конституції, безумовно, є ідеалістичним. Реальні конституції екологічної («зеленої») держави втілюють лише окремі з вказаних принципів. Так, понад 150 держав закріпили на конституційному та законодавчому рівні правові зобов'язання захищати і здійснювати право на здорове довкілля. Серед них налічується не менше 20-ти країн, суди яких постановили, що право на здорове довкілля є найважливішим елементом конституційного права на життя [128]. Значна увага приділяється конституційному імперативу екологічної стійкості. Приблизно половина держав світу покладають на громадян відповідний обов'язок захищати довкілля. Зростає число держав, положення конституцій яких покликані забезпечити спеціальні процесуальні

права в екологічних питаннях [251]. Екологічні процесуальні права зазвичай включають вимоги щодо екологічної оцінки, доступу до інформації або права на петиції або права на участь.

Конституційні положення окремих держав є досить специфічними, наприклад, ті, що закріплюють права природи [111; 112; 490], або права на питну воду чи інші природні ресурси. У конституціях окремих держав третього світу (наприклад, ст. 5 Конституції королівства Бутан [529] та ст. 69 Конституції Кенії [395]) зустрічаються числові показники, які зобов'язують уряд, наприклад, підтримувати певний відсоток лісистості на території країни.

Національні інтереси в галузі екологічної безпеки формулюються відповідно до національних цінностей¹ (безпека не існує поза світом цінностей)², викладених насамперед в конституції і чинному законодавстві держави [142]. Сучасні конституційні механізми покликані забезпечувати екологічні права людини³, а також досягнення сталого розвитку [185]. Вони

¹ Слід зазначити, що термін «екологічні цінності» довільно почав використовуватися в наукових публікаціях приблизно з 1970 р. З того часу виникли численні його інтерпретації, внаслідок чого існують проблеми, пов'язані з визначенням його змісту, об'єктом (наприклад, види, спільноти, природні середовища існування або створених людиною екосистем, таких як агроекосистеми), а також критеріями їх ідентифікації (наприклад, Ratcliffe виділяє наступні критерії: розмір (протяжність); різноманітність; природність; рідкість; крихкість; типовість; записана історія; становище в еколого-географічній одиниці; потенційна цінність відповідно до встановлених критеріїв оцінки «природоохоронної цінності» [270]), що призводить до двозначності у його використанні з незліченними значеннями та тлумаченнями.

У своїй роботі ми спираємося на теорію екологічних цінностей, яка знаходить їх не в людях чи об'єктах, а в екосистемних відносинах та вимогах, які ці відносини висувають до полів дії всередині системи. З цього погляду цінності є ні суб'єктивними, ні об'єктивними; швидше, вони стосуються відносин та вимог, які екосистема висуває до цих відносин [379; 380].

² У Стратегії національної безпеки Польщі зазначено, що реалізація національних інтересів у сфері національної безпеки здійснюється відповідно до цінностей, до яких належать: незалежність і суверенітет держави, безпека громадян, права і свободи людини і громадянина, людська гідність, справедливість, національна ідентичність і спадщина, демократія, верховенство права, солідарність, міжнародний порядок, заснований на принципах міжнародного права та охорони навколишнього середовища [522].

³ З аналізу статті 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» випливає, що громадяни України мають наступні екологічні права на: безпечне для життя і здоров'я довкілля; об'єднання в громадські природоохоронні організації; вільний доступ до інформації про стан довкілля (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом; участь у проведенні громадських експертиз; участь у публічних слуханнях чи відкритих засіданнях з проектування і будівництва з питань впливу на довкілля; участь в обговоренні питань екологічної безпеки; подання до суду позовів про відшкодування шкоди заподіяної здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на довкілля; оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом; одержання екологічної освіти [146].

Крім того, слід зважати на те, що існують категорія прав, що мають екологічний характер, і закріплені іншими законами. Наприклад, законами «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про захист людини від впливу іонізуючих випромінювань»; Лісовим кодексом України та іншими, а також екологічні права, закріплені в підзаконних нормативно-правових актах і договорах [55, с. 56].

можуть об'єднувати державні структури та індивідуальні правові механізми для просування індивідуальних або колективних норм і політик; можуть застосовуватися для захисту місцевих інтересів, таких як доступ до свіжої їжі, води чи повітря, або вирішення глобальних проблем, таких як збереження біорізноманіття та боротьба зі зміною клімату, які мають елементи як прав людини, так і захисту довкілля.

Екологічний конституціоналізм є варіативним і проявляється у матеріальних і процесуальних правах, директивній політиці, взаємних обов'язках або комбінації цих та інших атрибутів [436, с. 1]. При цьому слід пам'ятати, що екологічна конституція та права людини не діють як якесь магічне заклинання, яке автоматично здатне відвернути бідність, або неприйнятні умови життя. Екологічна конституція в цьому контексті лише вказує шлях, яким усі гілки влади мають діяти у відповідних сферах правового регулювання заради вирішення екологічних проблем. При цьому суди втручаються лише тоді, коли їм здається, що уряд з якихось причин не слідує цьому курсу [396, с. 118].

Екологічний конституціоналізм значною мірою обумовлений ідеєю розбудови екологічної («зеленої») держави. Сучасна держава сьогодні все частіше розглядається як законна, якщо вона захищає екологічні цінності нарівні з безпекою та економічним розвитком, тобто є екологічною, і навпаки – незаконною, якщо вона це не робить [415]. Визнання права на здорове довкілля цінністю, що підлягає захисту, означає визнання його місця в складній ієрархії фундаментальних прав і правових принципів, починаючи від визнання цього права на конституційному рівні і закінчуючи регіональними і міжнародними актами. Сприйняття концепції екологічної держави засвідчує еволюцію поглядів на оптимальну модель сучасної державності, відображаючи наскрізний консенсус в суспільстві щодо надання пріоритету та вирішення екологічних проблем.

На думку J. Lambacher екологічна («зелена») держава має бути «транснаціональною», «посткапіталістичною» та «постліберальною»,

підтримуючи «екологічну демократію», що складається з надійної «зеленої суспільної сфери», відзначеної моральною турботою про майбутні покоління та нелюдські біотичні спільноти. Така держава є, по-перше, «пост», а не «анти» ліберальною, оскільки вона зберігає основну конституційну архітектуру ліберально-демократичної держави; по-друге, капіталістичною у тому сенсі, що державні гроші залежатимуть від оподаткованого приватного багатства, проте економічні рішення, що стосуються областей, які зазвичай вважаються «приватними» в ліберально-демократичній теорії, – «керуватимуться» екологічними та соціальними нормами, дотримання яких забезпечується державою [415, с. 148].

У сучасних дискусіях з приводу екологічної конституції та екологічного конституціоналізму, не тільки на теоретичному рівні [287; 317; 346; 406; 438; 449; 549], але й на рівні міжнародних документів [326; 335] дедалі частіше починає вживатися поняття «екологічне верховенство права».

Вперше термін «екологічне верховенство права» було вжито Радою керуючих ЮНЕП у рішенні 27/9 «Advancing Justice, Governance and Law for Environmental Sustainability» (2013 р.)¹. Увага, яка приділяється ООН і цивілізованими країнами принципу екологічного верховенства права, пояснюється тим, що екологічне верховенство права відіграє важливу роль у зменшенні кількості порушень екологічного права та досягнення сталого розвитку в цілому. Щонайменше 40 % внутрішніх конфліктів за останні 60 років пов'язані з природними ресурсами). Відтак ризики насильницьких конфліктів зростають, коли експлуатація природних ресурсів завдає шкоди довкіллю, призводить до втрати засобів до існування або нерівного розподілу благ [325].

¹ У «Decision 27/9: Advancing justice, governance and law for environmental sustainability» зазначено: «Просить Директора-виконавця: (а) очолювати систему Організації Об'єднаних Націй та надавати підтримку національним урядам на їхнє прохання у розробці та впровадженні екологічного верховенства права, приділяючи увагу на всіх рівнях взаємодоповнюючим елементам управління, включаючи розкриття інформації, участь громадськості, закони, що підлягають реалізації та виконанню, а також механізми реалізації та підзвітності, в тому числі координацію ролей, а також кримінальне, цивільне та адміністративне правозастосування зі своєчасним, неупередженим і незалежним вирішенням спорів» [484].

У 2019 р. концептуалізація принципу екологічного верховенства права була посилена завдяки резолюції 4/20 Асамблеї ООН з навколишнього середовища (UNEA), на підставі якої було прийнята десятирічну П'яту Монтевідейську програму з розвитку та періодичного огляду права навколишнього середовища (Montevideo Programme V), яка сприяє розвитку та імплементації екологічного права, розбудові відповідного потенціалу в країнах та робить внесок в екологічний вимір Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. У «Montevideo Programme V» зазначається: «Роль верховенства права у сфері природоохорони у вирішенні цих проблем є очевидною. Ефективні закони та міцні інститути забезпечують сприятливі умови, необхідні для досягнення цілей у сфері сталого розвитку та виконання інших відповідних зобов'язань, пов'язаних з довкіллям» [335].

Того ж 2019 р. UNEP опублікував «Environmental Rule of Law: First Global Report», у якій зазначено: «добре продумані закони, що застосовуються дієздатними державними інституціями, підзвітними поінформованій та залученій громадськості, забезпечують досягнення цілей та виконання зобов'язань у галузі природоохорони». Також у Доповіді було наголошено, що попри 38-кратне збільшення кількості природоохоронних законів, прийнятих з 1972 р., нездатність повною мірою впроваджувати та забезпечити дотримання цих законів¹ залишається однією з найбільших перешкод на шляху до забезпечення екологічної безпеки [326]. Слід зазначити, що для оцінки втілення принципу екологічного верховенства UNEP розробив систему індикаторів – п'ять блоків індикаторів (Rights; Laws; Institutions; Civic Engagement; Justice). UNEP збирає дані за допомогою публічного «дослідницького марафону» з метою залучення широкого кола зацікавлених сторін. Збір даних доповнюється додатковими дослідженнями, проведеними у партнерстві з університетами та науково-дослідними інститутами [543].

¹ Так, з дев'яносто найважливіших екологічних цілей і завдань, визначених на міжнародному рівні, на сьогодні значний прогрес досягнутий лише в чотирьох [325].

На думку експертів Environmental Law Institute, які співпрацювали з Програмою ООН з довкілля над розробленням «First Global Report on the Environmental Rule of Law», встановлення екологічного верховенства закону передбачає: надання допомоги країнам і співтовариствам у розробленні ефективних екологічних законів; зміцнення судових, правоохоронних органів, аудиторських установ та інших зацікавлених суб'єктів на національному, субрегіональному, регіональному та міжнародному рівнях за допомогою програм навчання в країнах у всьому світі; посилення участі громадянського суспільства; нарощування потенціалу фахівців-екологів зі здійснення та забезпечення дотримання природоохоронного законодавства; виконання функцій секретаріату Міжнародної мережі з дотримання та забезпечення дотримання природоохоронного законодавства (INECE); просування екологічного верховенства права в країнах, зачеплених конфліктами, за допомогою екологічного миро будівництва [324]. До аналогічних висновків доходять в своїх дослідженнях А. Kreilhuber та А. Kariuki [406].

На думку G. Garver, принцип екологічного верховенства права передбачає, що норми про охорону навколишнього середовища повинні ґрунтуватися не тільки на правових засадах – наприклад, справедливості, – але й на існуючих екологічних можливостях планети Земля. Екологічне право спрямоване на забезпечення як виживання, а й процвітання системи Земля, куди входить безліч видів, як єдиного цілого [359]. При цьому забезпечення «екологічного верховенства права» набуває ключового значення для сталого розвитку та успіху екологічного конституціоналізму¹. Хоча зв'язок між якістю реалізації принципу верховенства права та ефективною екологічною політикою

¹ S. Muhammad та X. Long, порівнюючи ефекти, які надають такі інституційні чинники як політична стабільність, боротьба з корупцією та верховенство права на викиди CO₂ у 65 країнах, що входять до ініціативи «Один пояс, один шлях» у період з 2000 по 2016 рік, доходять висновку, що вони надзвичайно позитивно позначаються на зниженні викидів вуглецю та покращення якості навколишнього середовища [449]. D. Infante, J. Smirnova також вважають, що дотримання верховенства права призводить до більш ефективного встановлення стандарту боротьби із забрудненням, нейтралізації навіть низьких рівнів забруднення та впровадження екологічних технологій [383]. У свою чергу С. Castiglione, D. Infante та J. Smirnova, вивчаючи емпіричні дані про те, як верховенство права впливає на поворотну точку кривої ковала для навколишнього середовища (ЕКС), приходять до висновку, що існує негативний зв'язок між забрудненням і верховенством права: коли верховенство права сильно, поворотний момент ЕКС відбувається при нижчому рівні доходу душу населення, що сприяє збереженню довкілля [271]. Див. також [562].

може виглядати дивним, окремі емпіричні дослідження доводять, що верховенство права покращує якість довкілля [247; 471].

Реалізація природоохоронних заходів рідко відбувається без втручання держави, а відтак залежить від якості управління. З цієї причини принцип верховенства права відіграватиме вирішальну роль у цих відносинах. N. Okubo зазначає, що незважаючи на прогрес природоохоронного законодавства, його недосконале застосування є серйозною проблемою у багатьох країнах, зокрема Японії. Це питання стає дедалі важливішим, особливо тому, що в галузі екологічного права виконавчій владі зазвичай надається значна свобода дій щодо того, як і коли здійснювати свої регулюючі повноваження. Тому судовий контроль за адміністративними актами бездіяльності необхідний для забезпечення стійкого розвитку. Судові позови про відповідальність держави, такі як Minamata та asbestos cases, виявилися ефективним заходом заперечення невикористання регулюючих повноважень. Такі позови відіграють важливу роль як непрямий захід, що підштовхує уряд до здійснення своєї регулюючої влади [465].

Нами цілком поділяється думка про те, що екологічне верховенство права інтегрує критичні екологічні потреби з основними елементами класичного принципу верховенства права та забезпечує основу для реформування екологічного управління. Екологічне верховенство права імпліцитно відображає універсальні моральні цінності та етичні норми поведінки, а також забезпечує основу для екологічних прав та обов'язків. Без екологічного верховенства права та дотримання прав і обов'язків, екологічне управління може виявитися дискреційним, суб'єктивним і непередбачуваним [325].

Дослідники висувають тезу, відповідно до якої зі зростанням доходів екологічні податки зростатимуть разом із викидами доти, доки високі доходи та сильні інститути держави не сприятимуть досягненню цілей політики захисту навколишнього середовища щодо зниження забруднення. Після цього викиди і, отже, екологічне оподаткування, знижуються при подальшому зростанні доходів. Очікується, що під час цього процесу верховенство права

відіграватиме двояку роль у політиці екологічного оподаткування. Прямий ефект полягає в тому впливі, який верховенство права надає оподаткуванню, оскільки сильне верховенство закону позитивно впливає на збір податків. З іншого боку, існує опосередкований вплив, який працює через позитивний внесок, який верховенство права вносить у економічне зростання [271].

Ефективність «екологічного верховенства права», на думку А. Kreilhuber, обумовлюється [407, с. 26–27]: (а) справедливими, зрозумілими та реалізованими екологічними законами; (б) участю громадськості в процесі прийняття рішень, а також доступом до правосуддя та інформації з питань навколишнього середовища відповідно до принципу 10 Декларації Ріо; (в) підзвітністю та доброчесністю установ і осіб, які приймають рішення, в тому числі через активну участь в екологічному аудиті та правозастосуванні; (г) доступністю, справедливістю, неупередженістю, своєчасністю та оперативністю механізмів вирішення суперечок, у тому числі розвиток спеціалізованих експертних знань у сфері екологічного судового розгляду та інноваційних екологічних процедур і засобів правового захисту; (д) визнанням взаємодоповнюючого зв'язку між правами людини та навколишнім середовищем; (е) специфічними критеріями тлумачення норм екологічного права.

В рамках реалізації принципу екологічного верховенства права суддям, очевидно, доведеться мати справу зі справами, пов'язаними з транскордонним забрудненням або іншою транскордонною шкодою, оскільки довкілля не має кордонів, а тому шкода, завдана в одній місцевості, може і часто буде мати наслідки в іншій.

Хоча, як вже зазначалося раніше, українські правники стояли у витоків розробки теорії Екологічної конституції Землі, в питанні екологічного конституціоналізму вітчизняна юридична наука суттєво відстає від наукових розробок зарубіжних науковців, хоча в дослідженні екологічної («зеленої держави») досягнуто певного прогресу (В. О. Гайдамака [361], Н. К. Дашковська [41], К. Машненко [96], О. В. Павлова [122; 123]). Власне

проблематика екологічного конституціоналізму на сьогодні розробляється лише С. В. Муравйовою [111], Г. В. Потапчук [127–129] та І. В. Яковюком [208]. На думку Г. В. Потапчук, «... екологічний конституціоналізм виникає і формується з початком регламентації та регулювання екологічних правовідносин на галузевому рівні (національне земельне, водне, лісне, повітряне законодавство, а також законодавство про надра), з розробкою та прийняттям законодавчих актів у профільній сфері, але відправним моментом у розвитку цього процесу стає конституційно-правова регламентація та регулювання екологічних прав і свобод людини та громадянина» [127, с. 166]. Дане бачення проблеми в цілому відповідає підходам зарубіжних дослідників, а також може служити ілюстрацією становлення екологічного конституціоналізму в Україні, який, на жаль, усі роки незалежності розвивався без опори на доктринальне обґрунтування.

Відправною точкою становлення екологічного конституціоналізму в Україні стало прийняття Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [43], в структурі якої був розділ VII «Екологічна безпека», який, щоправда, не містив визначення цього поняття. Особливий наголос було зроблено на екологічній безпеці громадян (це не виключало поширення екологічної безпеки на інші об'єкти) від загроз антропогенного походження (загрози природного характеру, попри їх поширеність і значущість, у Декларації не згадувалися). Визнання людини основним об'єктом екологічної безпеки означало, що політика в сфері екологічної безпеки молодій Українській державі, на відміну від державоцентристської політики СРСР, буде носити людиноцентристський характер.

Наступним кроком стало внесення змін 19 червня 1991 р. до ст. 119 (п. 4) Конституції Української РСР: до повноважень Кабінету Міністрів було віднесено «...створення загальнодержавних фондів розвитку, фондів для ліквідації наслідків стихійного лиха та катастроф, проведення політики в галузі охорони природи, екологічної безпеки і природокористування» [69]. Вказане повноваження у дещо урізаному вигляді було відтворено у п. 3 ст. 116

Конституції України «Кабінет Міністрів України ... забезпечує проведення ... політики у сферах ... охорони природи, екологічної безпеки і природокористування» [70]. З даного положення, а також п. 6 ст. 92 Конституції («Виключно законами України визначаються: ... основи... екологічної безпеки») [70] випливає висновок, що законодавець розглядає екологічну безпеку як відносно автономний напрям політики.

Конституціоналізація екологічної безпеки викликала суперечки у наукових колах. Опоненти цього кроку вважали безпідставним запровадження цієї політики на одному рівні з політиками в сфері природокористування та охорони навколишнього середовища (М. М. Бринчук [218, с. 268]), тоді як прибічники вказували на його відповідність передовому зарубіжному досвіду (В. І. Андрейцев [6, с. 12–13]).

Важливого значення для легітимності проведення політики в сфері національної безпеки, зокрема екологічної безпеки як її складової, набула стаття 3 Основного закону, в якій безпека людини визнана найвищою соціальною цінністю, а також стаття 50, яка закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, а також право кожного на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення [70]. Зарубіжними авторами переконливо доведено, що, по-перше, сьогодні не існує непереборних перешкод для ефективного здійснення цих конституційних прав, по-друге, що конституціоналізація цих прав не є демократично нелегітимною, і, по-третє, їх конституційне закріплення може сприяти просуванню екологічної справедливості [391]. Разом з тим, це не означає відсутність й критики [495].

Безпосередньо стаття 16 Конституції легітимізує існування саме екологічної безпеки: зі змісту цієї статті випливає, по-перше, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи є обов'язком держави, по-друге, збереження генофонду Українського народу залежить від ефективності

забезпечення екологічної безпеки [70]. Шляхом розширеного тлумачення статей Конституції (статті 3, 17, 18, 32, 34, 36, 39, 41, 44, 92, 106, 116) можна дійти висновку, що Конституція розкриває загальне уявлення про організацію безпеки в Україні: (а) вона забезпечується на рівні національної безпеки, яка (б) складається в певній кількості сфер (державна, громадська, економічна, екологічна, інформаційна), які мають в рамках неї відносно автономний характер; які (в) мають однаково важливе значення для забезпечення функціонування Української держави, нації, суспільства і окремих індивідів¹; (г) разом з тим екологічні цінності мають пріоритет перед економічними² (даний підхід не властивий теорії екологічного конституціоналізму США і більшості країн Західної Європи, а отже неможна виключити в майбутньому перегляду цього положення).

2.3. Національні інтереси України в екологічній сфері

У теорії екологічної безпеки, як і національної безпеки в цілому, важливе місце відведено національному інтересу. Попри його активне застосування у науковій літературі, вказане поняття залишається одним з найменш розроблених³. Відсутність визначення національного екологічного інтересу становить серйозну проблему, оскільки останній часто стає знаряддям попупізму. Тому, на перший погляд, чисто теоретичне завдання – чітке

¹ Ступінь важливості підвидів національної безпеки розкривається по різному: якщо, наприклад, з екологічною безпекою пов'язане збереження генофонду Українського народу, то забезпечення економічної та інформаційної безпеки визнано найважливішими функціями держави (статті 16, 17 Конституції України) [70].

² Відповідно до ч. 7 статті 41 «Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі». Аналіз п. 54 «Економічний розвиток і безпека неможливі без стійкого розвитку енергетики» Стратегії національної безпеки України також засвідчує пріоритетність екологічної безпеки перед економічною і енергетичною безпекою, як її складовою: «підвищити енергоефективність, упровадити суцільний облік виробництва, передачі та використання енергетичних ресурсів, упровадити загальнодержавний енергетичний баланс, забезпечити подальший розвиток паливно-енергетичного сектору на умовах сталого розвитку та екологічної безпеки» [184].

³ Здебільшого у різних правових системах увага приділяється досі дослідженню національного інтересу в контексті міжнародних відносин. Див., наприклад [241; 442].

визначення екологічних інтересів – насправді набуває важливого прикладного значення. Відмова від ідентифікації та концептуалізації екологічних інтересів призведе до того, що під загрозою опиняться публічна політика і сам процес агрегування колективних інтересів.

Виокремлення власне екологічних інтересів з поміж інших національних інтересів розпочалося наприкінці 1990-х років в контексті розгляду їх потенційного конфлікту з економічними і торгівельними інтересами (С. Stevens [520], К. А. Wade-Benzoni [550]). З того часу, нажаль, з'явилася незначна кількість публікацій, особливо у зарубіжній літературі, спрямованих на незаперечне визначення і детальний опис національних інтересів конкретної держави в екологічній сфері; недостатньо розробленою залишається й проблема визначення того, як держава визначає та формалізує ці інтереси, а також враховує їх у своїх рішеннях.

У документах політичного і правового характеру національних держав мова часто йде, як правило, про визначення цінностей, які держава має намір захищати; екологічні конфлікти, та про загрози національним інтересам (концепція екологічної безпеки повинна відповідати трьом питанням: «Безпека для кого?», «Безпека для яких цінностей?» та «Безпека від яких загроз?»), а отже причини такого захисту, тоді як самі екологічні інтереси при цьому залишаються невизначеними¹. Існує думка, що дана ситуація зумовлена тим, що чим більше держава описує свої інтереси, тим більше вона обмежує свою свободу дій [502, с. 136].

Слід зазначити, що на відміну від таких національних інтересів як забезпечення незалежності, територіальної цілісності та суверенітету, що мають первинний характер² і втілюються для кожної нації з урахуванням конкретних географічних та історичних вимог [502, с. 132], національні екологічні інтереси

¹ Так, реалісти і ліберали припускають існування національних інтересів, але уникають їх дослідження.

² Слід зважати на те, що для держави виживання є першочерговим інтересом. Відповідно, забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави стоять вище за всі інші інтереси, адже якщо держава зникає, то не залишається жодного іншого інтересу. Зважаючи на ці аргументи, ми не погоджуємося з тезою В. П. Садкового, відповідно до якої строк актуалізації екологічного інтересу не може бути обмежений навіть існуванням держави, оскільки він має територіальну, а не політичну прив'язку [170, с. 154].

не виводяться не з її географічного положення, ані з історії – певним чином вони пов'язані з феноменом національної ідентичності [567, с. 72]. Справа в тому, що, на думку О. Wæver, референтним об'єктом безпеки традиційно виступає держава, а в більш прихованому сенсі для виживання держави – це суверенітет, а для нації – це ідентичність [553, с. 31–72].

Саме ідентичності породжують та формують національні інтереси; зміни в державній ідентичності впливають на національні інтереси та відповідну політику, зокрема національної безпеки. А. Macleod, I. Masson та D. Morin, у свою чергу, наголошують на «важливості ідентичності як інструменту для розуміння політики безпеки» [426, с. 12]. Відповідно, слід визнати, що національний інтерес не впливає лінійно з екологічних ризиків та загроз у стратегічному плані, хоча у глибшому сенсі саме вони його перевизначають [567, с. 72]. Слід погодитися з М. І. Хилько, на думку якого «національні інтереси – це усвідомлювані на рівні вищих органів державної влади потреби народу України у збереженні та розвитку національних цінностей» [195, с. 73]. Аналогічного бачення дотримується й О. С. Власюк [25, с. 25]. З цього приводу слід зазначити, що оскільки національний інтерес не є емпірично спостережуваною реальністю [514], то процес усвідомлення зазвичай носить тривалий і суперечливий характер і на кожному історичному етапі пізнання здатне відобразити об'єктивно лише певні потреби людини і суспільства, а тому національний екологічний інтерес відображає екологічні потреби частково, що обумовлює еволюцію його змісту.

Дослідження національних інтересів вимагає теоретичного підходу, який передбачає увагу до норм права, які закріплюють національні інтереси і координують зв'язки між ними. Оскільки норми сконструйовані суспільством, вони розвиваються під впливом змін в соціальній взаємодії. Розуміння цієї нормативної еволюції та мінливих інтересів, які вона створює, має стати одним з основних напрямів програми досліджень означеного феномену. Норми права мають значний вплив на формування національних інтересів, які в свою чергу обумовлюють політику уряду. Зміна норм права здатна обумовити зміну

національних інтересів та стати передумовою для формування нових інтересів або припинення раніше існуючих. При цьому окрім норм права можуть бути й інші фактори, які впливають на формування національних інтересів. Разом з тим, жодна норма чи набір норм не може сформувати інтереси держави з будь-якого питання (у цьому зв'язку постає питання про мотиви їх формування), якщо вони не об'єктивізувалися в житті суспільства і держави. Більше того, як зазначає D. E. Nuechterlein, категорія «національний інтерес» має сенс «... тільки в аспекті сприйняття якогось результату політичного процесу, який заведено позначати як досягнуто в результаті пактів, конвенцій і компромісів точку згоди, яку й позначають як «національний інтерес» [463].

Правова форма вираження екологічного інтересу – це сукупність правових норм, що регулюють екологічні відносини. Саме завдяки правовій формі гарантується законність екологічного інтересу в рамках національного екологічного правопорядку, а також забезпечення шляхом встановлення сукупності прав та обов'язків відповідних суб'єктів в сфері екологічної безпеки.

Конституції більшості держав фактично ігнорують поняття «національний інтерес»; цей вираз скоріше випадково зустрічається у положеннях конституцій деяких держав¹. Разом з тим, посилення на існування національного екологічного інтересу хоча й рідко, але все ж таки можна зустріти у нормативних актах різного рівня.

Насамперед це стосується Франції. У цій країні захист навколишнього середовища як прояв загального (національного) інтересу вперше було закріплено в Законі про охорону природи (1976 р.) [421]. Однак, як зазначає V. Jeanne, на відміну від інших компонентів загального (національного) інтересу, охорона навколишнього середовища стикалася з певним приниженням. Тому вторинний характер цілі охорони навколишнього середовища заважав або навіть ставив під сумнів її досягнення [390]. Ситуація

¹ Так, у ч. 6 статті 72 Конституції Франції зазначено: «У територіальних громадах Республіки представник Держави, представник кожного з членів Уряду, відповідає за національні інтереси, адміністративний контроль і повагу до законів» [528].

змінилася після ухвалення Екологічної хартії (2004 р.). У Преамбулі Хартії, конституційна цінність якої визнана як на рівні Конституції¹ [528], так і рішень Конституційної ради Франції², зазначено, що «...до збереження навколишнього середовища потрібно прагнути так само, як і до інших фундаментальних інтересів нації» [273], оскільки захист навколишнього середовища, спільної спадщини людей, є метою конституційної цінності [305]. Таким чином екологічний інтерес фактично визнаний різновидом фундаментальних національних інтересів, рівноправним іншим різновидам національних інтересів.

Позиція Конституційної ради еволюціонує і зараз вона допускає, що в окремих випадках екологічний інтерес може мати перевагу над економічним³. Законодавець має забезпечити примирення екологічних цілей із реалізацією свободи підприємництва. Причому, законодавець має право брати до уваги наслідки, які діяльність, що здійснюється у Франції, може мати для довкілля за кордоном [305]. Дана позиція Конституційної ради зумовлена статтями 1 і 2 Екологічної хартії, відповідно до яких «Кожен має право жити у збалансованому та здоровому навколишньому середовищі» і «Кожен зобов'язаний брати участь у збереженні та покращенні навколишнього середовища». Разом з тим слід зазначити, що національний екологічний інтерес інколи ототожнюється зі сталим розвитком або принаймні розглядається у тісному взаємозв'язку із ним, що зумовлено розширеним тлумаченням ст. 6 Хартії⁴. Захист екологічного інтересу в судах реалізується насамперед

¹ Преамбула Конституції декларує відданість французького народу правам і обов'язкам, закріпленим в Екологічній хартії.

² Конституційна рада Франції наголошує на тому, що «оскільки всі права та обов'язки, визначені в Екологічній хартії, а також усі ті, що випливають із Преамбули Конституції, мають конституційне значення; що вони є обов'язковими для органів державної влади та адміністративних органів у їх відповідних галузях компетенції» [288].

³ Так, Конституційна рада Франції вважає: «законодавчий орган може накладати обмеження на свободу ведення бізнесу, яка випливає зі статті 4 Декларації 1789 р., які пов'язані з конституційними вимогами або виправдані загальним інтересом, за умови, що результат не є непропорційним переслідуваній меті»; за відсутності позбавлення права власності посягання на це право повинні бути виправдані причиною загального інтересу, зокрема охорони навколишнього середовища, і пропорційні меті [304].

⁴ Відповідно до статті 6 Екологічної хартії «Державна політика має сприяти сталому розвитку. З цією метою вони поєднують захист та покращення навколишнього середовища, економічний розвиток та соціальний прогрес» [273].

державою, оскільки вона має найбільш всеосяжний підхід до спільних інтересів, що лежать в основі його захисту, а також іншими суб'єктами [248].

Дещо іншим є досвіт правового вираження екологічного інтересу ФРН. Глобальна кліматична, екологічна, продовольча та ресурсна політика розглядається офіційним Бонном як відносно автономні сфери національної політики безпеки. В процесі реалізації політики екологічної безпеки Німеччина керується насамперед Основним законом Німеччини¹, Національною стратегією безпеки, доволі розгалуженим федеральним і земельним законодавством, Програмою захисту клімату федерального уряду до 2030 року для реалізації плану захисту клімату до 2050 року [399], а також Порядком денним у галузі сталого розвитку на період до 2030 року [538] та Цілями сталого розвитку [533], міжнародними угодами щодо клімату та довкілля [492, с. 64].

Стрижнем Стратегії національної безпеки Німеччини є теза про те, що політика безпеки базується на цінностях (в контексті екологічної безпеки мова йде про наступні цінності: сприяння сталому захисту природних ресурсів, обмеження кліматичної кризи та управління її наслідками, забезпечення доступу до води та їжі, а також захист здоров'я людей) та керується інтересами; фундаментальними інтересами держави є захист цінностей держави. При цьому національні інтереси безпеки визначаються: географічним розташуванням; членством в Європейському Союзі і НАТО; міжнародно-інтегрованою соціальною ринковою економікою²; відповідальністю за природні ресурси [492, с. 13, 16, 20–21, 26, 64]. Слід наголосити на тому, що руйнація навколишнього довкілля розглядається як загроза не лише для Німеччини, але й всього світу; забезпечення екологічних інтересів зумовлено як потребою у захисту здорового навколишнього середовища, так і економічних інтересів; кліматична

¹ Відповідно до статті 20-а* «Держава, усвідомлюючи свою відповідальність перед майбутніми поколіннями, охороняє довкілля як основу життя на землі в рамках конституційного ладу і відповідно до закону і права за допомогою виконавчої влади та правосуддя» [372].

² Як зазначає В. О. Гайдамака, через загострення екологічних і кліматичних проблем з кінця ХХ ст. федеральний уряд Німеччини просуває модель «Ökologisch-soziale Marktwirtschaft» (еколого-соціальна ринкова економіка) [27, с. 22], що можна розглядати як намір узгодити національні інтереси в економічній, соціальній і екологічній сферах.

криза, причинена діяльністю людей, розцінюється як фундаментальний виклик сучасній безпеці [492, с. 13].

Теза про те, що національні інтереси базуються на фундаментальних національних цінностях втілена у безпековому законодавстві й інших сучасних демократичних, правових держав. Так, у Польщі серед фундаментальних національних цінностей, як основи національних екологічних інтересів¹, згадується забезпечення умов для сталого розвитку і охорону навколишнього середовища², які передбачені Конституцією³. Це пов'язано з тим, що уряду необхідно виправдати своє втручання в регулювання екологічної сфери, для чого він апелює до системи спільних цінностей та очікувань осіб, які приймають рішення, та інших груп населення держави. У цьому простежується спроба пов'язати свої дії зі стандартами справедливості або, можливо, у більш загальному вигляді, зі стандартами прийнятної поведінки.

Звернемося до аналізу правової форми вираження екологічного інтересу в Україні. Як раніше зазначалося в підрозділі 2.2., екологічна безпека на рівні Основного закону конституюється як відносно автономний напрям (вимір) в структурі національної безпеки, а екологічні цінності розглядаються як такі, що мають пріоритет перед економічними. Сама Конституція не містить згадки про національні інтереси; їх визначення ми зустрічаємо у Законі «Про національну безпеку України» (п. 10 ч. 1 ст. 1): «національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян» [142]. Досконалим це визначення назвати важко, адже у ньому допущено логічну

¹ Стратегія національної безпеки Республіки Польща виділяє всього 4 комплексних національних інтересів, серед них «Забезпечення умов для сталого та збалансованого соціально-економічного розвитку та охорони навколишнього природного середовища». Це засвідчує, по-перше, віднесення екологічного інтересу до числа фундаментальних і, по-друге, його взаємообумовленість з національним інтересом забезпечення сталого і збалансованого розвитку [522, с. 12].

² Стратегія національної безпеки Республіки Польща з поміж інших цінностей згадує захист навколишнього середовища, а також безпека громадянина; права і свободи людини і громадянина, національна ідентичність, які опосередковано мають також відношення до національного екологічного інтересу [522, с. 12].

³ Так, у Стратегії національної безпеки Республіки Польща зазначено: «Національні інтереси та стратегічні цілі в галузі національна безпека сформульовані відповідно до національних цінностей, викладених у Конституції Республіки Польща» [522, с. 5].

помилку, яка полягає в тому, що «те саме визначено через те саме» (національні інтереси – це інтереси). Це визначення має певний смисл, щоправда, швидше образний, ніж понятійний [120]. Такого роду визначення зустрічаються в стратегія національної безпеки й інших країн, зокрема Чехії¹.

Аналіз Закону «Про національну безпеку України» (ч. 3 ст. 3) [142] засвідчує, що законодавець не відносить екологічні інтереси до фундаментальних інтересів України, хоча, як вже зазначалося раніше, ст. 16 Конституції передбачає, що збереження генофонду Українського народу залежить від ефективності забезпечення екологічної безпеки.

Ще більш непослідовною і суперечливою слід визнати Стратегію національної безпеки України [184]. Так, Стратегія (п.5 розділу 1), яка не може суперечити Закону «Про національну безпеку України» також не відносить екологічні інтереси до числа пріоритетів національних інтересів України та забезпечення національної безпеки, хоча з аналізу ч. 12 п. 6 розділу 1 Стратегії² випливає, що Рада національної безпеки і оборони України, як розробник цього документу, ймовірно передбачає екологічний інтерес як складову наступних фундаментальних інтересів держави: суспільний розвиток і захист прав, свобод і законних інтересів громадян України (п.5 розділу 1). З іншого боку, п. 56 Стратегії зазначає: «Екологічна безпека, зокрема безпека середовища життєдіяльності людини, – один із найвищих пріоритетів». Звідси постає питання: як може екологічна безпека, що є одним із найвищих пріоритетів, водночас не входити до переліку пріоритетів національних інтересів України та забезпечення національної безпеки? З метою врегулювання цієї невідповідності, пропонуємо внести зміни ч. 3 ст. 3 Закону «Про національну безпеку України» та до п. 5 розділу 1 Стратегії, які полягатимуть відповідно у розширенні переліку фундаментальних інтересів та пріоритетів національних

¹ Так, Стратегія національної безпеки Чеської Республіки містить наступне визначення: ««Інтереси безпеки Чеської Республіки» визначають життєві, стратегічні та інші важливі інтереси Чеської Республіки» [246, с. 5].

² Вказана частина Стратегії передбачає, що реалізація пріоритетів Стратегії забезпечуватиметься, зокрема, за такими напрямками: «забезпечення екологічної безпеки, створення безпечних умов життєдіяльності людини, зокрема на територіях, що постраждали внаслідок бойових дій, розбудова ефективної системи цивільного захисту».

інтересів за рахунок забезпечення екологічної безпеки, зокрема безпеки середовища життєдіяльності людини.

З наведених прикладів, а також підрозділу 2.2. випливає, що національні інтереси утворюють певну ієрархічну структуру за ступенем їх значущості. Для визначення належності відповідного інтересу, у нашому випадку екологічного, до певної ієрархічної ланки D. E. Nuechterlein пропонує попередньо проаналізувати його, використовуючи для цього за наступні ціннісні критеріїв¹ [463]:

– ступінь небезпеки (вважається, що екологічні та кліматичні загрози підштовхують світ до екологічної катастрофи [20]);

– природа загрози (спектр екологічних загроз надзвичайно широкий: екологічна небезпека природного типу; екологічна небезпека антропогенного типу; екологічна небезпека природно-антропогенного типу; антропогенна небезпека сапієнтного класу; антропогенна небезпека техногенного класу; антропогенна небезпека соціогенного класу);

– економічний аспект (у концепції сталого розвитку такі проблеми, як високе споживання ресурсів, серйозне забруднення довкілля та деградація екосистем, є основними факторами, що обмежують сталий розвиток економіки; тому переваги економічної безпеки та захисту довкілля є найбільш прямими та реальними перевагами досягнень економічного розвитку);

– емоційна складова (О. Г. Стегній зазначає, що соціальні спільноти, крім екстремальних умов екологотехногенної катастрофи, не тільки реагують на біофізичні параметри довкілля, але й сприймають соціальні проблеми, зумовлені антропогенним навантаженням на довкілля, зокрема екологічну небезпеку умов повсякденного проживання; діяльність соціальних суб'єктів набуває соціального змісту у формі лобіювання екологічних законопроектів, розроблення екологічних програм, проведення акцій соціального протесту з

¹ Хоча даний підхід був розроблений D. E. Nuechterlein в період «холодної війни» в цілому він може бути використаний і до нових підвидів національної безпеки, зокрема екологічної.

екологічними вимогами, комунікативних процесів у колах екологічних неурядових організацій та зеленому русі [180, с. 43]);

– тип уряду (демократичний уряд сьогодні більше звертають уваги на невійськові види безпеки, які більшою мірою турбують суспільство; використання таких термінів, як «зелена демократія» та «екологічна демократія», відображає прагнення зробити захист навколишнього середовища сумісним з демократією¹);

– вплив на сформований баланс сил;

– міркування національного престижу (в контексті цього аспекту значення має «концепція національної ролі»², яка моделює поведінку держави стосовно вирішення тієї чи іншої проблеми; позитивний національний імідж значною мірою є джерелом «м'якої сили», що допомагає державі реалізувати свої національні інтереси в сфері екологічної безпеки; проведення екологічної і кліматичної політики вважається питання престижу (репутаційного статусу) для провідних держав Західної Європи³);

– відносини з союзниками (союзники України – це насамперед ЄС та його держави-члени – є послідовними прихильниками екологічних цінностей і так званого «зеленого переходу»⁴, що спонукає українську владу сприймати

¹ R. E. Mitchell зазначає, що екологічні кризи перетворилися на важливий механізм мобілізації, особливо для тих місцевих жителів, які зіткнулися з обмеженими громадянськими свободами; нові екологічні кризи можуть чинити тиск на інституційні механізми для підвищення відкритості та прозорості. Зусилля громадянської мобілізації часто призводять до створення нових арен для політичної участі [441, с. 154].

² Слід зважати на те, що рольові моделі в деяких державах стають частиною національної культури і вже у цій якості можуть диктувати політикам конкретний вектор політики, хоча абсолютно необмежену силу вони не перетворюються – насамперед економічні реалії можуть трансформувати сприйняття рольових моделей. Слід зазначити, що певна дискредитація «зеленої ідеї» в Україні була пов'язана з діяльністю Партії Зелених України. Користуючись популярністю в українському суспільстві «зеленої ідеї», Партія Зелених, використовуючи цей бренд, на парламентських виборах 1998 р. отримала 5,4 % голосів виборців. Однак, оскільки партія насправді стала притулком для олігархів (бізнесмени домінували у прохідній частині виборчого списку), ніж власне Партією зелених, на кожних наступних виборах вона отримувала дедалі менше голосів виборців, не долаючи прохідний бар'єр. Маргіналізації «зеленої ідеології» в політичній системі України сприяло також те, що після успіху Парії Зелених України в 1998 р. протягом короткого проміжку часу було створено три Зелені партії України, дві Екологічні партії, Зелена екологічна партія та Українська партія зелених. При цьому винними у «клонуванні» екологічних партій в більшості випадків виступили функціонери ПЗУ. Не дивно, що протягом перших 16 років незалежності кількість громадських організацій екологічного спрямування зменшилася в 10 разів.

³ Так, Франція пишається тим, що посідає одне з перших місць на міжнародному рівні (6 місце) щодо екологічної політики [282].

⁴ Опитування Eurobarometer показує, що 88 % громадян ЄС підтримують політичний курс на «зелений перехід»; половина європейців погоджується, що ЄС робить достатньо для того, щоб перехід на «зелений світ» був справедливим; 50 % стверджують, що це також стосується їхніх регіональних, міських чи місцевих органів

європейській екологічній стандарти в рамках політики адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС).

Загалом ця позиція у вузькому вигляді підтримується й J. Frankel, на думку якого, сприйняття національних інтересів залежить від злободенності проблем і викликів, їх просторового охоплення, життєво важливого характеру, а також масштабів державної участі в міжнародних відносинах заради забезпечення безпеки у відповідній сфері [345, с. 61–63].

Зважаючи на цей аналіз, можна припуститись думки, що екологічний інтерес має бути віднесений, до фундаментальних національних інтересів, а у випадку суттєвого погіршення екологічної ситуації – до інтересів, пов'язаних із самим виживанням нації.

Як зазначалося раніше, вітчизняне законодавство [182] не містить визначення поняття «екологічний інтерес»¹. Це можна пояснити тим, що на думку W. B. Gallie, національні інтереси та екологічний інтерес, як їхній підвид, належать до, так званих, сутнісно оспорюваних понять (essentially contested concepts), тобто настільки високоузагальнених термінів, що вони в принципі не допускають не лише термінологізації (встановлення жорстко обмеженого значення, операційної несуперечності використання в певних галузях діяльності і ситуаціях), але також нормативної або прагматичної згоди про межі значень слова. Подібні поняття принципово орієнтовані на постійне генерування нових смислів, що визначаються розгортанням дискурсу та контекстами [353].

В контексті розкриття сенсу феномену екологічного інтересу, як і національних інтересів в цілому, безумовний інтерес представляє позиція тих

державної влади, 47 % – щодо національного уряду, а 43% погоджуються, що корпоративний сектор робить достатньо; 77 % європейців відчувають особисту відповідальність діяти, щоб обмежити зміну клімату; більше половини європейців вважають, що кліматична політика створить нові робочі місця, а 61% вважають, що ці робочі місця будуть якісними [329].

¹ Провідні фахівці Національного інституту стратегічних досліджень неодноразово наголошували на необхідності на нормативному рівні дати визначення поняття «національні інтереси України в екологічній сфері»; закріпити найважливіші національні інтереси України в екологічній сфері; навести перелік першочергових та довгострокових національних інтересів України у сфері екології; описати механізми формування національних інтересів у сфері екології та конкретні шляхи їх реалізації [25, с. 40], однак вітчизняний законодавець ігнорує ці вимоги.

зарубіжних авторів (нажаль, вітчизняні науковці залишають її поза увагою), які досліджують питання брендування національних інтересів [357; 358] в контексті більш широкого питання про брендування націй¹ (виявлення та артикуляція ідентичності національної держави, її народів і її місця на політичній мапі світу) [347]. Процвітаюча економіка, надійна інфраструктура, могутня армія, сильна культурна самобутність та загальна привабливість тривалий час були визначальними факторами при виборі місця для інвестицій, навчання, життя чи роботи. Однак посилення екологічних загроз і зміна клімату спонукає експертів з брендингу розглядати можливість включення екологічних інтересів у стратегії брендів міст та країн.

Аналіз літератури з брендування національних екологічних інтересів дозволяє дійти наступних висновків:

(а) екологічна стійкість у сучасному світі вважається ключовим фактором для зростання бізнесу, а тому окремі держави включають цей аспект як додаток у свої маркетингові стратегії брендування нації [428], щоб в такий спосіб посилити конкурентоздатність власної економіки;

(б) держави (насамперед, Франція, Німеччина), які опікуються своїм іміджем на міжнародній арені, з початку XXI століття взяли на себе сміливі зобов'язання щодо нормативного закріплення й подальшого захисту своїх екологічних інтересів;

(в) інвесторів, туристів та мігрантів приваблюють країни і міста в них з процвітаючою економікою, гарними умовами життя, «розумним» та «чистим» навколишнім середовищем. Environmental Performance Index (EPI), використовуючи 40 показників ефективності за 11 категоріями питань, склав у 2022 р. рейтинг 180 країн за показниками зміни клімату, станом довкілля та життєздатністю екосистем. Ці індикатори дозволяють оцінити у національному масштабі, наскільки ті чи інші країни близькі до встановлених цілей екологічної політики. Згідно із зазначеним рейтингом до першої п'ятірки

¹ Слід зважати на те, що бренди – це більше, ніж просто економічні блага; вони також можуть мати політичну цінність, сприяючи досягненню бажаних для держави результатів.

увійшли Данія, Велика Британія, Фінляндія, Мальта, Швеція. Показово, що держави, які культивують на міжнародній арені імідж держав-лідерів в екологічній та кліматичній політиці, займають далеко не провідні місця. Так, Франція посідає 12 місце, Німеччина – 13, Японія – 25. На жаль, Україна займала 52 рядок у рейтингу і очевидно, що за підсумками російсько-української війни в наступні роки вона опуститься на нижчі позиції [558].

(г) країни, які не враховують кліматичну кризу та інші проблеми сталого розвитку у своєму стратегічному позиціонуванні національного бренду, можуть зіткнутися із загрозою для своєї репутації та конкурентоспроможності;

(г) брендинг національного екологічного інтересу – це мобілізація різних зацікавлених сторін, що має вирішальне значення для забезпечення екологічної безпеки [281].

Екологічна політика держави, спрямована на реалізацію національного екологічного інтересу, а також інформування широкої громадськості як усередині держави, так і за її межами про активну участь держави у боротьбі за кліматичну справедливість та вирішення екологічних проблем шляхом скорочення шкідливого впливу на навколишнє середовище – один із найкращих способів підвищити репутацію держави та національного бізнесу, що позитивно позначається не лише на екологічному, але й інших вимірах національної безпеки. Таким чином, бренд «екологічної держави» є джерелом «м'якої сили», яка може допомогти державі реалізувати свої національні інтереси.

У зв'язку з цим вітчизняній екологічній науці та науці права національної безпеки варто запозичити досвід з розробки ретельно спланованої довгострокової стратегії національного брендингу України як екологічної держави, що захищає національні інтереси в екологічній сфері. Це передбачає публікацію високоякісних наукових статей англійською мовою в престижних міжнародних журналах, написаних представниками українських академічних кіл, що проживають вони в Україні або займаються науковою кар'єрою за кордоном.

Визначення змісту національних екологічних інтересів¹ потребує звернення також до аналізу наукових джерел, які приділяють йому увагу. Але спочатку зазначимо наступне:

по-перше, поняттям «екологічний інтерес» оперують як представники науки права національної безпеки, так і такі представники науки екологічного права як С. І. Азаров [2], Г. В. Анісімова [8], Н. Р. Кобецька [54], Г. В. Мороз [103–109], О. В. Павлова [123] (до речі, дослідники права екологічної безпеки, що є підгалуззю екологічного права, майже не приділяють увагу поняттю «екологічний інтерес»)², роблячи при цьому різні акценти при визначенні його змісту;

по-друге, слід звернути увагу на групи інтересів, політичні партії та урядові еліти, які взаємодіють між собою для формування національних інтересів. Відтак, неможна виключити ситуацію, коли під час визначення відповідного національного інтересу, зокрема екологічного, мотивація держави буде виходити з інтересів бюрократії або окремих акторів (невипадково дослідники наголошують на необхідності дотримання принципу, відповідно до якого унеможлиблювалася б будь-яка узурпація усіх функцій одним з уповноважених державних органів із забезпечення національної безпеки, домінування одного органа над іншим³) [333]. Це зумовлює необхідність здійснення контролю громадянського суспільства за віднесенням тих чи інших інтересів до категорії національних; кожна особа, що причетна до прийняття рішення, здатна відіграти важливу роль, керуючись особливими інтересами, які здатні вплинути на остаточні результати. Таким чином, сформульовані національні інтереси у відповідній сфері представляють собою узгоджену сукупність пов'язаних між собою інтересів різних суб'єктів, які беруть участь у

¹ Зрозуміло, що екологічні національні інтереси повинні бути чітко окреслені та зрозумілі для нації, без чого їх неможливо ефективно реалізувати і захищати.

² Так, Ю. А. Краснова у своєму дисертаційному дослідженні «Право екологічної безпеки України» обходить увагою визначення змісту поняття «екологічний інтерес». До речі, важко погодитися з її тезою про те, що система пріоритетів екологічних інтересів представляє собою принципи права екологічної безпеки, які в свою чергу трактуються як керівні ідеї [79, с. 124].

³ Об'єктивність таких побоювань засвідчує досвід США, коли через позицію президента Д. Трампа Сполучені Штати вийшли в 2020 р. вийшли з Паризької кліматичної угоди.

політичній взаємодії через різні економічні, політичні чи соціальні інтереси [274, с. 393];

по-третє, слід зважати на те, що на формування саме національних екологічних інтересів через специфіку загроз (їхню здатність ігнорувати державні кордони) здатні впливати й суб'єкти за межами держави – міжнародні міжурядові організації, інтеграційні об'єднання (насамперед Європейський Союз), міжнародні неурядові організації. Це породжує питання про забезпечення державного суверенітету у випадку такого впливу [207; 209];

по-четверте, нерівнозначність усвідомлення довкілля як фізичного компонента соціальних інтересів полягає в тому, що воно має численні підоб'єкти, які виступають фрагментами єдиної екобіосистеми. Довкілля є емпіричним об'єктом, але жоден соціальний суб'єкт не «відчуває» його в цілому, а, скоріше, окремі його аспекти [180, с. 45].

У зарубіжних дослідженнях досить поширеною є думка, згідно з якою національний інтерес пов'язується з досягненням «... загальних та постійних цілей, заради яких діє нація» [429]; загальної довгострокової і постійної мети, якій держава, нація і уряд бачать себе покликаними служити [418].

Вітчизняні дослідники в сфері національної безпеки С. І. Азаров, Ю. В. Литвинов та В. Л. Сидоренко пропонують під національними інтересами в сфері екологічної безпеки розуміти «... природну потребу або прагнення суспільства до такого стану довкілля, який забезпечує повноцінне існування та розвиток суспільства» [2, с. 143]. Схожої позиції дотримується й В. С. Шахов, який трактує «екологічний інтерес» як певне об'єктивно існуюче ставлення суб'єкта правовідносин до наявних у нього потреб, створення сприятливих та якісних умов життя, забезпечення життєдіяльності населених пунктів та відповідності довкілля вимогам та стандартам раціонального використання й безпеки. При цьому досить неоднозначною є наступна теза автора про те, що реалізація екологічних інтересів пов'язується не лише із реалізацією державної політики із охорони довкілля, але і забезпечення інтенсивного користування природними об'єктами для сталого економічного й соціального розвитку

соціуму [198, с. 214]. Слід зазначити, що даний підхід вказаних авторів не виключає розгляд як первинного суб'єкта національної безпеки громадян України, які незалежно від національності вільно інтегрувалися у спільноту «український народ» і ставляться до його національних цінностей та інтересів як до своїх власних [25, с. 25–26].

М. І. Хилько наголошує на тому, що національний екологічний інтерес має постійний характер і в його структурі можна виділити два взаємопов'язаних вектора. Якщо зовнішній вектор прояву полягає у збереженні біорізноманіття, зниженні ризику виникнення надзвичайних ситуацій та оперативній ліквідації їх наслідків, то внутрішній – обумовлений системою заходів зі збереження екологічної безпеки на рівні постійного моніторингу раціонального використання природних ресурсів, а також всього пов'язаного, наприклад, з утилізацією озброєння, використанням екологічно небезпечних речовин і технологій в оборонних цілях тощо [195, с. 73].

На думку М. І. Васил'євої, екологічний (публічний) інтерес полягає у потребі підтримувати якість навколишнього природного середовища, що забезпечує життя, здоров'я людини та її майбутніх поколінь, у справедливому розподілі вигод, одержуваних від використання природних ресурсів, що становлять основу життя та діяльності населення країни, збалансованих з потребами економічного зростання. Такі потреби опосередковані правом, охороняються та гарантуються державою [14].

На думку І. В. Лісникової, з підходом якої нам важко погодитися, «екологічний інтерес ... виражає міру відповідальності особистості, соціальної групи, суспільства, усього людства за цілісність навколишнього середовища і примноження багатств; споживче відношення людини до природи, засноване на розумній достатності та поповнюваності сил землі і її надр, води, повітряного простору; неприпустимості хижацького, споживчого впливу на природу в процесі господарської діяльності і розвитку якостей особистості». Показово, що далі, вказана авторка, розкриває зміст даного поняття більш традиційно: так, з об'єктивної сторони вона розглядає екологічні інтереси як екологічні потреби

різних суб'єктів та наявні можливості їх задоволення, а з суб'єктивної – як усвідомлення екологічних потреб через призму необхідності їхнього задоволення [88, с. 66–67].

Узагальнюючи існуючі підходи, пропонуємо наступне визначення: національні інтереси у сфері забезпечення екологічної безпеки – це сформована на основі екологічних цінностей сукупність внутрішніх та зовнішніх потреб держави у забезпеченні захищеності довкілля, у раціональному природокористуванні, у захисті екологічних прав та сталого розвитку особистості, суспільства та держави.

З означеного, як і інших визначень, випливає, що національний екологічний інтерес – сукупність потреб особистості, суспільства і держави у збереженні екологічного балансу на глобальному, регіональному та національному рівнях, сформованих на основі реалізації права кожної людини на здорове середовище існування і сталий розвиток на планеті як частини біосфери.

Висновки до Розділу 2

Недоліком вітчизняного законодавства в галузі національної безпеки, а також відповідних наукових досліджень, є відмова від нормативного закріплення класифікації національних інтересів за ієрархічним критерієм (ступенем значущості), оскільки останні об'єктивно не можуть не утворювати певну ієрархічну структуру. Справедливість цього висновку підтверджують підходи до класифікації національних інтересів, нормативно закріплені у законодавстві багатьох держав.

Екологічна конституція – це основний закон держави, що кодифікує щонайменше наступні ключові принципи: сталого розвитку; стійкості; міжпоколінської справедливості та доктрини суспільної довіри; екологічних прав людини (право на сприятливе або здорове довкілля; права на інформацію, участь, і доступ до правосуддя з екологічних питань та ін.); процесуальні права

в екологічних питаннях; обережності та неповернення; обов'язків, пов'язаних зі здоровим довкіллям.

Конституційне закріплення права людини на здорове довкілля, а також інших екологічних прав, сприяє досягненню важливих правових результатів: розвитку й посиленню екологічного законодавства та судової практики, спрямованої на захист прав людини цієї категорії від порушень, а також запобіганню майбутньому послабленню екологічного законодавства – «регуляторному відкату» з мотивів нібито перевищення попередніми урядами своїх юридичних повноважень, що завдає шкоду бізнесу. До інших переваг процесу конституціоналізації екологічних прав слід віднести: утвердження принципів екологічного верховенства права і екологічної справедливості, підвищення екологічної свідомості тощо.

РОЗДІЛ III.

ПРАВОВІ ФОРМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1. Законодавче забезпечення екологічної безпеки в Україні

Як видно із попередніх розділів дисертаційного дослідження, враховуючи системний характер проблем екології, їхню органічну кореляцію з усіма політичними, соціальними та економічними чинниками, у більшості випадків екологічну безпеку розглядають як елемент національної безпеки держави.

Одночасно, загальноприйнятою є теза про те, що концепція екологічної безпеки розвинулась із концепції «національної безпеки»¹. Саме з цієї позиції виходить і національне законодавство України, зокрема Закон України «Про національну безпеку України» (2018 р.) [142], у якому у ч. 4 ст. 3 закріплене положення, що «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної, зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, безпеки критичної інфраструктури, кібербезпеки України та на інші її напрями»².

При цьому в останні роки фундаментальний характер екологічної безпеки обґрунтовується «гомоцентричним» фактором, а саме пріоритетністю забезпечення прав людини³, що у свою чергу дає можливість вести мову про формування екологічного конституціоналізму⁴.

¹ Як відомо, національна безпека традиційно розглядалася як питання, пов'язане з військовим захистом суверенної території від будь-якої зовнішньої загрози – тобто будь-якої загрози з боку будь-якого іншого суверена. Це, так звані, зовнішні, або екзогенні загрози. Однак ендегенні загрози, такі як громадянські конфлікти, перенаселення та кризи громадського здоров'я, також є питаннями, пов'язаними з національною безпекою.

² Необхідно зауважити, що екологічна складова кожного із зазначених видів безпеки сьогодні розглядається як інтегратор, що здатен об'єднати їх у систему національної безпеки. Крім того у сучасних умовах будь-який аспект національної безпеки, будь-то економічний, технологічний чи оборонний втрачає свій сенс у разі непридатності довкілля для життя і діяльності людини.

³ Так, метою державної екологічної політики є досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем.

⁴ Між станом екологічної безпеки і правами людини існує взаємний зв'язок: конституційні екологічні права особи виступають дієвим засобом забезпечення екологічної безпеки. Забезпечення таких прав вимагає

У цілому розуміння екологічної безпеки, зводиться до вжиття низки заходів, спрямованих на запобігання погіршенню природного середовища та виникнення загроз населенню внаслідок антропогенних чи природних факторів. Сукупність цих заходів (правових, економічних, технічних, гуманітарних, медичних), які фокусуються на підтримці рівноваги між екосистемами країни та антропогенними й природними навантаженнями, утворюють державну систему екологічної безпеки. При цьому слід враховувати, що феномен екологічної безпеки має ще і транснаціональний характер і часто-густо виходить за межі суто національних кордонів, а це, у свою чергу, зумовлює специфіку встановлення правових рамок її забезпечення.

Тим часом сам термін «екологічна безпека», як вказувалося у попередніх розділах, є відносно новим. Згідно з науковими джерелами, вперше в контексті забезпечення національної безпеки на «екологічні загрози» (разом з енергетичною кризою, інфляцією та міграцією населення) вказав відомий американський еколог, засновник та президент науково-дослідного інституту «World Watch» L. R. Brown у статті «Redefining National Security» 1977 р.) [261]. Саме з цього часу поняття «екологічна безпека» почало широко використовуватись у науковій літературі, а потім й у нормативно-правових документах.

Не вдаючись до теоретичних дискусій щодо ролі права у забезпеченні екологічної безпеки, слід зауважити, що нормативний елемент має надзвичайно важливе значення для реалізації відповідних завдань. Саме право встановлює рамки належної та дозволеної поведінки для усіх учасників суспільних відносин, як політичних, так і економічних, а отже і національної екологічної політики. Як відомо, право виступає одним із найдієвіших елементів державної

створення умов для їх ефективної реалізації, а також формування механізму їх захисту. Конституційний обов'язок держави щодо визнання, дотримання та захисту прав і свобод людини та громадянина в екологічній сфері виконує роль важливої сполучної ланки у цьому процесі та покликаний сприяти реалізації інтересів індивіда. Разом з тим загострення екологічної ситуації у суспільстві, що супроводжується послабленням сенсу конституційно-правової категорії «гідне життя та розвиток людини» в умовах відповідного опрацювання соціально-екологічних стандартів життя, призводить до перегляду стратегічних пріоритетів в екологічній політиці держави та законодавчій діяльності.

політики, тому екологічна безпека, поза сумнівом, також є і повинна бути у фокусі правового регулювання.

Забезпечення екологічної безпеки передбачає формування та послідовну системну реалізацію національної політики у розглянутій сфері. Національна політика у сфері забезпечення екологічної безпеки є складовою частиною національної політики держави, офіційно визнаною системою поглядів (економічних, соціальних, екологічних, політичних, ідеологічних), яка спрямована на розвиток стратегій з охорони навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, дотримання інтересів сьогодення та майбутніх поколінь та сталий розвиток суспільства та держави.

Важливу роль у забезпеченні екологічної безпеки та реалізації політики у цій сфері відіграють правові заходи, спрямовані на запобігання погіршенню стану довкілля, усунення таких загроз як: стихійні лиха, аварії та техногенні катастрофи, ліквідація їх шкідливого впливу та виявлення джерел загроз. Одночасно, коли мова йде про забезпечення екологічної безпеки юридичними засобами, до уваги слід брати різноманіття¹ усіх факторів (техногенних¹, природоохоронних², соціально-економічних³ тощо) у їх взаємозв'язку. Також важливе значення для формування правових основ державної політики у сфері екологічної безпеки мають національні інтереси⁴, зокрема, і національний екологічний інтерес⁵, який полягає у «забезпеченні екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереженні

¹ Техногенні фактори – це чинники, які є наслідком здійснення людиною господарської діяльності (надмірні викиди шкідливих речовин і відходів у навколишнє середовище відходів під час нормального функціонування підприємств, організацій, господарств в умовах їх нормального функціонування та в аварійних ситуаціях; надмірне використання природних ресурсів; необґрунтоване відчуження територій під господарську діяльність тощо).

² Природні або власне екологічні фактори – це фактори, які обумовлені причинами природного характеру (несприятливі для життя людини, фізико-хімічні характеристики атмосфери, води, ґрунтів, функціональні характеристики екосистеми, природні лиха та катастрофи)

³ Соціально-економічні фактори – це фактори, зумовлені соціальними, економічними чинниками, чинниками психологічного характеру (недостатній рівень харчування, охорони здоров'я, освіти, забезпечення матеріальними благами; порушення суспільних відносин; недостатньо розвинені соціальні структури).

⁴ Національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

⁵ Реалізація національного екологічного інтересу спирається на поєднання інтересів регіону, міста, об'єкта з інтересами держави та виконанням державою конституційних зобов'язань і міжнародних угод.

навколишнього природного середовища та раціональному використанні природних ресурсів» [184].

Наша держава з моменту набуття незалежності успадкувала цілий спектр екологічних проблем, які мають місце у різних сферах життєдіяльності [118]. Тривалий час серед найголовніших із цих проблем справедливо вважалися наслідки Чорнобильської аварії, які на переконання експертного середовища [197], мають глобальне значення і ще десятиліття завдаватимуть шкоду людству. Однак, у результаті агресії РФ проти України¹, на жаль, екологічна ситуація в нашій державі значно погіршилася. Крім підриву Каховської ГЕС, згубні наслідки якої можна вважати екологічною катастрофою, негативного впливу зазнають ґрунти, повітря, флора і фауна нашої держави, водні басейни, цілі природні комплекси. Такий стан речей ще раз слугує підтвердженням необхідності забезпечення екологічної безпеки нашої держави, зокрема і правовими засобами.

Слід зауважити, що різновекторність поняття екологічної безпеки зумовлює необхідність регламентації заходів із її забезпечення нормами різних галузей права – цивільного, екологічного, господарського, адміністративного, кримінального тощо. При цьому у нормах конституційного права, як правило окреслюються правові основи, принципи екологічної безпеки.

Першим нормативним актом, що регулював та закріпив принципи екологічної безпеки в нашій країні, була Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) [43], яка містила окремий розділ з назвою «Екологічна безпека». У цьому розділі було зазначено, що Україна самостійно встановлює порядок організації охорони природи та використання природних ресурсів на своїй території, дбає про екологічну безпеку громадян та генофонд народу, про молоде покоління, має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які становлять загрозу екологічній безпеці.

¹Діяльність РФ щодо природного середовища України сьогодні має усі ознаки злочину геноциду.

Що стосується визначення екологічної безпеки, то вперше воно було надано у ст. 50 Закону Української РСР «Про охорону навколишнього природного середовища», ухваленого (1991 р.). Екологічна безпека визначалася як такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей». При цьому наголошувалося, що екологічна безпека гарантується громадянам Української РСР здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів» [146]. З того часу це визначення ніяк не змінилося, крім заміни «Українська РСР» на слово «Україна».

Значення, яке надається екологічній безпеці в нашій країні, відображено у Конституції України, де у ст. 16 визначено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави» [70]. Стаття 66 Конституції проголошує, що «кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки». Основний Закон також визначає повноваження Верховної Ради України, Президента, Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади в галузі охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки громадян (п. 6 та 31 ст. 85, п.п. 1, 5, 6 ст. 92, ст. 102, п. 21 ст. 106, ст. 107, п.п. 2, 3 ст. 116, п. 3 ст. 119).

Як видно, держава є основним гарантом забезпечення екологічної безпеки, оскільки конституційно-правове регулювання екологічних відносин визначає стратегічні пріоритети охорони життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави. Забезпечення екологічної безпеки здійснюється у рамках правових інститутів, що становлять основу конституційно-правового забезпечення національної безпеки. При цьому основною стратегічною метою держави у сфері забезпечення екологічної безпеки є життя та здоров'я громадян

як конституційно-значущої цінності (ст. 3 Конституції України)¹. Крім того, ст. 50 Основного закону проголошує, що «кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення». Така інформація ніким не може бути засекречена.

Як стан захищеності екологічну безпеку з огляду на обов'язок держава щодо її забезпечення, можна розглядати як елемент конституційного правопорядку, який охоплює сферу взаємодії суспільства та природи та ґрунтується на правових нормах, метою яких є безпека громадян у відповідній сфері.

Розвиток правового регулювання екологічної безпеки відбувається під впливом необхідності забезпечення конституційних цінностей, і передусім життя і здоров'я людини, які, у свою чергу, зумовлюють вибір стратегічних пріоритетів екологічної безпеки. Оскільки Конституція України лише окреслює правові рамки діяльності держави і суспільства із забезпечення екологічної безпеки, а їхня конкретизація відбувається у поточному законодавстві, то такі стратегічні пріоритети визначаються спеціальним законодавством. Насамперед це нормативно-правові акти у сфері національної безпеки. Так, в Стратегії національної безпеки України [184] встановлено, що пріоритетами слід вважати суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України (п. 5 Розділу 1). До таких прав і свобод належать і права та свободи у екологічній сфері. Пріоритети національної безпеки конкретизуються у цілях її конкретних видів та напрямів. Зокрема, у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (2019 р.) [144] закріплюється низка цілей екологічної політики України, які є об'єктивними відображеннями тих проблем і загроз, які сьогодні стоять перед нашою

¹ «Людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю».

державою у сфері екології¹. Стратегічними цілями екологічної політики можна назвати домінантні напрямки, що утворюють особливу сферу зосередження системи забезпечення національної безпеки (сили та засоби), спрямовані на подолання кризових тенденцій (загроз та ризиків), що перешкоджають реалізації національних інтересів у сфері екологічної безпеки.

Нормативними принципами екологічної безпеки виступають закріплені законодавстві основоположні, керівні ідеї, що виражають основні напрямки забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави в екологічній сфері. Вони визначають політику держави у цій сфері та виконують регулятивну функцію. Ці принципи сформовані в Законі України «Про національну безпеку України» і є однаковими для усіх сфер національної безпеки. До них належать: «1) верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили; 2) дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; 3) розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони» (ч. 2 ст. 3) [142].

Виходячи із змісту Закону України про «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [144] практичними принципами забезпечення екологічної безпеки є дотримання нормативно визначеного допустимого впливу на людину та природне середовище; раціональне природокористування; своєчасне виявлення, відновлення порушених екологічних систем і природних комплексів; вироблення та впровадження у практику комплексних показників оцінки екологічної безпеки територій та акваторій; прогнозування, виявлення зон

¹ Розділ III Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» містить перелік стратегічних цілей екологічної безпеки [144].

екологічних криз, лих, катастроф та подолання наслідків екологічних аварій та криз.

На практиці до основних засад державної екологічної політики відносять досить широкий спектр принципів, як правового, так і організаційно-управлінського характеру, що відображають різноманіття цілей забезпечення екологічної безпеки. Це [171, с. 16–17]:

- збереження такого стану кліматичної системи, який унеможливить підвищення ризиків для здоров'я та благополуччя людей і навколишнього природного середовища;
- досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку ООН та сприяння збалансованому (сталому) розвитку шляхом досягнення збалансованості складових розвитку (економічної, екологічної, соціальної);
- заохочення та сприяння партнерству (міжгалузевому, міжсекторальному) разом із залученням усіх зацікавлених суб'єктів;
- врахування та інтегрування природоохоронних вимог під час опрацювання та ухвалення документів у сфері планування державного та регіонального, галузевого (секторального), регіонального та місцевого розвитку та під час ухвалення рішень про планове використання та експлуатацію об'єктів, які потенційно можуть негативно вплинути на довкілля;
- запобігання виникненню надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру,
- прогнозування та аналіз екологічних ризиків, що базуються на висновках стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на довкілля, а також загального моніторингу стану довкілля;
- забезпечення екологічної рівноваги на території України та сприяння підвищенню рівня екологічної безпеки в зоні відчуження;
- невідворотність відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього середовища;

- застосування загальновизнаних у міжнародному та національному праві спеціальних природоохоронних принципів перестороги, запобігання, пріоритетності усунення джерел небезпеки довкіллю, «забруднювач платить»;
- відповідальність держави, органів місцевого самоврядування та управління за забезпечення екологічної безпеки;
- забезпечення гласності у щодо стану навколишнього середовища, зокрема за доступ до екологічної інформації, її своєчасність та достовірність, а також впровадження сучасних засобів і форм комунікацій та ефективної інформаційної політики у сфері екології;
- підтримка державою вітчизняних суб'єктів господарювання, які здійснюють екологоорієнтовану діяльність.

У доктрині також виокремлюють такі принципи забезпечення екологічної безпеки, які сформульовані із врахуванням міжнародного та національного досвіду [84, с. 286]:

- безумовного примату безпеки як найважливішого елемента якості життя і соціального прогресу;
- прийнятого (ненульового) ризику, покликаний визначити нижню допустиму межу безпеки і верхню межу ризику на основі міжгалузевих і внутрішньогалузевих порівнянь;
- мінімального ризику (небезпеки), тобто будь-які витрати на захист людини виправдані: впроваджуються всі технічні доступні заходи захисту, які практично здійснені; рівень небезпеки встановлюється настільки низьким, наскільки це реально можливо;
- послідовного наближення до абсолютної безпеки;
- неспіврозмірності економічного і соціального ефектів і безумовний пріоритет останнього.

Окремі із цих принципів також сформульовані у Концепції захисту населення і територій у разі загрози та виникнення надзвичайних ситуацій схваленій (1999 р.).

Вказані принципи та конституційні положення щодо забезпечення екологічної безпеки в Україні є правовими основами, які визначають як політику держави, так і поведінку суб'єктів національного права у відповідній сфері.

Законодавство України у сфері екологічної безпеки є достатньо розвиненим і різноманітним. Нормативно-правові акти, які прийняті нашою державою, об'єктивно відображають складність як самого феномену екологічної безпеки, екологічних ризиків, багатовекторність сфер, у яких фігурує проблематика екологічної безпеки та засобів і шляхів її забезпечення.

У статті Ю. А. Краснової «Деякі питання визначення джерел правового регулювання екологічної безпеки» надається ґрунтовна класифікація джерел нормативного регулювання екологічної безпеки, запропоновані критерії такої класифікації та надана характеристика актів в рамках окремих груп. Так, авторка виокремлює наступні критерії [76, с. 123]:

– за суб'єктом нормотворення (нормативні акти Верховної Ради України; нормативні акти Президента України; нормативні акти Кабінету Міністрів України; нормативні акти міністерств, агенцій, відомств, служб; нормативні акти органів місцевого самоврядування та управління);

– за юридичною силою (закони; підзаконні нормативні акти; міжнародно-правові акти, як джерела правового регулювання екологічної безпеки);

– за напрямом правового регулювання (загальні нормативні акти, об'єктами регулювання яких є навколишнє природне середовище та життя і здоров'я людей, а також діяльність з їх охорони та забезпечення безпеки в цілому; спеціальні нормативні акти, об'єктами регулювання яких є окремі сфери господарювання, діяльність яких спричиняє та/або може спричинити шкідливий вплив на довкілля та життя і здоров'я людей).

Серед критеріїв, які називає дослідниця окремо названі критерії законодавчих актів, що визначають правовий статус і повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування у вирішенні питання забезпечення екологічної безпеки (наприклад, Закони України «Про Раду

національної безпеки і оборони України»; «Про місцеві державні адміністрації»; «Про прокуратуру»); критерії нормативно-правових актів, що встановлюють певні екологічні вимоги щодо безпечного здійснення господарської діяльності (наприклад, Закони України «Про забезпечення санітарного і епідемічного благополуччя населення», «Про об'єкти підвищеної небезпеки», «Про екологічну експертизу», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про стандартизацію»; «Про екологічний аудит» тощо); критерії законодавчих актів, що спрямовані на захист навколишнього природного середовища та життя і здоров'я людей у надзвичайних ситуаціях (наприклад, Кодекс цивільного захисту України); критерії законодавчих актів, що спрямовані на забезпечення екологічної безпеки в окремих галузях господарювання (ядерна та радіаційна (Закони України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії»; «Про видобування та переробку уранових руд», «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» тощо), аграрний сектор (наприклад, Закони України «Про пестициди та агрохімікати», «Про карантин рослин» тощо), транспорт (наприклад, Закони України «Про транспорт»; «Про автомобільний транспорт»; «Про залізничний транспорт»; «Про трубопровідний транспорт»; Кодекси: торговельного мореплавства України, Повітряний кодекс, тощо), реалізація продукції та товарів (наприклад, Закони України «Про захист правспоживачів»; «Про питну воду та водопостачання», «Про безпечність та якість харчових продуктів» тощо), поводження з відходами (наприклад, Закони України «Про відходи», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами»; «Про приєднання України до Базельської конвенції про контроль за транскордонними перевезеннями небезпечних відходів та їх видаленням» тощо), будівництво підприємств та споруд (наприклад, Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності»), військова галузь (наприклад, Закони України «Про оборону

України», «Про Збройні Сили України», «Про використання земель оборони», «Про правовий режим воєнного стану», тощо) та ін.

Окремо можна виділити ще і законодавство, яке визначає види та обсяги відповідальності за порушення норм права у сфері екологічної безпеки – Кримінальний кодекс України, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Цивільний кодекс України, Кодекс законів про працю України тощо.

Така класифікація, зокрема, стосується нормативно-правових актів, у яких забезпечення екологічної безпеки регулюється разом із іншими питаннями, або ж екологічна безпека не є основним об'єктом правової регламентації. До таких нормативно-правових актів, можна також віднести, так звані, поресурсові акти – Земельний кодекс України, Водний кодекс України, Лісовий кодекс України, Кодекс України «Про надра», Закон України «Про охорону атмосферного повітря» та інші. Зокрема, ці закони встановлюють ліміти та нормативи використання відповідних природних ресурсів, а також обсяги допустимих викидів тощо.

До джерел правового регулювання забезпечення екологічної безпеки в Україні належать і численні підзаконні нормативно-правові акти, які також відрізняються і за суб'єктами їх ухвалення, і за сферами, в яких відбувається регулювання тощо. Вони утворюють складну ієрархічну систему. До них, зокрема, належать укази і розпорядження Президента України (які можуть стосуватися, наприклад, утворення спеціально уповноважених центральних органів виконавчої влади у сфері екології – Указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство екології та природних ресурсів України» (2011 р.)¹, або введення надзвичайного стану на територіях України – Указ Президента «Про введення надзвичайного стану в окремих регіонах України» (2022 р.), який згодом був затверджений Законом; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України (умовно можна виділити загальні

¹ Сьогодні це Положення замінене на Положення про Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, яке було затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 25 червня 2020 р. № 614.

нормативно-правові акти – розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» [136]; функціональні нормативно-правові акти – Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження критеріїв розподілу суб'єктів господарювання за ступенем ризику їх господарської діяльності для навколишнього природного середовища та періодичності здійснення заходів державного нагляду (контролю)» (2008 р.); накази, інструкції, правила, технічні регламенти центральних органів виконавчої влади (нормативно-правові акти міністерств, державних комітетів, державних служб, агенцій, інспекції)¹; рішення органів місцевого самоврядування (постанови, рішення, нормативні накази)²; локальні нормативно-правові акти (нормативні акти, які приймаються відповідно до чинного законодавства, що виступають у вигляді правил діяльності суб'єкта господарювання, затверджені належним чином і такі, що мають певну юридичну силу дії на відведеній їм території, є обов'язковими для виконання усім персоналом і мають природоохоронне і антропоохоронне спрямування [76, с. 126]); допоміжні нормативно-правові акти (нормативно-правові акти мають «м'який характер», часто-густо виступають у вигляді стандартів, які не встановлюють юридичних обов'язків для суб'єктів

¹ Серед центральних органів виконавчої влади у сфері реалізації державної політики щодо забезпечення екологічної безпеки головне місце належить Міністерству захисту довкілля та природних ресурсів України, накази якого є обов'язковими для виконання центральними і місцевими органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форм власності, а також громадянами. Серед таких наказів можна назвати Накази: «Про затвердження Інструкції про зміст і складання паспорта місць видалення відходів» від 14.01.1999 № 12; «Про затвердження форми реєстрової карти об'єктів утворення, оброблення та утилізації відходів та Інструкції щодо її складання» від 17.02.1999 № 41; «Про затвердження Інструкції щодо застосування порядку встановлення лімітів використання диких тварин, віднесених до природних ресурсів загальнодержавного значення» від 26.05.99 №116; «Про затвердження Розміру плати за проведення громадського обговорення в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля» від 03.09.2020 № 117; «Про затвердження Розміру плати за проведення громадського обговорення в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля» від 30.05.2018 № 182; «Про затвердження Методичних рекомендацій із здійснення стратегічної екологічної оцінки документів державного планування» від 10.08.2018 № 296; «Про внесення змін до Методичних рекомендацій із здійснення стратегічної екологічної оцінки документів державного планування» від 18.07.2019 №260; «Зміни до Методичних рекомендацій із здійснення стратегічної екологічної оцінки документів державного планування» від 29.12.2018 № 465 та багато інших.

Важливу роль у процесі реалізації політики держави у сфері екологічної безпеки відіграють також Міністерство охорони здоров'я України та Державна служба України з надзвичайних ситуацій.

² Органи місцевого самоврядування в Україні, в межах своїх повноважень, визначених законом, приймають рішення, що є обов'язковими до виконання на відповідній території. Вони можуть, ухвалюючи нормативно-правові акти, що не суперечать Конституції України та іншим законам, організувати розробку екологічних програм; збір, переробку, утилізацію і поховання відходів на своїй території; здійснювати регулювання планування і забудови населених пунктів тощо.

екологічних відносин, однак можуть слугувати інструментом пояснення змісту нормативно-правових актів).

До нормативних джерел забезпечення екологічної безпеки України належать також постанови парламенту України, у яких не лише ідентифікуються загрози довкіллю, констатується його стан, а й визначаються заходи, які спрямовані на впровадження економічного механізму природокористування, реалізацію регіональної екологічної політики та основні пріоритети у цій сфері. До таких заходів відносяться гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів, зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та ін. Таким документом, зокрема є Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (1998 р.) [145].

Для розкриття змісту особливостей правового регулювання забезпечення екологічної безпеки в Україні, звернемося до короткої характеристики деяких нормативно-правових актів, серед яких важливе місце, поза сумнівом, належить Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1991 р.) [146]. Не дивлячись на те, що цей закон, неодноразово піддавався критиці, як такий, що не відповідає реаліям сьогодення [199, с.4], тим не менш, його часто називають своєрідною екологічною конституцією: саме у цьому нормативно-правовому акті закріплені основні принципи охорони навколишнього природного середовища, зокрема і ті, що стосуються забезпечення екологічної безпеки. У початкових положення цього Закону йдеться про те, що «охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням

навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів». У статті 1 закріплено, що завданням законодавства про охорону довкілля «є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище» тощо [146].

Стаття 3 Закону серед основних принципів охорони навколишнього природного середовища називає: «пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; обов'язковість оцінки впливу на довкілля; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; врахування результатів стратегічної екологічної оцінки» та ін. [146].

Державні цільові, міждержавні, місцеві програми у екологічній сфері мають на меті, поміж іншим, забезпечення екологічної безпеки (ст. 6). Питання екологічної безпеки також виступають предметом систематичних комплексних наукових досліджень (ст. 8).

У Розділі II Закону, присвяченому екологічним правам та обов'язкам громадян України, окремо назване право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, право на подання до суду позовів про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище (ст. 9). Ці положення ще раз підтверджують людиноорієнтований підхід до забезпечення екологічної безпеки засобами національного законодавства. Законодавець встановлює також для осіб обов'язок здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, сплачувати штрафи за екологічні правопорушення, компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на

навколишнє природне середовище (ст. 12). «Діяльність, яка перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище, підлягає припиненню» (ст. 10) за рішенням суду (ст. 50).

У законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» Розділ XI присвячений заходам щодо забезпечення екологічної безпеки (статті 50–59). У цьому контексті можна зазначити, що сучасна правова доктрина справедливо звертає увагу на таку особливість екологічної безпеки, як її супер пріоритет [59, с. 96].

На основі наукових підходів до поняття екологічної безпеки, законодавець у ст. 50 Закону визначає екологічну безпеку як «такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей». Підкреслено, що така безпека «гарантується громадянам України через здійснення широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів».

У відповідності зі ст. 51 Закону підприємства, установи й організації, діяльність яких пов'язана зі шкідливим впливом на навколишнє природне середовище, незалежно від часу введення їх у дію мають бути обладнані спорудами, устаткуванням і пристроями для очищення викидів і скидів або їх знешкодження, зменшення впливу шкідливих факторів, а також приладами контролю за кількістю і складом забруднювальних речовин та за характеристиками шкідливих факторів.

Проекти господарської та іншої діяльності повинні мати матеріали оцінки її впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей [171, с. 28]. Законодавець забороняє введення в експлуатацію підприємств, споруд та інших об'єктів, на яких не забезпечено в повному обсязі додержання всіх екологічних вимог і виконання заходів, передбачених у проектах на будівництво та реконструкцію.

Низка статей цього розділу присвячена окремим питанням охорони навколишнього природного середовища при застосуванні засобів захисту

рослин, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів (ст. 52), від неконтрольованого та шкідливого біологічного впливу (ст. 53), від акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого впливу фізичних факторів та радіоактивного забруднення (ст. 54); від забруднення відходами (ст. 55). Юридичні особи та громадяни зобов'язані «додержуватися правил транспортування, зберігання і застосування потенційно небезпечних для навколишнього природного середовища субстанцій та біологічних організмів, а під час створення нових повинні розроблятися та затверджуватися допустимі рівні їх вмісту в об'єктах природи та продуктах харчування, методи визначення їх кількості та утилізації після використання» [171, с. 29]. Встановлюється вимога про вжиття заходів щодо запобігання та недопущення перевищення встановлених рівнів акустичного, електромагнітного, іонізуючого та іншого шкідливого фізичного впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людини.

Закон також регламентує вимоги забезпечення екологічної безпеки транспортних та інших пересувних засобів і установок (ст. 56). Так, «виробництво і експлуатація транспортних та інших пересувних засобів та установок, у викидах та скидах яких вміст забруднюючих речовин перевищує встановлені нормативи, не допускається» (ч.2. ст. 56). Підприємства, установи, організації, що здійснюють проектування, виробництво, експлуатацію та обслуговування пересувних засобів, установок та виробництво і постачання пального, зобов'язані розробляти і здійснювати комплекс заходів щодо зниження токсичності та знешкодження шкідливих речовин, переходу на менш токсичні види енергії й пального, додержання режиму експлуатації, відповідати встановленим нормативам (ч.1 ст. 56).

Під час проведення наукових досліджень, впровадженні відкриттів, винаходів, застосуванні нової техніки, імпортного устаткування, технологій і систем також встановлюються вимоги екологічної безпеки (ст. 57). Впровадження відкриттів, винаходів, застосування нової техніки, імпортного

устаткування, технологій та систем, що не відповідають вимогам екологічної безпеки, забороняється.

Не є винятком і військові, оборонні об'єкти, а також об'єкти органів Національної поліції та державної безпеки та військова діяльність (ст. 58). На них поширюються також усі вимоги Закону щодо забезпечення екологічної безпеки. Під час дислокації військових частин, проведенні військових навчань, маневрів, переміщенні військ і військової техніки, крім випадків особливих ситуацій, що оголошуються відповідно до законодавства України, необхідно дотримуватися усіх вимог екологічної безпеки.

Вимоги екологічної безпеки обов'язково враховуються у випадку планування, розміщення, забудови і розвитку населених пунктів (ст. 59).

Ще один важливий розділ Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», у контексті нашого дисертаційного дослідження, присвячений проблемі надзвичайних екологічних ситуацій в Україні (Розділ XIII). Відповідно до ст. 65 Закону «окрема місцевість України, на якій виникла надзвичайна ситуація, за якої на цій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави, може бути оголошена зоною надзвичайної екологічної ситуації». До таких негативних змін належать «втрати, виснаження чи знищення окремих природних комплексів та ресурсів внаслідок надмірного забруднення навколишнього природного середовища, руйнівного впливу стихійних сил природи та інших факторів, які обмежують або виключають можливість життєдіяльності людини та провадження господарської діяльності в цих умовах».

Під час проектування й експлуатації господарських та інших об'єктів, «діяльність яких може шкідливо впливати на навколишнє природне середовище, розробляються і здійснюються заходи щодо запобігання аваріям, а також ліквідації їх шкідливих екологічних наслідків» (ст. 66). Законодавець також наголошує, що «у разі аварії, що спричинила забруднення

навколишнього природного середовища, підприємства, установи, організації зобов'язані негайно приступити до ліквідації її наслідків».

Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» також визначає, що порушення законодавства України про охорону навколишнього природного середовища тягне за собою дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність. Так, законодавець окремо вказує, що «відповідальність за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища несуть особи, винні у порушенні прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище; порушенні норм екологічної безпеки тощо» (ст. 68). Відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок такого порушення, є обов'язком винних осіб, юридичних чи фізичних.

Проаналізований Закон встановлює загальні правові засади національної екологічної безпеки, конкретизація яких здійснена у різноманітних нормативних актах, які присвячені тим чи іншим аспектам національної екологічної безпеки. Основним недоліком цього закону є те, що він ґрунтується на концептуальних засадах, які були притаманні періоду становлення нашої державності на початку 1990-х років. Певною мірою він не відображає об'єктивну потребу у системній екологізації усіх сфер суспільних відносин, як це має місце, наприклад, на сьогодні у всіх розвинених державах Європи та Північної Америки. Положення цього Закону, попри численні зміни, потребують адаптації до права Європейського Союзу з огляду на перспективи майбутнього членства України у цій організації, та приведення його у відповідність до багатьох міжнародних договорів, які регулюють окремі аспекти екологічної безпеки, стороною яких є Україна.

Серед важливих нормативно-правових актів у сфері охорони навколишнього природного середовища, у яких також фігурують питання забезпечення екологічної безпеки, слід назвати вже згаданий Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року (2019 р.) [144]. У Законі визначені основні проблеми у сфері екології та сучасний стан довкілля (Розділ I). До них належать: якість

атмосферного повітря, зміна клімату, охорона вод, земель, ґрунтів, охорона лісів, надра, існування зон відчуження і зон безумовного (обов'язкового) відселення, управління відходами, екологічні проблеми Донбасу, періодичність надзвичайних ситуацій, біологічна безпека, забезпечення екологічно збалансованого природокористування тощо.

Крім того, вказані причини виникнення екологічних проблем, серед яких виділені основні, які різняться залежно від сфери господарської діяльності або діяльності органів управління та здійснення контролю. Серед таких проблем можна назвати: недосконалість законодавчих та нормативно-правових актів; неефективна система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища; недостатнє фінансування з державного та місцевих бюджетів природоохоронних заходів; низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку через недосконалість системи екологічної освіти та просвіти тощо [57, с. 72]. Вказані проблеми безпосередньо впливають на стан екологічної безпеки та потребують впровадження дієвого механізму правового регулювання забезпечення екологічної безпеки, що передбачений у зазначеній стратегії.

До спеціальних нормативно-правових актів у сфері забезпечення екологічної безпеки належить Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року (2021 р.) [182]. Не дивлячись на те, що цей документ відноситься до підзаконних нормативно-правових актів, він окреслює конкретні проблеми у сфері забезпечення саме екологічної безпеки в Україні та визначає заходи, які спрямовані на їх подолання.

В документі, зокрема, зазначено, що «відповідно до Індексу екологічної ефективності (Environmental Performance Index) Україна займає 60 місце. Найгірші показники в оцінці України становлять такі категорії: якість атмосферного повітря, умови для збереження біорізноманіття, стан екосистемних послуг, санітарія та управління відходами» (Розділ I). Стратегія

також виокремлює основні (13 позицій)¹ та крос-секторальні проблеми (9 позицій)² у сфері охорони навколишнього середовища, які впливають на стан екологічної безпеки нашої держави. Визначені також документи, виконанню яких сприятиме Стратегія. Це як національні, так і міжнародні акти.

Аналіз поточного стану справ, тенденції та обґрунтування щодо необхідності розв'язання виявлених проблем, які містяться в Розділі II Стратегії, дав можливість визначити загрози екологічній безпеці³, які корелюються із загрозами, які ідентифіковані у Стратегії національної безпеки України.

Як вказано у Розділі III, Стратегія розроблена з метою підвищення рівня екологічної безпеки, зменшення впливів та наслідків зміни клімату в Україні. У ній чітко окреслені цілі, серед яких зменшення рівня промислового забруднення; створення ефективної системи хімічної безпеки; забезпечення раціонального використання природних ресурсів; досягнення «доброго» екологічного стану вод; забезпечення сталого лісоуправління та підвищення здатності лісових екосистем адаптуватися до зміни клімату; створення правових та економічних підстав для запровадження ієрархії поводження з відходами; підвищення ефективності державної системи оцінки впливу на довкілля та державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища; збереження біорізноманіття та забезпечення розвитку природно-заповідного фонду в Україні; стабілізація екологічної рівноваги на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях,

¹ Наприклад, серед них – забруднення навколишнього природного середовища викидами в атмосферне повітря та скидами у водні об'єкти від промислових підприємств; нераціональне використання основних природних ресурсів та їх виснаження; забруднення поверхневих, підземних та морських вод; недостатня лісистість території України; деградація земельних ресурсів; відсутність ефективної системи хімічної безпеки; відсутність достатньої інфраструктури та ефективної системи управління відходами; відсутність дієвої системи державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища тощо.

² Серед них, зокрема, низький рівень запобігання кліматичним загрозам та точкове реагування щодо усунення наслідків і відшкодування збитків без подальшого стратегічного планування підходів до адаптації на середньо- та довгостроковий періоди; відсутність системних секторальних та міжсекторальних досліджень з оцінки ризиків, уразливості та прогнозування зміни клімату на національному та регіональному рівні; відсутність належної технічної бази для проведення необхідних вимірювань і спостережень за екологічними, у тому числі гідрометеорологічними, умовами та показниками; відсутність фінансового та економічного механізму запровадження заходів з адаптації до зміни клімату тощо.

³ Джерелом загроз екологічній безпеці України є значний рівень забруднення атмосферного повітря, водних ресурсів, земельних ресурсів, недосконалість системи державного нагляду (контролю) та недостатня ефективність моніторингу навколишнього природного середовища.

Автономної Республіки Крим та м. Севастополя після відновлення територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаного державного кордону; включення заходів з екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату в національні, регіональні стратегії, плани управління річковими басейнами [182] та ін. Все це свідчить про бажання запровадити системний підхід до вирішення екологічних проблем та посилити рівень екологічної безпеки в Україні.

Цінність Стратегії полягає у формулюванні завдань, які спрямовані на досягнення поставлених цілей, визначення етапів їх виконання, та конкретних очікуваних результатів (Розділ IV). До Стратегії також додано Операційний план її реалізації у 2022–2024 роках. Однак, на жаль, через агресію РФ проти України виконання цього плану зазнало суттєвих змін.

Розглядаючи особливості правового регулювання екологічної безпеки в Україні, необхідно звернути увагу на те, що, на жаль, в історії нашої держави, як вказувалося вже у цьому підрозділі дисертаційного дослідження, мала місце подія, наслідком якої був не лише невідворотній глобальний негативний вплив на навколишнє середовище, а й поштовх до активної розробки законодавства, яке стосується партикулярного питання забезпечення екологічної безпеки. Мова йде про аварію на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р., яка стала найбільш жахливою за своїми наслідками техногенною катастрофою минулого століття. З огляду на надзвичайний характер події всю роботу організації, спрямовану на ліквідацію аварії та обмеження її наслідків, взяло на себе у той період керівництво профспілки. Тому її основні напрями визначалися рішеннями спеціально створеної оперативної групи, постановами та розпорядженнями ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР. У вже незалежній Україні був прийнятий Закон «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» (1991 р.) [149]. Спеціальним законом також були врегульовані питання радіаційної та ядерної безпеки (Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (1995 р.)). Так, відповідно до ст. 1 цього Закону

«радіаційна безпека – це дотримання допустимих меж радіаційного впливу на персонал, населення та навколишнє природне середовище, встановлених нормами, правилами та стандартами з безпеки; ядерна безпека – це дотримання норм, правил, стандартів та умов використання ядерних матеріалів, що забезпечують радіаційну безпеку» [130].

Згодом був прийнятий Закон України «Про поводження з радіоактивними відходами» (1995 р.). У Законі визначалося, що радіаційна безпека під час поводження з радіоактивними відходами – це неперевищення допустимих меж радіаційного впливу на персонал, населення та навколишнє природне середовище, встановлених нормами, правилами, стандартами з безпеки, а також обмеження міграції радіонуклідів у навколишнє природне середовище (ст. 1) [148].

У 2000 р. запроваджуються норми щодо дозвільної діяльності у сфері використання ядерної енергії (Закон України «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» [133]). Стаття 4 цього Закону, наприклад, визначає, що метою дозвільної діяльності у сфері використання ядерної енергії є: забезпечення використання тільки тих ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, рівень безпеки яких визнано таким, що відповідає міжнародно визнаним вимогам на основі всебічної оцінки усіх факторів, які впливають на безпеку, включаючи забезпечення фізичного захисту; забезпечення здійснення діяльності у сфері використання ядерної енергії тільки тими фізичними та юридичними особами, які можуть гарантувати виконання вимог законодавства, норм, правил і стандартів з ядерної та радіаційної безпеки.

Отже, дотримання норм, правил і стандартів ядерної та радіаційної безпеки є обов'язковим під час будь-якого виду діяльності в галузі використання атомної енергії. Вимоги конкретних норм, правил та стандартів приймаються з урахуванням рекомендацій міжнародних організацій щодо використання атомної енергії. Норми, правила та стандарти з ядерної та

радіаційної безпеки затверджуються у порядку, встановленому законодавством України, підлягають опублікуванню та є обов'язковими на території України.

Законодавство України також регламентує права громадян та їх об'єднань на одержання інформації у сфері використання ядерної енергії та радіаційної безпеки. Ці права закріплені у Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» (ч. 1–3 ст. 10).

Окремі права людини у сфері ядерної безпеки передбачені також Законом України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» (1998 р.) [138].

Законодавець також встановлює правила щодо ліцензування діяльності у сфері використання ядерної енергії. Так, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» (2015 р.) [140], діяльність у сфері використання ядерної енергії підлягає ліцензуванню з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії» [133]. Відповідно до ст. 7 цього закону обов'язковому ліцензуванню підлягають переробка уранових руд; перевезення радіоактивних матеріалів; переробка, зберігання радіоактивних відходів; виробництво джерел іонізуючого випромінювання; використання джерел іонізуючого випромінювання; підготовка персоналу для експлуатації ядерної установки (за переліком посад та спеціальностей, який визначається Кабінетом Міністрів України); підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації спеціалістів з фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання. Перелік джерел іонізуючого випромінювання, діяльність по використанню яких звільняється від ліцензування затверджений наказом Державної інспекції ядерного регулювання України [137].

Мінімізація негативних наслідків Чорнобильської катастрофи визначена одним із пріоритетів забезпечення екологічної безпеки [184]. На прикладі правового регулювання наслідків подолання Чорнобильської аварії можна продемонструвати, яким чином законодавець підходить до вирішення окремої

проблеми, яка стосується екологічної безпеки та її забезпечення правовими засобами.

В Україні здійснюється правове регулювання і інших сфер, щодо яких існують екологічні загрози того чи іншого ступеня (зміна клімату, біорізноманіття, управління відходами, охорона лісів тощо). Однак, обсяг дисертаційного дослідження, не дає можливості ретельно проаналізувати це законодавство.

Ще одним важливим напрямом у правовому регулюванні діяльності у сфері забезпечення екологічної безпеки, є встановлення відповідальності за порушення відповідного законодавства. Частіше за усе, коли мова йде про юридичну відповідальність щодо порушення норм права у сфері екологічної безпеки, до цього питання підходять широко, маючи на увазі відповідальність за порушення норм екологічного законодавства у цілому. Так, у цьому контексті використовують такі поняття як екологічне правопорушення, кримінальна, адміністративна, цивільна та дисциплінарна відповідальність за екологічне правопорушення.

Стаття 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає широкий спектр винної поведінки, за яку може наступати юридична відповідальність: від порушенні прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище та норм екологічної безпеки до порушенні вимог законодавства України при здійсненні стратегічної екологічної оцінки [146].

При цьому у законодавстві України екологічні правопорушення, як визначені чинним екологічним законодавством категорії незаконних дій (бездіяльність), за які в залежності від характеру і ступеня екологічної небезпеки, об'єкта, предмета посягання та ін. ознак можуть застосовуватись заходи державно-правового примусу, за ступенем екологічної небезпеки і заходами державно-правового примусу поділяють на еколого-правові вчинки (проступки), наслідком яких є дисциплінарна відповідальність; екологічні злочини, які передбачені кримінальним законом суспільно-небезпечні діяння,

які посягають на право громадян і суспільства на екологічну безпеку, на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище, встановлений порядок використання природних ресурсів; еколого-адміністративні правопорушення, наслідком яких є адміністративна відповідальність; еколого-майнові делікти, як правопорушення, що не становлять кримінально-караних дій і вимагають компенсації завданої шкоди [171, с. 179–180].

Кримінальна відповідальність за злочини в сфері екології передбачена Кримінальним кодексом України (2001 р.) [82]. Склади відповідних злочинів закріплені у розділ VIII «Злочини проти довкілля», який охоплює 19 складів. У цьому розділі розміщені злочини, які позначаються умисною суспільною небезпекою і тяжкими наслідками. Екологічні правопорушення, наслідком яких є пошкодження або знищення природних ресурсів, якщо ці діяння не охоплюються складами злочинів, визначених у розділі VIII Кодексу, тягнуть відповідальність за статтями 194, 196, 347, 352, 378.

Безпосередньо кримінальній відповідальності за порушення правил екологічної безпеки» присвячена ст. 236 Кримінального кодексу. Проте екологічна безпекова складова має місце і в таких складах злочинів як «Забруднення або псування земель» (ст. 239), «Знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу» (ст. 245), «Порушення законодавства про захист рослин» (ст. 247), «Порушення правил поводження з мікробіологічними або іншими біологічними агентами чи токсинами» (ст. 326), «Застосування зброї масового знищення» (ст. 439), «Екоцид» (ст. 441), «Незаконне поводження з радіоактивними матеріалами» (ст. 265), «Пошкодження об'єктів магістральних нафто-, газо- та нафтопродуктопроводів» (ст. 292) тощо.

Адміністративна відповідальність за правопорушення регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення (1984 р.) [58]. В залежності від об'єкта посягання адміністративні порушення, які можуть стосуватися екологічної безпеки в екологічній безпеці можна виокремити у такі групи: правопорушення, що стосуються права власності на природні ресурси (гл. 4 статті 47–51); земельні правопорушення (статті 52–56, 188-5); надрові

правопорушення (статті 57–58) та у сфері геології та використання надр (статті 59–61), правопорушення у сфері охорони атмосфери (статті 78–83); «водні» правопорушення (статті 48, 59–62); «лісові» правопорушення (статті 63–77); фауністичні правопорушення (статті 85–89); правопорушення норм у природно-заповідній сфері (статті 91, 92, 104–107, 153, 188); власне екологонебезпечні правопорушення (статті 82, 83, 90, 91) тощо.

Покладання на правопорушника обов'язку відшкодувати потерпілій стороні майнову чи моральну шкоду, заподіяну в результаті порушення еколого-правових вимог і передбачену Цивільним кодексом України (ЦКУ) від 16.01.2003 р. [196] є цивільна відповідальність у галузі охорони навколишнього природного середовища. Що стосується дисциплінарної відповідальності, то вона полягає у накладенні власником підприємства, установи, організації чи уповноваженим ним органом на винного працівника дисциплінарного стягнення за невиконання чи неналежне виконання ним його трудових обов'язків, пов'язаних з використанням природних ресурсів, охороною навколишнього середовища, за порушення вимог екологічного законодавства, дотримання якого є його посадовим обов'язком [171, с.190].

Загалом аналізуючи законодавство у сфері забезпечення екологічної безпеки, можна погодитися із думкою А. П. Гетьмана, який вкзує, що екологічне законодавства як багатогалузева систему нормативних актів різної юридичної сили, створює труднощі у їх використанні та є джерелом численних суперечностей між ними або неузгодженості окремих актів, їх дублювання. Крім того, наявність нормативних приписів у великій кількості правових актів створює значні труднощі як у теорії так і практичній реалізації [34, с. 173].

Нормативний спектр реалізації політики екологічної безпеки, а отже і характеристика джерел правового регулювання будуть неповними без згадки про міжнародно-правові акти, зокрема міжнародні договори, які відповідно до ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства. Такі договори, стороною яких є Україна, і щодо яких у нашої держави виникають

зобов'язання стосовно їхньої імплементації у національне законодавство, суттєво впливають на розвиток правового регулювання екологічної безпеки України. Достатньо назвати лише Рамкову Конвенцію ООН про зміну клімату (1996 р.) [165], Паризьку Угоду (2015 р.) [124] та ін.

Важливу роль у сучасному розвитку правового регулювання екологічної безпеки відіграють відносини України та Європейського Союзу. Основним документом, який регламентує ці відносини є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії їїніми державами-членами, з іншої сторони (2014 р.) [192]. Питання охорони навколишнього середовища регламентується окремою Главою 6 «Навколишнє середовище» (статті 360–366) та ще низкою статей Угоди, які стосуються співробітництва у різних сферах та секторального співробітництва (зокрема енергетика, забезпечення ядерної безпеки, торгівля, транспорт, сільське господарство тощо). Зокрема, Угода приділяє значну увагу і екологічній безпеці, яка є невід'ємною складовою загальної безпеки ЄС, його держав-членів, а також міжнародної безпеки і стабільності.

Співробітництво з проблематики захисту навколишнього середовища, а отже і екологічної безпеки визначено одним із пріоритетних напрямів співпраці між Україною та ЄС. У Спільній заяві за результатами передостаннього, 23-го Саміту Україна-ЄС, що відбувся 12.10.2021 р. [177], Сторона ЄС привітала прагнення України наблизити свої політики та законодавство до Європейського зеленого курсу та заявила про подальше поглиблення співпраці у цьому напрямку (п. 16). Під час останнього 24-го саміту сторони засудили російські дії на українській Запорізькій атомній електростанції та закликали росію негайно припинити дії, які загрожують безпеці цивільних ядерних об'єктів (п. 23). Також ЄС привітав підписання Меморандуму про взаєморозуміння між Європейським Союзом та Україною щодо стратегічного партнерства щодо відновлюваних газів під час саміту, який зміцнить енергетичну безпеку, підтримає боротьбу України зі зміною клімату тощо (п.26) [177].

Набуття Україною 23.06.2022 р. статусу країни-кандидата на підставі Рішення Європейської Ради [330] стало стимулом для активізації процесів адаптації нормативно-правових актів України до *aquis* ЄС у всіх сферах, в тому числі і у сфері екологічної безпеки.

Не дивлячись на повномасштабну військову агресію РФ проти України, співробітництво між нашою державою та ЄС з різних питань безпеки, в тому числі екологічної не припинилося. Так, 24.06.22 р. між Україною та ЄС була укладена Угоди про приєднання України до програми ЄС з охорони довкілля та зміни клімату – LIFE, що дозволить отримати нашій державі значне фінансування для відновлення довкілля через катастрофічні наслідки воєнних дій, та додатково свідчить про актуальність такого напрямку взаємодії на сучасному етапі.

Слід зазначити, що Україна одна із перших країн, що не є членами ЄС, підтримала ініціативу Європейського Зеленого курсу¹ та започаткувала діалог з Європейським Союзом щодо долучення України до нього.

На завершення розгляду питань правового регулювання екологічної безпеки в Україні, необхідно звернутися до важливого документу, складові якого зараз перебувають у процесі обговорення на рівні органів державної влади та управління, органів місцевого самоврядування, науковців, громадськості, міжнародного співтовариства. Мова йде про План відновлення України від наслідків російської агресії, який є планом заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України, який був розроблений та запропонований Національною радою з відновлення України від наслідків війни (Рада є консультативно-дорадчим органом при Президентові України). Національна рада з відновлення України від наслідків війни відповідно до Указу Президента

¹Визнаючи глобальні загрози, які несе в собі зміна клімату, 11.12.2019 р. Європейська Комісія проголосила «Європейський зелений курс» («European Green Deal») з метою перетворення ЄС на перший кліматично нейтральний континент до 2050 р. Він є дорожньою картою заходів та охоплює систему політичних ініціатив ЄС, спрямованих на досягнення нульового сумарного викиду парникових газів та забруднення довкілля шляхом переходу від використання копалин до відновлюваних джерел енергії та сировини в державах-членах ЄС. Згодом, зазначені ініціативи набули нормативного закріплення у Регламенті 2021/1119 від 30.06.2021 р. («Європейський кліматичний закон»), що запроваджує правові рамки для досягнення кліматичної нейтральності та покладає на держав-членів юридичні зобов'язання у цьому напрямку.

від 21.04. 2022 р. № 266/2022 в рамках 24 робочих груп запропонувала проєкт плану повоєнного відновлення. Він містить перелік пропозицій щодо пріоритетних реформ та стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, прийняття і реалізація яких є необхідними для ефективної роботи та відновлення України у воєнний і післявоєнний період [125]. План Відновлення України спрямований на прискорення стійкого економічного зростання. В рамках плану визначено перелік Національних програм для досягнення ключових результатів. Візія Відновлення України: «Сильна європейська країна – магніт для іноземних інвестицій».

В рамках Плану створена і діє робоча група «Екологічна безпека» [134]. За Матеріалами робочої групи «Екологічна безпека» Другого Комітету визначено 5 напрямів, за якими розробляються і повинні бути впроваджені заходи у сфері екологічної безпеки в рамках відновлення України у воєнний та повоєнний час. Це, зокрема, «Кліматична політика: запобігання та адаптація до зміни клімату», «Екологічна безпека та ефективне управління відходами», «Збалансоване використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту і обмежених пропозицій», «Збереження природних екосистем і біологічного різноманіття, відновлення та розвиток природоохоронних територій та об'єктів», «Ефективне державне управління».

Робочою групою запропонований список проєктів (76 природоохоронних проєктів, на реалізацію яких необхідно 25,5 млрд євро) на виконання завдань для досягнення встановлених цілей, визначено необхідне нормативно-правове забезпечення та здійснено аналіз складових за кожним напрямком. З самого початку Робоча група окреслила ключові виклики¹ та ключові можливості¹, які

¹ До них віднесені: а) висока вуглецеємність економіки та низька адаптаційна спроможність і стійкість соціальних, економічних та природних систем до зміни клімату, відсутність ефективної системи зеленого фінансування; б) високі ризики для довкілля, спричинені промисловим забрудненням та критичним станом хімічної, ядерної та радіаційної безпеки; в) виснаження (вичерпання) і погіршення якості природних ресурсів внаслідок їхнього несталого використання та неефективного управління, що посилюється наслідками змін клімату та руйнівним впливом російської агресії; г) скорочення та деградація природних екосистем, критичні втрати біорізноманіття, недостатня частка природоохоронних територій для збалансування структури ландшафтів; г) необхідність вдосконалення правових та інституційних механізмів для забезпечення ефективного державного управління у галузі охорони довкілля, в тому числі у сфері державного екологічного нагляду (контролю) та інституту екологічної відповідальності [134].

повинні сприяти ефективній реалізації цілей відновлення України у сфері екологічної безпеки.

Грунтовність підходу до визначення як змісту проектів, так і їх видів, підтверджується глибоким вивченням стану екологічної безпеки у довоєнний час, а також встановлення наслідків впливу війни на довкілля до липня 2022 р. На жаль, продовження воєнних дій на нашій території поглиблює існуючі кризи та створює нові ризики.

Так, «відсутність доступу до територій та об'єктів природоохоронного управління, втрата та руйнування інфраструктури, втрата кадрів та обмежена можливість працювати, призупинення заходів контролю на період воєнного стану негативно вплинули на можливість повноцінно реалізувати державне управління у галузі охорони довкілля» [134].

Масштаби екологічних злочинів російських окупантів є вражаючими. На жаль, повністю втрачені деякі екосистеми та унікальні природні об'єкти. Повний обсяг збитків та шкоди довкіллю залишається невідомим, оскільки наразі системи моніторингу порушені або знищені, а доступ до багатьох природних об'єктів відсутній або ж обмежений.

Наслідком війни є перебування у небезпеці близько 20 % площі всіх природоохоронних територій України, «під загрозою знищення наразі залишаються 17 Рамсарських об'єктів загальною площею 627,3 тис. га, близько 160 територій Смарагдової мережі площею 2,5 млн га та 4 біосферні заповідники». Це загрожує стратегічним цілям зі збереження біорізноманіття, призводить до зменшення потенціалу поглинання парникових газів, посилює процес опустелювання та деградації, особливо на землях сільсько-господарського призначення» [134].

¹ Серед них: а) відновлення зруйнованої інфраструктури та структурна перебудова економіки на основі чистих, низьковуглецевих та енергоефективних технологій, інтеграція до промислових альянсів ЄС та участь у нових виробничих ланцюгах; б) залучення міжнародної фінансової допомоги, зеленого фінансування та інвестицій для заходів із запобігання та адаптації до зміни клімату, побудови циркулярної економіки та збереження довкілля; в) перехід до збалансованого природокористування, збереження та відновлення природних екосистем; г) досягнення відповідності екологічного законодавства законодавству ЄС; ґ) високий рівень політичної, фінансової та технічної підтримки з боку ЄС; д) реформа державного управління як основа для реалізації інших реформ у галузі, наскрізності екологічної політики в економіці й політиці та забезпечення зеленого курсу відновлення країни; е) формування екологічно-орієнтованого суспільного світогляду [134].

В умовах критичної загрози зникнення перебувають ендемічні види рослин і тварин, що може мати катастрофічні наслідки для біорізноманіття у масштабах планети. Воєнними діями охоплені приблизно 3 млн гектарів лісу в Україні. Більше 4,6 млн людей в нашій державі не мають або мають обмежений доступ до питної води. Еколого-безпекові ризики зростають, утворюються небезпечні відходи від руйнувань та воєнні відходи, 160 тисяч кв. км територій України забруднені вибухонебезпечними предметами [134].

Підрив будівель супроводжується утворенням великої кількості відходів, які містять озоноруйнівні речовини. Значні загрози мають місце у сфері ядерної та радіаційної безпеки через пошкодження небезпечних об'єктів (зокрема, внаслідок тимчасової окупації Запорізької АЕС та Чорнобильської зони відчуження).

Робоча група «Екологічна безпека» також назвала ключові обмеження забезпечення екологічної безпеки серед яких: низька спроможність з оцінки масштабів негативного впливу воєнних дій на довкілля; необхідність узгодження повоєнного відновлення з підготовкою до вступу до ЄС та з цілями Європейської зеленої угоди, зокрема, для залучення інвестиційних коштів; необхідність адаптації термінів досягнення визначених екологічних цілей, зумовлена наслідками російської збройної агресії; ризики внаслідок російської збройної агресії і воєнних дій: відсутність доступу до фінансування для проектів з екологічної модернізації та декарбонізації, неможливість планування та реалізації середньо- та довгострокових інвестиційних проектів; кризовий стан українських промислових підприємств, загроза їх подальшого знищення або закриття внаслідок соціально-економічних потрясінь (міграція та мобілізація, втрачена логістика, довоєнний рівень оподаткування); низька спроможність державного управління, що поглибилася у воєнний час тощо [134].

Стратегічною ціллю повоєнного відновлення є чисте та безпечне довкілля. Досягнення цієї цілі вимагає проведення таких ключових реформ, як формування і запровадження інтегрованої кліматичної політики; досягнення

певного рівня екологічної безпеки (хімічної та радіаційної); реформування регулювання промислового забруднення; запровадження системи ефективного управління відходами та ефективного державного управління в галузі охорони довкілля, комплексного моніторингу довкілля, екологічного контролю та юридичної відповідальності у сфері правового регулювання екологічної безпеки тощо [134].

Важливе значення для досягнення цілей відновлення у сфері екологічної безпеки мають і сформульовані Робочою групою основні засади/принципи зеленої відбудови, серед яких інтеграція екологічної складової в усі сектори економіки, регіонального розвитку та суспільного життя; міжнародна співпраця та європейська інтеграція; впровадження Цілей сталого розвитку та засад Зеленої угоди, які повинні супроводжуватися поєднанням процесу відновлення з реформами та порядком денним вступу до ЄС; принцип 3В – «Build Back Better» (укр. «відбудувати краще»); принцип субсидіарності тощо [134].

У Проекті Плану відновлення України Робоча група «Екологічна безпека» визначила періоди протягом, яких відбуватиметься поетапне досягнення цілей. У рамках кожного періоду визначено цілі, засоби їх досягнення та очікувані результати.

Не дивлячись на те, що План не є юридично обов'язковим документом, він слугує важливим орієнтиром реформ у сфері забезпечення екологічної безпеки.

У свою чергу удосконалення національного законодавства у сфері екологічної безпеки повинно відбуватися із врахуванням зазначеного Плану, положень Стратегії екологічної безпеки та Закону України «Про національну безпеку», процесів європейської інтеграції України, необхідності забезпечення принципу примату екологічних інтересів над економічними; потреби у формуванні екологоорієнтованої ідеології підвищення еколого-правової культури та освіти, забезпечення узгодженості державної та регіональної політики щодо екологічної безпеки в умовах децентралізації влади та війни тощо. Лише комплексний і виважений підхід до формування нормативних приписів у сфері

екологічної безпеки та участь у цьому процесі усіх заінтересованих суб'єктів дасть можливість забезпечити досягти позитивного результату щодо стану такої безпеки.

3.2. Міжнародно-правове регулювання проблем екологічної безпеки

У попередніх розділах дисертаційного дослідження основна увага була приділена висвітленню питання сутності і змісту екологічної безпеки через призму співвідношення цього феномену із такими поняттями як національні інтереси, національна безпека, екологоорієнтована політика та законодавство.

Однак, поза сумнівом, проблема забезпечення екологічної безпеки є не лише питанням, яке охоплюється локальними національними інтересами окремої держави, але й проблемою регіонального і навіть планетарного масштабу, наслідком якої, є трансформація стратегічних орієнтирів розвитку людства у напрямі досягнення збалансованості рівнів розподілу еколого-економічних благ та раціональності використання природних ресурсів між країнами. Очевидно, що становлення та реалізація національної стратегії екологічної безпеки неможливе без врахування міжнародного досвіду.

Всепланетарне зростання екологічних загроз дає підстави для їх оцінки в якості визначальних та спрямовуючих факторів як у сфері розвитку міжнародних, так і внутрішньодержавних відносин, а також каталізаторів змін у геополітичній ситуації. Як зазначає А. В. Бохан, такий стан речей зумовлений складністю і суперечливістю процесів взаємодії систем техногенної цивілізації та природи, наслідки якої здатні транслювати синергетичні ефекти в майбутнє [19]. Сучасне покоління людської цивілізації на власні очі бачить, як екологічні загрози перетворюються у домінуючі, та створюють або ж активізують інші загрози.

Сучасні екологічні загрози, якщо їх завчасно і ефективно не усунути, з плином часу почнуть діяти кумулятивно, підсилюючи одна одну, і спричинять

швидке тотальне руйнування природного середовища [45, с. 61]. Фактори, що створюють загрозу екологічній безпеці людства, окремим країнам та регіонам, на сьогодні настільки очевидні, що збереження та відтворення середовища існування людини перетворюється у завдання першочергової необхідності [38].

Якщо раніше питання забезпечення екологічної безпеки держав було виключно їх внутрішньою справою, яка часто-густо розглядалася у розрізі національної політики окремої держави (при чому це стосувалося навіть не усіх країн), то з часом державні кордони з екологічної точки зору поступово втратили своє значення, стали прозорими. Очевидно, що діяльність однієї держави може спричиняти транскордонний вплив на екологічну ситуацію в інших країнах, зокрема мати згубні наслідки для флори, фауни, повітря, води, ґрунтів, клімату, інших матеріальних об'єктів, життя людини, можливості реалізувати нею свій політико-правовий статус у суспільстві тощо. Така взаємозалежність може бути безпосередньою, коли прямо завдається шкода навколишньому середовищу іншої держави, або непрямую, коли екологічні збитки в одній державі (наприклад, знищення рік) не зачіпають напряду довкілля іншої держави, однак наносять шкоду в інших сферах, зокрема в соціальній, коли соціальна дестабілізація в регіонах, які потерпають від зменшення води, зумовлює міграційні процеси, які вже напряду зачіпають інтереси інших держав. Таким чином, сьогодні ми є свідками своєї екологічної взаємозалежності держав. Теза про, те що людство прямує до катастрофи всесвітнього масштабу вже сприймається як неоспорюваний факт. Антропогенна діяльність – це не єдиний чинник, що впливає на погіршення загальносвітової екологічної ситуації, він посилюється і власне самими змінами у навколишньому середовищі, які мають природний характер. Подолання негативних наслідків таких змін також спонукає міжнародне співтовариство до спільних дій.

Віднесення проблеми забезпечення екологічної безпеки до глобальних проблем підтверджується тим, що на сьогодні приблизно 971 мільйон людей – понад 12 % населення світу – проживають у районах із високим або дуже

високим рівнем кліматичних небезпек. Так, у Азійсько-Тихоокеанському регіоні і Південній Азії (регіонах з підвищеним ризиком природних небезпек і слабкою здатністю до їх подолання) проживає понад 66 % тих, хто зазнає високого екологічного ризику. За останні сорок років рівень впливу шести основних природних катаклізмів – землетрусів, вулканів, цунамі, повеней, вітрів тропічних циклонів і підвищення рівня моря – подвоївся. Нині близько 33 % населення світу зазнає землетрусів, близько 1 мільярда людей у 155 країнах зазнають повеней, а 414 мільйонів живуть поблизу одного з 220 найнебезпечніших вулканів.

За оцінками ООН, 40 % внутрішніх конфліктів за останні шістьдесят років були так чи інакше пов'язаними з природними ресурсами. Крім того, конфлікти, пов'язані з природними ресурсами та/або погіршенням навколишнього середовища, мають удвічі більшу ймовірність стати насильницькими або «повторними війнами» протягом п'яти років. Оскільки конфлікт і погіршення навколишнього середовища загострюють один одного, їх спектр і гострота можуть розширюватися, якщо їх не розглядати як систему. У зв'язку з цим Рада Безпеки ООН приділяє дедалі більше уваги взаємозв'язку між проблемами навколишнього середовища, безпеки та розвитку.

Проблеми, в яких присутня екологічна безпекова складова, варіюють від втрати засобів до існування та незаконної експлуатації корисних копалин до впливу зміни клімату на суверенітет. У свою чергу зміна клімату вже визнана міжнародними співтовариством як одна із глобальних загроз безпеці. Майбутні наслідки зміни клімату можуть створити від 25 мільйонів до 1 мільярда екологічних мігрантів до 2050 року, які перемістатимуться всередині своїх країн або через кордони на постійній чи тимчасовій основі, і 1–2 мільярди до 2100 року, що може посилити існуючі конфлікти або спричинити нові.

Проблема забезпечення екологічної безпеки, поза сумнівом, є важливим фактором для еволюції і навіть існування усіх держав, незалежно від рівня їх соціально-економічного розвитку і політичної системи. Саме тому формування системи міжнародної екологічної безпеки характеризується складністю

внутрішнього і зовнішнього контекстів. Розвиваючи цю думку, необхідно зазначити, що специфіка сучасної екологічної обстановки полягає в тому, що кризових точок як у проблемному, так і в просторовому сенсі, стає дедалі більше і вони виявляються тісно пов'язаними між собою, утворюючи зростаючу мережу, вивільнитися із якої людина або навіть людство вже просто так не може в силу просторової обмеженості.

Однією із ознак сьогодення, які характеризують сучасний стан процесів забезпечення екологічної безпеки у міжнародному вимірі, є утворення надконтинентальних центрів впливу на ці процеси через активізацію нових форм конкуренції акторів міжнародних відносин – держав-лідерів економічного розвитку, транснаціональних корпорацій, транснаціональних банків, світових виробничих центрів, техномегаполісів, міжнародних неурядових організацій тощо. Рухливість структури та конфігурації деяких акторів, їх економічного потенціалу, які здатні впливати на перерозподіл ресурсів світу, обумовлюють екологічний пріоритет в економічному та науково-технічному прогресі людства, зумовлюючи створення єдиної консолідованої системи міждержавних заходів природоохоронного характеру – міжнародної екологічної безпеки [19], яка є складовою сталого розвитку майже усіх сфер людського буття. Поза сумнівом, економічно потужні учасники міжнародних відносин відіграють визначальну роль у формуванні сучасної міжнародної екологоорієнтованої безпекової парадигми. Не дивлячись на це, стандарти міжнародної екологічної безпеки беруть на озброєння і менш впливові актори, які вибудовують як власні системи екологічної безпеки так і правила з урахуванням таких стандартів. Тому діяльність із забезпечення екологічної безпеки на міжнародному рівні є системою заходів, які застосовуються на універсальному, регіональному, субрегіональному, локальному рівнях, метою яких є забезпечення функціонування різних інститутів суспільства та впровадження спеціальних режимів взаємодії між ними, які здатні створити умови для попередження екологічних проблем, подолання наслідків несприятливого впливу на довкілля, сталого розвитку та подальшого існування людства.

Система екологічної безпеки, яка формується на міжнародному рівні характеризується гнучкістю, динамічністю, трансформаційністю. Відповідно інструменти, за допомогою яких міжнародне співтовариство здатне впливати на цю систему, повинні враховувати ці характеристики. Це у повній мірі стосується і права, як одного із найбільш дієвих засобів реалізації політики, зокрема і міжнародної. Юридична регламентація заходів із підтримання міжнародної екологічної безпеки відбувається в умовах поглиблення процесів глобалізації, збільшення диспропорцій в економічному розвитку та ресурсному забезпеченні між економічно розвиненими державами і країнами, що розвиваються, інтенсифікації міграції населення. Вказані фактори здатні посилювати екологічні небезпеки, про які мова йшла у попередніх розділах дисертаційного дослідження (зокрема, забруднення Світового океану як результат діяльності ТНК, надходження у його води важких металів і складних органічних сполук, антропогенних нафтопродуктів, використання його як місця захоронення отруйних і радіоактивних речовин, насичення вод вуглекислим газом з атмосфери; руйнування озонового шару атмосфери та зміна клімату; спустошення територій; зростання кількості населення світу, та обмеженість доступу до світових ресурсів та непропорційність їх використання країнами світу; зростання дефіциту ресурсів, в тому числі і енергетичних; трансформація детермінантів міграційних процесів, серед яких екологічні фактори починають відігравати дедалі помітнішу роль [201; 236; 370], що призводить до появи екологічних мігрантів; розповсюдження ядерної, хімічної, біологічної, геофізичної, космічної, психотропної, екологічної зброї, технологій масового ураження; тероризм, міжнародна злочинність, збройні конфлікти як міжнародні, так і внутрішні; утворення нових центрів впливу та боротьба між ними за лідерство, тощо). Забезпечення міжнародної екологічної безпеки є одним із глобальних викликів, які потребують спільних дій не лише держав, як основних суб'єктів міжнародного права, але й інших учасників міжнародних відносин. У свою чергу держави, усвідомлюючи важливість міжнародної екологічної безпеки, повинні впроваджувати на національному рівні

збалансовану екологічну політику. Принципи екологічної держави повинні стати основними стратегічними орієнтирами для розвитку сучасних держав.

Важливими цілями розбудови системи екологічної безпеки на міжнародному рівні є: залучення усіх держав до природоохоронної діяльності; активізація міжнародного правотворчого процесу; посилення інституційної спроможності міжнародного співтовариства у вирішенні екологічних проблем, зокрема через розширення мережі міжнародних міжурядових та міжнародних неурядових організацій; усвідомлення і закріплення на національному рівні пріоритетності міжнародної екологічної безпеки та її політична підтримка; визнання екологічних прав людини і людства як основних принципів екологічної безпеки; інтеграція міжнародної екологічної безпеки в життєві цінності й пріоритети розвитку людства; усвідомлення і забезпечення системного характеру міжнародної екологічної безпеки; екологізація суспільного життя всіх країн; забезпечення обміну екологічною інформацією на постійній основі; встановлення єдиних стандартів збору такої інформації; об'єктивна та адекватна оцінка національного та регіонального, універсального внеску держави в досягнення відповідного рівня міжнародної екологічної безпеки; об'єднання науково-технічного потенціалу членів міжнародного співтовариства з метою обміну технологіями, інноваційними досягненнями у сфері використання природних ресурсів, контролю (зокрема з боку інститутів громадянського суспільства) за станом довкілля, ресурсозбереженням, екологізацією виробництва, утилізації відходів, мирного урегулювання конфліктів, відповідальності за завдану довкіллю шкоду тощо [19].

Питання забезпечення екологічної безпеки на міжнародному рівні постало практично одночасно із природоохоронною проблематикою на національному рівні, тобто у другій половині ХХ ст., а у ХХІ ст. у суспільній думці та у науковій доктрині в межах різних дисциплінарних підходів сформувалася парадигма міжнародної екологічної безпеки, в рамках якої така безпека розглядається як:

а) результат протиріч політичного, суспільного та економічного розвитку на національному та міжнародному рівні, наслідком яких став негативний вплив на природу, що у свою чергу змушує усіх учасників міжнародних відносин вдатися до спільних дій для того, аби зменшити негативний вплив таких наслідків або ж попередити можливість згубного впливу на природу (наприклад, проблема зміни клімату);

б) як частина проблеми міжнародної безпеки, що вимагає значних матеріальних ресурсів (при цьому серед причин кризи міжнародної системи безпеки досить часто розглядаються невирішені екологічні проблеми нарівні із політичними);

в) як політична та економічна проблема, яку складно вирішити і для розв'язання якої вимагаються значні міжнародні зусилля навіть у тих випадках, коли відсутні значні політичні розбіжності у учасників міжнародних відносин.

Вбачається, що з теоретичної точки зору, найбільш привабливою є концепція та принцип екологічної безпеки в такому їх розумінні та тлумаченні, що дозволяють ставити і вирішувати одночасно проблеми стратегії соціально-економічного розвитку та охорони навколишнього природного середовища, а також міжнародної безпеки загалом. У сучасному світі екологічна безпека за змістом значно ширша, ніж традиційна ідея про національну безпеку. Вона звернена до всього людства і може бути досягнута тільки для всіх держав світу та народів без шкоди для будь-якого члена світової співтовариства. Тому досягнення та підтримання екологічної безпеки є обов'язком усіх держав, а міжнародна система, яка ґрунтується на нормах і принципах міжнародного права, повинна спрямовувати свої зусилля на забезпеченні такої безпеки.

Який би підхід до визначення екологічної безпеки у її міжнародному вимірі не застосовувався, очевидно, що існують спільні проблеми, які є іманентними для процесу регулювання співробітництва держав та інших учасників міжнародних відносин у сфері забезпечення екологічної безпеки, а саме:

- загальна невисока ефективність регламентації глобального ринку, який орієнтований на отримання максимального прибутку, в наслідок чого може завдаватися значна шкода довкіллю;
- це і власне особливості створення норм міжнародного права, для чого вимагається досягнення консенсусу суб'єктів міжнародної правотворчості, про що вже йшлося;
- досить поширена на практиці неузгодженість дій окремих держав, міжнародних організацій та інших учасників міжнародних відносин щодо питань, які стосуються участі у природоохоронній діяльності;
- брак коштів та слабкість інституційного механізму забезпечення охорони навколишнього середовища на рівні окремих держав тощо.

Крім загальних проблем, з якими стикається міжнародне співтовариство у процесі співробітництва із забезпечення екологічної безпеки, важливим є також врахування політичного та геополітичного контекстів, які також мають визначальне значення для такого співробітництва. Йдеться передусім про те, що міжнародні проблеми екологічної безпеки є своєрідним, так би мовити, передбачуваним продуктом екологічно обмеженого світу, де колишня стабільність, породжена ідеологічним протистоянням між капіталізмом та комунізмом, була зруйнована наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Інтенсивність змін у міжнародній політиці після Другої світової війни у багатьох критичних аспектах (зокрема і сфері регіональної, колективної безпеки, в тому числі і екологічної) прискорилося і залишається ознакою сьогодення. Людство вже усвідомило, що масштаб економічної діяльності людини вперше докорінно впливає на низку основних глобальних та регіональних фізичних, хімічних та біологічних систем [541, с. 163]. Також варто зазначити, що зміна біполярної геополітичної системи на поліполярну, призвела до формування більш фрагментованого, складного світу, в якому і система урядування, і вирішення конфліктів, і прийняття рішень можуть стикатися із значними труднощами [293], що у свою чергу має вплив і на вирішення спільних для усіх екологічних проблем. Одночасно, важливою

тенденцією ХХІ ст. є очевидність впливу концепції екологічної безпеки на формування різних видів політики, як форми управління суспільством, зокрема таких, як зовнішня політика, політика безпеки, екологічна політика та науково-технічна політика. Отже, під впливом екологічних проблем, які є спільними для усіх держав, розширюється традиційне уявлення про міжнародну безпеку. Саме ширша концепція безпеки може належним чином охопити глибинні проблеми, які стоять перед людством, та сприяти ухваленню більш ефективних рішень з боку міжнародного співтовариства. Екологічна безпека як складова міжнародної безпеки, з одного боку, означає підтримку екологічного балансу, принаймні в тій мірі, яка необхідна для підтримки ресурсів та системи життєзабезпечення, а з другого – запобігання та управління конфліктами, викликаними погіршенням навколишнього середовища [262, с. 1742]. Таке двоаспектне розуміння екологічної безпеки у її міжнародному вимірі має важливе значення, оскільки принаймні в довгостроковій перспективі безпека, навіть у традиційному розумінні, може бути забезпечена лише за умови наголошення на безпеці в екологічному сенсі. Лише там, де підтримується екологічний баланс, захищаються ресурси та забезпечені запаси, значно зменшуватиметься потенціал конфлікту. Крім того, зосередження на спільних екологічних інтересах, а не на конкуруючих стратегічних інтересах сприятиме міжнародній співпраці та, зрештою, безпеці. Таким чином міжнародне співтовариство у сучасних умовах змушене зосереджувати увагу на формуванні правил поведінки, метою яких є створення такої системи міжнародних відносин, де питання охорони довкілля та екологічної безпеки завжди залишалися б у фокусі співпраці у різних сферах (власне екологічній, загальнобезпековій, економічній, праволюдській тощо). Лише норми та режими, які ефективно вирішують екологічні проблеми та забезпечують екологічну рівновагу, можуть сприяти екологічній безпеці, загальній безпеці та збереженню людства. У свою чергу, визнання важливості екологічної безпеки та включення екологічної компоненти у різноманітні відносини, які підлягають правовій регламентації, можуть надати нового імпульсу розвитку сучасного

міжнародного права. У цьому контексті можна ставити і зворотне питання, а чи достатньо потенціалу у міжнародної правової системи ефективно відповідати на сучасні виклики, пов'язані із екологічними загрозами та вже існуючими наслідками порушення екологічного балансу? Чи зможе вона забезпечити нинішньому та майбутнім поколінням мінімальну екологічну безпеку в умовах швидких глобальних змін?

Під час відповіді на це питання, як правило, сама собою постає традиційна проблема ефективності сучасних міжнародних правових механізмів, зокрема міжнародного права у вирішенні тих чи інших міжнародних проблем. Міжнародне право як порядок, заснований на суверенітеті держав, не може у повній мірі забезпечити розробку правил і режимів, заснованих на екологічній єдності. Як засвідчує історія розвитку міжнародного співробітництва у екологічній сфері, спочатку обмеження прав держав на експлуатацію своїх ресурсів або забруднення навколишнього середовища ґрунтувалися на необхідності пошуку балансу між конкуруючими суверенними інтересами. Суверенні права держави обмежувалися лише тією мірою, якою їх здійснення завдавало значної шкоди навколишньому середовищу на території іншої держави. Однак поступово було визнано, що транскордонне забруднення впливає не лише на сусідні держави, але й також має регіональні чи навіть глобальні наслідки. Наступним кроком став розвиток нормативного обмеження суверенітету для захисту таких ресурсів, як, наприклад, відкрите море, розташованих за межами юрисдикції окремої держави. На сучасному етапі можна спостерігати тенденцію обмеження суверенітету держав у питаннях екології та екологічної безпеки навіть незалежно від традиційної вимоги наявності відчутної транскордонної шкоди. Встановлені державами екологічні зобов'язання, спрямовані передусім на обмеження свободи їхніх дій з метою захисту взаємних екологічних інтересів (до речі, навіть у тих випадках, де ці інтереси не пов'язані прямо з втручанням у суверенні права, наприклад підтримка глобального клімату та збереження біологічного різноманіття).

Обмеження суверенних прав держав [268; 563; 565], а отже встановлення певних спільних норм, які б регулювали їхні взаємні права, і передусім обов'язки у сфері екологічної безпеки, тісно пов'язане з уже визначеною у дисертаційному дослідженні складністю і різноманітністю, а також поширеністю екологічних проблем. Варто при цьому зазначити, що крім власне розвитку безпекової складової у такій сфері співробітництва держав як охорона навколишнього середовища, проблема екологічної безпеки є невід'ємним елементом загальної міжнародної безпеки, і часто-густо актуалізується в умовах збройних конфліктів, як міжнародних¹, так і неміжнародного характеру.

Отже питання ефективності міжнародного права у забезпеченні екологічної безпеки є не лише суто теоретичним, але й практичним завданням, оскільки пов'язане із проблемою виживання людства та планети у цілому.

Залучення усіх держав до співробітництва у сфері екологічної безпеки не є звичайним гаслом чи декларацією, а повинно втілюватися у конкретних діях. У реалізації цілей забезпечення екологічної безпеки повинні брати участь не лише економічно розвинені країни, але і ті, що розвиваються. Сприяння участі останніх створює чи не найбільші труднощі для ефективного захисту навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки.

Як відомо, у більшості країн, що розвиваються, існує великий опір новим зобов'язанням, які ще більше можуть обмежити право націй на розвиток і експлуатацію їх ресурсів. Навіть там, де є базова готовність таких держав до участі, економічні та технологічні обмеження часто перешкоджають ефективним зусиллям із захисту навколишнього середовища. Попри це, за останні десятиліття міжнародне співтовариство поступово змінило свої підходи: міжнародний дискурс перейшов від уявної дихотомії «довкілля проти розвитку» до поступового злиття цих сфер, свідченням чого є запровадження у життя концепції «сталого розвитку»². Концепція сталого розвитку¹ зараз є

¹ Тут варто згадати наслідки, які завдано агресією російської федерації проти України. Зокрема перманентні погрози підризу Запорізької атомної електростанції, підризу Каховської ГЕС та ін.

² Розвиток концепції сталого розвитку пов'язують з ім'ям прем'єр-міністра Норвегії Гру Харлем Брунтланд, яка була засновницею і очолювала Міжнародну комісію з навколишнього середовища і розвитку ООН (т.з. «комісія

невід'ємною частиною більшості міжнародних договорів у сфері екології, в яких зміст цієї концепції розширюється та конкретизується. При цьому для сприяння збалансуванню інтересів учасників міжнародних відносин щодо захисту навколишнього середовища застосовуються різноманітні стратегії. Загалом ці стратегії базуються на понятті «загальної, але диференційованої відповідальності»². Формула такої відповідальності (а мова йде і про позитивну і негативну відповідальність) встановлює, що зобов'язання держав можуть відрізнятися залежно від видів екологічних проблем (наприклад, кліматичних, з охорони флори і фауни, атомна безпека тощо), а також здатності, економічної та технологічної, вживати заходи із виправлення ситуації. Таким чином, країни, що розвиваються, можуть мати менші зобов'язання або можуть від них можуть вимагати вживати заходи стосовно захисту довкілля лише там, де вони отримують фінансову або технологічну допомогу. Такий стан речей, поза сумнівом, сприймається як належний в умовах необхідності досягнення спільного інтересу, зокрема екологічної безпеки та охорони навколишнього середовища загалом [262, с. 1747]. Отже, очевидною є потреба нормативного забезпечення міжнародної співпраці з окреслених питань.

Брунтланд»). 20 березня 1987 р. Комісія опублікувала доповідь «Наше спільне майбутнє», де була озвучена концепція сталого розвитку [544].

¹ Сталий (стійкий) розвиток – це багатовимірний термін, яким охоплюються економічні, екологічні, соціальні, гуманітарні складові. Це поняття не лише «обумовлює необхідність вжиття відповідних заходів у сфері захисту навколишнього середовища, а встановлює нові параметри організації соціуму відтворювальних механізмів. Сталий розвиток – це збалансований розвиток, коли в соціально-економічних питаннях окремі країни та світова спільнота враховують закони функціонування та розвитку біосфери. Для сталого розвитку доцільно виходити з планування умов впливу зовнішніх факторів, щоб система, досягнувши стану стійкості, не переходила в інші стани. Поняття з'явилося 1980 р. у доповіді «Всесвітня стратегія охорони навколишнього середовища» Міжнародного союзу охорони навколишнього середовища і природних ресурсів. Офіційно такий підхід було закріплено на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку, яка відбулась у Ріо-де-Жанейро (1992 р.). На цьому форумі політичні лідери 179 держав ухвалили базові документи: «Декларацію Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку» («Декларація Ріо-92») та «Порядок денний XXI століття». Згідно з останнім документом концепція стійкості визначалась як обов'язковий елемент і орієнтир для вироблення країнами національних стратегій стійкого розвитку [132]. Наразі значна кількість держав світу підписала низку інших програмних документів, що визначають злагоджену політику забезпечення сталого розвитку і збереження екосистеми Землі.

² Градування режиму за формулою «загальна, але диференційована» відповідальність є трудомістким і складним завданням. Тим не менш, ця формула повинна відігравати центральну роль, якщо міжнародне співтовариство приймає до уваги факт, що міжнародні режими охорони навколишнього середовища, а отже і забезпечення екологічної безпеки, мають бути більш справедливими та справедливими, більш прийнятним для країн, що розвиваються. Наприклад, обмеження на експлуатацію нацією її лісів через «загальну стурбованість» втратою біорізноманіття або зміною клімату будуть життєздатними лише там, де є права співтовариства держав, які пов'язані з обов'язками. Індустріально розвиненим країни, сьогодні надають допомогу країнам, що розвиваються, які йдуть на жертви заради міжнародного інтересу.

У другій половині ХХ ст., коли спотсерігвся підвищений інтерес до міжнародного співробітництва у сфері охорони довкілля, поступово починає формуватися розуміння розгляду і питання екологічної безпеки у контексті міжнародних відносин (тобто мова йде про спробу виокремити питання міжнародної екологічної безпеки в контексті саме міжнародного екологічного права). Напрацювання у цьому напрямі зрештою призвели до усвідомлення того факту, що екологічна безпека – це не виключно проблема природоохоронна, але і проблема загальної безпеки у глобальному вимірі. Екологічна безпека у цей період починає розглядатися як невід’ємний елемент міжнародних відносин. Більшість провідних країн світу усвідомили необхідність внесення суттєвих коректив в концепцію національної безпеки, її орієнтири, стратегію та засоби забезпечення. Транскордонний характер більшості екологічних загроз зумовлює необхідність розглядати екологічну безпеку, як складову національної безпеки саме у площині міжнародних відносин та брати до уваги ті правові механізми забезпечення екологічної безпеки, які вироблені також на рівні міжнародного співтовариства. В умовах глобалізації, коли можна вести мову про формування і подальший розвиток єдиного загальносвітового еколого-економічного простору шляхом, в тому числі і забезпечення екологічної безпеки, зокрема і через механізми міжнародного права, слід також враховувати розповсюдження нових технологій, екологічних інновацій, які суттєво впливають на розвиток людського суспільства, з одного боку покращуючи процеси комунікації, а з іншого розширюючи можливості негативного впливу на навколишнє середовище¹ (щоправда в останні роки новітні технології також є невід’ємним елементом збереження довкілля та його відновлення). Усе це дає підстави обґрунтувати необхідність створення та прийняття конкретних правових зобов’язань, рекомендацій щодо вдосконалення як нормативного, так і

¹ Тривалий час екологічні проблеми розглядалися як проблеми передусім технічного характеру, які одночасно можна вирішити за допомогою технічних досягнень. «Технологічний оптимізм породжував ілюзії про безмежні можливості економічного зростання. А бурхливий технологічний наступ людини на природу, стихійний, без урахування можливих наслідків, – став причиною сучасних екологічних проблем» [92, с. 28].

інституціонального забезпечення екологічної безпеки на міжнародному рівні. У найближчій перспективі міжнародне співтовариство з цією метою має провести комплекс заходів, які пов'язані із дослідженням еволюції індустріальних та біосферних процесів, які, зокрема, повинні бути сфокусованими на перспективах розвитку альтернативної енергетики¹, прогнозах наслідків кліматичних змін; удосконаленням системи взаємного моніторингу діяльності різноманітних учасників міжнародних відносин у сфері екології; збереженням біорізноманіття; розробкою теоретико-методологічних основ змін довкілля, які повинні формулюватися з урахуванням синергетичного поєднання досягнень у різних галузях знань; підтримкою та фінансуванням як наукових, так і практичних програм та проектів різного географічного охоплення у сфері охорони навколишнього середовища тощо [188, с. 84].

Вочевидь, що ефективне подолання екологічних проблем потребує впровадження загально визнаних універсальних підходів та єдиних критеріїв розуміння безпеки, а також розвитку різноманітних форм міжнародного співробітництва. При цьому лише за підтримки національних урядів можливе ефективне подолання екологічних проблем на різних рівнях – локальному, регіональному та глобальному.

Крім того потреба у активній і ефективній співпраці держав на основі правових норм щодо забезпечення екологічної безпеки зумовлюється ще додатковими факторами, деякі із яких вже були названі. Серед них, зокрема, необхідність формування узгодженої екологічної політики у глобальному вимірі з урахуванням екологічного протекціонізму щодо країн, які розвиваються та бідних країн; визнання екологічної безпеки в якості пріоритету (мова йде, зокрема про фінансову підтримку програм екологічної безпеки з як з боку держави, так і фінансового сектору); посилення екологічної взаємозалежності та інституціоналізації міждержавної політики у сфері захисту

¹ З урахуванням необхідності вивчення потенціалу традиційних джерел енергії та викликів, які супроводжують їх використання.

довкілля¹ та екологічної безпеки безпосередньо, коли за межами усталеної системи суверенних держав, які опікуються питаннями безпеки загалом, утворюються нові системи регулювання (міжнародний громадянське суспільство, ТНК, «м'які» організації, і як наслідок – плюралізація акторів міжнародних відносин у сфері екології); розширення інформаційно-наукової бази, яка в останній час відіграє важливу роль у формуванні світового екологічного порядку денного (експертні мережі сьогодні стають самостійними акторами світової екологічної політики, що завдяки своїй власній науковій інтерпретації актуальних екологічних проблем впливають на прийняття рішень у сфері охорони довкілля); сприяння і розвиток екобізнесу та екопідприємництва, екологізація виробництва, що спрямовані на уникнення та/або зниження негативного впливу на навколишнє середовище, а також на поліпшення екологічних показників в цілях отримання прибутку або іншої вигоди [193, с. 364]. Беручи до уваги вказані фактори, можна зробити висновок, що потреба у міжнародно-правовому регулюванні екологічної безпеки, попри сумніви у її ефективності є очевидною.

Станом на сьогодні практика держав виробила три основні підходи до вирішення екологічних проблем, зокрема, і щодо екологічної безпеки. Перший підхід отримав назву «превентивного» і пов'язаний з усуненням перешкод/бар'єрів у вигляді державних кордонів у частині прийнятих екологоорієнтованих рішень (прикладом може бути прийнята у 1974 р. Північна конвенція про захист навколишнього середовища, учасниками якої є Данія, Норвегія, Фінляндія та Швеція [525]). Другий підхід пов'язаний з прийняттям юридично обов'язкових для держави рішень, на наднаціональному рівні, які мають пряму або опосередковану дію у національних правопорядках держав (показовою у цьому плані є практика Європейського Союзу). У рамках третього підходу, який отримав назву «віденський» (за назвою Віденської

¹ Сьогодні, в рамках так званого «світового екологічного порядку» діяльність держав на міжнародній арені регулюють понад 1000 двосторонніх та багатосторонніх договорів екологічного характеру. Фактично кожен уряд підпорядковується сьогодні значній кількості міжнародних норм та правил, починаючи від захисту кажанів та закінчуючи обмеженнями викидів шкідливих речовин в атмосферу.

конвенції захисту озонового шару 1985 р.), передбачено вироблення та прийняття рамкових угод під егідою міжнародних організацій. Новими прикладами такого виду угод є прийняті на Конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.) Конвенція про біологічну різноманітність, яка хоч і не називається рамковою, але насправді є такою, і Конвенція про зміни клімату [165]. На практиці також може бути укладення і інших договорів між державами, які регулюють відповідні питання. Четвертий підхід полягає в ухваленні рішень у рамках міжнародних організацій та конференцій, які не є юридично обов'язковими, проте мають важливе політичне значення та сприяють досягненню спільних цілей у тих випадках, коли суб'єкти міжнародного права з тих чи інших причин не готові брати на себе строгі зобов'язання. Такі регулятори зазвичай характеризуються гнучкістю, відкритістю до змін та високим ступенем адаптивності до змін, пов'язаних з розвитком та ускладненням об'єкту регулювання.

Всі підходи мають свої привабливі риси з токи зору різних груп держав. Наприклад, перший підхід більш застосовним є на субрегіональному рівні та дозволяє сконцентрувати зусилля обмеженого кола держав, які мають схожі або однакові ідентичні екологічні проблеми.

У рамках другого підходу є необхідність в ухваленні юридично обов'язкових правил, які можуть обмежувати окремі суверенні права держав, при цьому останні делегують частину власної компетенції наднаціональному органу чи органам. При цьому створюється ситуація, за якої держави, обмежуючи свої суверенні права, розширюють свої можливості вирішувати проблеми, які мають як національний, так і міжнародний характер (наприклад, прийняття регламентів та директив у Європейському Союзі у сфері екології, екологічної безпеки).

Третій підхід найбільшою мірою відповідає інтересам держав, які бажають зберегти максимально можливий обсяг власного суверенітету, одночасно підтримуючи «міжнародний інтерес», який стосується певних проблем. Реалізація спільних інтересів відбувається, як правило, у рамках

міжнародних організацій та конференцій, які часто виступають майданчиком переговорних процесів. Нормативним результатом роботи таких форумів можуть виступати рамкові конвенції, які можуть містити норми «твердого» і «м'якого» права. У таких міжнародних договорах рамкового характеру часто густо формулюються стандарти, досягнення яких можливим є у різностроковій перспективі державами, які мають різний рівень економічного розвитку та різні політичні системи. Такі рамкові угоди часто містять положення, які визначають перші кроки у кооперації держав – дослідження та моніторинг, на основі яких отримуються чіткі наукові дані про екологічні питання, явища тощо¹. Науковий доробок часто стає основою для переходу від м'яких до більш чітких юридично обов'язкових зобов'язань.

М'яко-тверді гібриди можна вважати доволі високоефективними комбінаціями: м'які компоненти гарантують органічну оперативність реагування на суспільні потреби, сприяють плюралізму та співучасті, а «тверді» елементи забезпечують більш високий рівень дотримання нормативних вимог, оскільки зникає можливість ігнорувати «м'які» норми [83, с. 107].

І нарешті, в рамках четвертого напрямку можуть прийматися рішення, які за своєю природою окреслюють або бажання/прагнення держав здійснювати співпрацю у тому чи іншому напрямку, або ж цілі, які можуть бути досягнуті у майбутньому. Не слід при цьому недооцінювати роль таких актів (наприклад, Декларація Ріо), оскільки вони здатні формувати основу майбутніх міжнародних договорів, або міжнародних звичаїв, чи слугувати підтвердженням існування звичаєвих норм, а саме виконувати допоміжну роль у становленні або визначенні *opinio juris* [21, с. 182].

Якими б скептичними не видавалися деякі твердження щодо відсутності у міжнародної спільноти дієвих правових інструментів реагування на виклики, які постали перед державами та іншими учасниками міжнародних відносин,

¹ В результаті науково-технічного співробітництва окреслюються найбільш актуальні напрями для взаємодії. Досягнуті результати науково-технічного співробітництва дозволяють виокремити найбільш актуальні напрями для взаємодії та детально розробити механізм їх здійснення у додатках та протоколах, які стають невід'ємною частиною рамкової угоди.

тим не менш в останні десятиліття міжнародно-правові засоби та міжнародна інституційна система, удосконалюються. Доказом цього є, як було вже показано, розвиток міжнародно-правового співробітництва та правового регулювання такій сфері, як охорона навколишнього середовища, в рамках якої екологічній безпеці приділяється значна увага. Це зайвий раз підтверджує той факт, що феномен екологічної безпеки виходить за межі національного інтересу, а екологічна безпека носить транснаціональний, і зрештою глобальний характер, який, у свою чергу, визначає специфіку тих норм і інститутів, які формуються міжнародним співтовариством.

Головною особливістю тут виступає механізм правового регулювання. Якщо в рамках держави прийняття юридично обов'язкових рішень у безпековій сфері (зокрема у сфері екології) є прерогативою законодавчого органу влади, а їх реалізація є компетенцією виконавчої гілки влади, то в рамках міжнародного співтовариства, де відсутній єдиний законодавчий орган, а більшість норм приймається та виконується на основі консенсусу, що ґрунтується на принципі *bona fide* (доброї волі), така модель правового забезпечення екологічної безпеки не є характерною. Крім того для міжнародного співтовариства характерною є відсутність апарату примусу у його традиційному для держави сенсі, тому і забезпечення виконання міжнародно-правових норм покладається на самих суб'єктів міжнародного права.

Найбільш ефективним способом правової регламентації екологічної безпеки на міжнародному рівні є прийняття міжнародних договорів (конвенцій), рідше – формування звичаєвих норм. При цьому у міжнародних відносинах, де основні гравці характеризуються як різним рівнем соціально-економічного розвитку, так і різними інтересами та можливостями, досить важлива роль у регулюванні відносин у сфері екологічної безпеки відіграють норми «м'якого» права. Останні в силу своєї специфіки, дають можливість державам, як основним суб'єктам міжнародного права, обирати більш гнучкі способи регулювання взаємних відносин у такій чутливій сфері як спільна діяльність із забезпечення екологічної безпеки.

При цьому слід зазначити, що міжнародне співтовариство нині використовує усі можливі засоби правового регулювання питань екологічної безпеки у їх поєднанні. Головною при цьому виступає мета. Хоча, поза сумнівом, прийняття міжнародних договорів, які чітко визначають правила поведінки, а в деяких випадках і відповідальність суб'єктів міжнародного права – має пріоритетне значення.

Якщо розглядати проблематику екологічної безпеки через призму розвитку міжнародного співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища та так званої екологізації міжнародних відносин, то відправною точкою тут виступає Стокгольмська конференція ООН з питань охорони природи (1972 р.). На Конференції погіршення навколишнього середовища було визнано міжнародною проблемою, яка проявляється у вичерпанні невідновлюваних ресурсів, перевищенні ємності навколишнього середовища, серйозна або незворотна шкода екосистемі, небезпеці для здоров'я людини, голод, передкатастрофа планування, шкідники та хвороби, водні ресурси, енергія, забруднення інтернаціонального значення, охоплюючи кліматичні ризики тощо [42]. Проте, жодна з цих проблем не була розглянута чи визначена як питання безпеки. Крім того, мало уваги приділялося, якщо взагалі приділялося, таким обставинам, як брак прісної води чи інших ресурсів, як потенційних тригерів конфліктів [316]. Традиційні проблеми безпеки такі, як сегрегація, гноблення і апартеїд, колонізаторське та расистське панування, ядерна зброя та всі інші засоби масового знищення справді були виділені, але навіть не ці питання були охарактеризовані з точки зору безпеки (принципи 1, 15, 26) [42]. В результатах конференції не містилося жодного посилання на «безпеку», зв'язок між руйнуванням навколишнього середовища та війною розглядалися лише поверхово. І це було досить зрозумілим, оскільки у розпал «холодної» війни занепокоєння безпекою та безпековий дискурс були важливими, хоча в основному мали міждержавний характер, зосереджуючись на національній обороні та безпеці, і без посилань на екологічні проблеми. На Стокгольмській конференції питання впливу війни на навколишнє середовище

не розглядалося, оскільки США не хотіли мати справу зі звинуваченнями в тому, що їхні методи ведення війни у В'єтнамі в той час були екологічно руйнівними, а впливові держави не хотіли мати справу з екологічними запереченнями щодо випробувань ядерної зброї [332, с. 39, 45]. Таким чином, проблеми навколишнього середовища, як правило, залишалися осторонь від дискурсу безпеки. Лише у 1980 р. у доповіді Незалежної комісії з питань міжнародного розвитку (ICIDI) «North–south: A Programme for Survival» [258, с. 123] розглядалися численні аспекти безпеки та запропоновано «нову концепцію безпеки». Під час «холодної» війни Комісія стверджувала, що в глобальному контексті справжня безпека не може бути досягнута нарощуванням зброї – оборони у вузькому сенсі –, а лише шляхом забезпечення основних умов для мирних відносин між націями та вирішення не лише військових, а й невійськових проблем, які їм загрожують. Було зазначено, що виживання людства залежить «не лише від військового балансу, а й від глобальної співпраці для забезпечення стійкого біологічного середовища та стійкого процвітання, заснованого на справедливому розподілі ресурсів» [258, с. 124].

Першим міжнародним документом, в якому було закріплено термін «екологічна безпека», стала Декларація про навколишнє середовище та розвиток [167], прийнята на Конференції ООН з навколишнього середовища й розвитку в Ріо-де-Жанейро (1992 р.). Документ містить 27 принципів, яких держави мають дотримуватися під час використання ресурсів навколишнього середовища. Декларація визнає право людей на здорове та плідне життя в гармонії з природою (принцип 1); покладає на держави відповідальність за заподіяння шкоди навколишньому середовищу інших держав чи районів за межами дії національної юрисдикції (принцип 2); встановлює ряд обов'язків для держав, а саме: співпрацювати у дусі глобального партнерства задля збереження, захисту та відновлення здорового стану та цілісності екосистеми Землі (принцип 7), ефективно співпрацювати з метою стримування або запобігання перенесенню та переведенню в інші держави будь-яких видів

діяльності та речовин, які завдають серйозної екологічної шкоди або вважаються шкідливими для здоров'я людини (принцип 14), негайно повідомляти інші держави про будь-які стихійні лиха або інші надзвичайні ситуації, які можуть призвести до несподіваних шкідливих наслідків для навколишнього середовища в цих державах (принцип 18) тощо. Декларація констатує, що світ, розвиток та охорона навколишнього середовища взаємозалежні та нероздільні (принцип 25) [167].

Враховуючи зростання масштабів екологічних проблем, за досить незначний проміжок часу було прийнято низку міжнародно-правових актів, покликаних встановити вимоги щодо безпечного використання ресурсів навколишнього середовища, запровадити правові механізми контролю за їх експлуатацією та інструменти притягнення до відповідальності за недотримання відповідних положень.

З огляду на існування великої кількості міжнародних угод, що встановлюють правові засади забезпечення екологічної безпеки, сутність самого поняття «екологічна безпека», що розкривається в їх змісті, варто, на наш погляд, аналізувати спираючись на класифікацію таких домовленостей за рівнем відносин, що підлягають правовому регулюванню.

Міжнародні угоди, які встановлюють механізми забезпечення екологічної безпеки, поділяються на акти щодо забезпечення глобальної екологічної безпеки, акти щодо гарантування регіональної екологічної безпеки та акти щодо запобігання транскордонного впливу діяльності, джерело якої знаходиться під юрисдикцією певної держави, на навколишнє середовище інших держав.

Такі проблеми, як зміна клімату (парниковий ефект і пов'язане з ним глобальне потепління), руйнування озонового шару, вичерпання природних ресурсів (насамперед питної води і лісу) та біологічних ресурсів планети (зниження біорізноманіття, опустелювання тощо) мають глобальний характер. В їх успішному вирішенні зацікавлені усі держави і усі жителі планети Земля. Для попередження (призупинення, уповільнення) відповідних процесів

міжнародна спільнота вдається до розроблення й ухвалення спільних стратегій, здатних протидіяти поширенню небезпечних екологічних тенденцій або ж ліквідувати наслідки тих негативних процесів, які вже охопили нашу планету [78, с. 99].

Серед міжнародних нормативних актів, що встановлюють механізми забезпечення глобальної екологічної безпеки, варто виділити такі: Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище (1976 р.) [62]¹, Віденська конвенція про охорону озонового шару (1985 р.) [24]² та Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар (1987 р.) [102]³, Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату (1992 р.) [165], Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату від (1997 р.) [53]⁴, Конвенція про охорону біологічного різноманіття (1992 р.) [65]⁵, Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття (2000 р.) [51]⁶, Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів та спільного використання на справедливій та

¹ Конвенція є одним із найважливіших міжнародних договорів у сфері захисту навколишнього середовища під час військових конфліктів. Зобов'язує держав-учасниць не вдаватись до військового чи будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки, як способів руйнування, заподіяння шкоди іншій державі-учасниці.

² Багатостороння екологічна угода, яку на сьогодні ратифікували всі держави, що входять до складу ООН та ЄС. Документ розроблений з метою об'єднання міжнародних зусиль для спільного захисту озонового шару. Задля реалізації цієї мети Сторони мають вживати весь комплекс законодавчих чи адміністративних заходів, що сприятимуть обмеженню, скороченню чи запобіганню будь-якої діяльності, що може спричинити несприятливий вплив на стан озонового шару.

³ Оскільки Віденська конвенція про охорону озонового шару (1985 р.) не містить юридично обов'язкових зобов'язань щодо скорочення викидів речовин, що виснажують чи знищують озоновий шар, такі обмеження щодо виробництва і викидів ряду озоноруйнівних речовин містяться в Монреальському протоколі про речовини, що руйнують озоновий шар (1987 р.).

⁴ Кіотський протокол є додатковим документом до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату, прийнятої 9 травня 1992 р. Документ покладає на держав-учасниць зобов'язання щодо скорочення викидів парникових газів у атмосферу. Причому такі обмеження встановлюються для кожної держави-учасниці у відсотковій частці від її сукупних антропогенних викидів парникових газів, що перераховані в Додатку А до Протоколу, а саме: двоокису вуглецю, метану, закису азоту, перфторвуглецю, гідрофторвуглецю, гексафториду сірки.

⁵ Конвенція укладена з метою збереження біологічного різноманіття, сталого використання його компонентів і спільного одержання вигод, пов'язаних з використанням генетичних ресурсів і шляхом надання необхідного доступу до генетичних ресурсів і шляхом належної передачі відповідних технологій з урахуванням усіх прав на такі ресурси і технології, а також шляхом належного фінансування.

⁶ Мета цього Протоколу полягає у сприянні забезпеченню належного рівня захисту в галузі безпечної передачі, обробки і використання живих змінених організмів, отриманих в результаті використання сучасної біотехнології, які можуть мати несприятливий вплив на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також ризиків для здоров'я людини та з приділенням особливої уваги транскордонному переміщенню.

рівній основі вигод від їх застосування до Конвенції про біологічне різноманіття (2010 р.) [115]¹, Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі (2001 р.) [181]², Міжнародна угода з тропічної деревини, укладена в ході Конференції ООН з питань торгівлі та розвитку (2006 р.) [101]³ тощо.

Разом з тим, важливою та невід'ємною частиною глобальної екологічної безпеки є екологічна безпека, що реалізується в межах певного регіону. Серед політико-правових інструментів, покликаних забезпечити екологічну безпеку на регіональному рівні варто назвати наступні міжнародні договори: Конвенція про захист Чорного моря від забруднення (1992 р.) [64]⁴ та протоколи до неї, що є складовими самої Конвенції: Протокол про захист морського середовища Чорного моря від забруднення з наземних джерел (1992 р.), Протокол про співробітництво у боротьбі із забрудненням морського середовища Чорного моря нафтою та іншими шкідливими речовинами у надзвичайних ситуаціях (1992 р.), Протокол про захист морського середовища Чорного моря від забруднення, викликаних похованням (1992 р.), а також Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до Конвенції про захист Чорного моря від забруднення (2002 р.) [159]; Конвенція про охорону Середземного моря від забруднення (1976 р.) [66]⁵; Конвенція ООН з

¹ Метою цього Протоколу є забезпечення спільного використання на справедливій та рівній основі вигод від застосування генетичних ресурсів, у тому числі шляхом забезпечення належного доступу до генетичних ресурсів та належної передачі відповідних технологій, враховуючи всі права на дані ресурси та на технології, та шляхом належного фінансування, сприяючи таким чином збереження біологічного розмаїття та стійкого використання його компонентів.

² Конвенція укладена з метою запобігання негативного впливу на здоров'я людини та стан навколишнього середовища стійких органічних забруднювачів, що мають здатність до перенесення по воді, повітрю, мігруючим видам, накопичення в екосистемах суші та води. Документ зобов'язує держав-учасниць вживати правових та адміністративних заходів, здатних протидіяти використанню, а також запобігати вживанню, експорту та імпорту хімічних речовин, зазначених у додатку А до Конвенції, обмежити виробництво, а також використання ряду хімічних речовин, вказаних у додатку В до Конвенції.

³ Угода має стати основою для ефективного співробітництва між виробниками і споживачами тропічної деревини, сприяти розробці національної політики, спрямованої на стійке використання і відновлення запасів тропічної деревини, заохоченню досліджень, що мають на меті підвищити ефективність використання деревини, зміцнити конкурентоспроможність лісоматеріалів як сировини.

⁴ Конвенція унормовує співробітництво між такими причорноморськими державами, як Україна, Туреччина, Російська Федерація, Румунія, Грузія та Болгарія з приводу захисту морського середовища Чорного моря та об'єднує їх спільні зусилля щодо збереження його живих ресурсів.

⁵ Конвенція має на меті сприяти міжнародному співробітництву щодо захисту стану морського середовища Середземноморського регіону. Держави-учасниці зобов'язались вживати заходи, спрямовані на запобігання забрудненню моря, співпрацювати для відвернення його згубних наслідків у разі заповідання, здійснювати

морського права (1982 р.) [61]¹; Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря (1992 р.) (Гельсінська конвенція) [63]²; Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат (2003 р.) [166]³ та протоколи до неї: Протокол про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (2008 р.) [160], Протокол про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат (2011 р.) [163].

Як впливає з наведеного переліку, системоутворюючими критеріями можуть виступати басейни рік, морів, океанів, гірські масиви, певні географічні регіони тощо.

Важливу роль в питанні забезпечення екологічної безпеки відіграють акти щодо запобігання транскордонному впливу діяльності, джерело якої знаходиться в межах району, що підпадає під юрисдикцію однієї держави, а згубний вплив проявляється на території іншої держави. Такий тип забруднення є свідченням екологічної взаємозалежності країн та зумовлює необхідність розвивати між ними співробітництво з питань забезпечення екологічної безпеки.

Серед міжнародних договорів цієї групи варто виділити наступні: Міжнародна конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою (1969 р.) [100]⁴, Міжнародна конвенція

моніторинг забруднень у регіоні, брати участь в розробці процедури визначення відповідальності, а також встановлення компенсації за шкоду, завдану порушенням Конвенції.

¹ Конвенція відзначає важливість регіонального морського співробітництва. Зокрема, відповідно до статті 197 держави співпрацюють на глобальному рівні, а коли це необхідно – на регіональній основі. Причому таке співробітництво може здійснюватися як безпосередньо, так і шляхом залучення відповідних міжнародних організацій задля збереження і захисту морського середовища з урахуванням певних особливостей того чи іншого регіону.

² Зважаючи на тривале забруднення районів Балтійського моря, визнаючи, що захистити та відновити стан його морського середовища неможливо покладаючись виключно на національні зусилля, країни, що мали вихід до Балтійського моря 09 квітня 1992 р. підписали Конвенцію про захист морського середовища району Балтійського моря. Сторони міжнародного договору взяли на себе зобов'язання вживати всіх законодавчих, адміністративних чи інших необхідних заходів для того, щоб попередити та ліквідувати забруднення Балтійського моря і домогтися його екологічного відродження.

³ Міжнародний договір було укладено в м. Києві. Сторони зобов'язалися «проводити всебічну політику та співпрацювати для охорони та сталого розвитку Карпат з метою, зокрема, поліпшення якості життя, зміцнення місцевих економік та громад, збереження природних цінностей та культурної спадщини».

⁴ Конвенцію прийнято в рамках Міжнародної морської організації з метою запобігання серйозним наслідкам аварій у відкритому морі, що можуть становити небезпеку забруднення узбережжя і морів нафтою. Документом

по запобіганню забрудненню з суден (1973 р.) [99]¹, Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.) [67]² та протоколи до неї: Протокол до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1979 р.), що стосується довгострокового фінансування Спільної програми спостереження й оцінки поширення забруднювачів повітря на великі відстані в Європі (ЕМЕП) (1984 р.) [157], Протокол про скорочення викидів сірки або їх транскордонних потоків принаймні на 30 відсотів до Конвенції 1979 р. про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1985 р.) [162], Протокол про обмеження викидів окислів азоту або їх транскордонних потоків до Конвенції 1979 р. про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1988 р.) [161], Протокол до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані відносно подальшого скорочення викидів сірки (1994 р.) [156], Протокол про стійкі органічні забруднювачі до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (1998 р.) [164], Протокол про боротьбу з підкисленням, евтрофікацією та приземним озоном до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р. (1999 р.) [158] та ін., Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням (1989 р.) [13], Конвенція з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер (1992 р.) [60] та ін.

Міжнародні договори, в яких регулюються окремі питання забезпечення екологічної безпеки, можна також класифікувати за предметом, щодо якого здійснюється співробітництво, це, зокрема договори та інші види документів у

встановлено ряд заходів, які Сторони можуть вживати для попередження, зменшення або ж усунення серйозної загрози забруднення нафтою їх узбережжя чи моря в результаті морських аварій.

¹ Відповідно до положень Конвенції Сторони усвідомлюють, що випадкове чи навмисне скидання з суден шкідливих речовин може становити серйозну загрозу для життя та здоров'я людей, а також заподіяти значної шкоди морській фауні та флорі. Для того, щоб не допустити настання таких згубних наслідків, вони зобов'язуються співпрацювати одна з одною та вживати усіх необхідних заходів для запобігання забрудненню морського середовища шкідливими речовинами або стоками, що містять такі речовини, шляхом їх скидання з судна, з яких би причин воно не сталося.

² Конвенція тлумачить зміст таких правових конструкцій, як «забруднення повітря», а також «транскордонне забруднення повітря на великі відстані».

сфері охорони атмосфери, озонового шару землі і космічного простору, біорізноманіття, охорони природних ресурсів Арктики та Антарктики, співробітництва з питань охорони морського середовища від забруднення і про зберігання її живих ресурсів, охорони прісноводних ресурсів, охорони навколишнього середовища від радіоактивного забруднення, у сфері міжнародного контролю за транскордонним перевезенням небезпечних відходів, міжнародно-правової охорона навколишнього середовища під час збройних конфліктів тощо.

Щодо правового регулювання питання забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів, то ця проблематика набуває особливого значення для України, яка ось уже протягом 9 років потерпає від збройної агресії РФ, яка під час повномасштабного вторгнення вчиняє злочини проти навколишнього середовища, які мають усі ознаки злочинів проти миру і людяності. У цьому контексті важливого значення набуває питання закріплення у міжнародних документах складу такого злочину як екоцид і механізмів притягнення до відповідальності за його вчинення. Також в контексті цієї роботи в якості постановки питання можна виокремити проблему екологічного тероризму, до якого вдається РФ, ведучи війну проти України.

Зважаючи на таку кількість міжнародних договорів, причому наведений перелік є далеко не повним, можемо констатувати, що за досить невеликий часовий відрізок¹ було прийнято значну кількість міжнародних нормативних актів, які встановлюють механізми правового забезпечення екологічної безпеки. Це свідчить про швидкі темпи розвитку правовідносин у сфері забезпечення екологічної безпеки. Однак, варто зазначити, що існуючі на сьогодні інструменти запобігання і протидії екологічним загрозам є неспіврозмірними із постійно зростаючим рівнем екологічної небезпеки. При цьому про сутність самого поняття «екологічної безпеки», як правової категорії, в проаналізованих міжнародних нормативних актах не йдеться.

¹Саме поняття «екологічна безпека» введено в науковий обіг починаючи з другої половини XX століття.

Аналіз міжнародних правових актів, що встановлюють механізми правового забезпечення екологічної безпеки, а також поглядів вчених, що займалися вивченням даного питання, дозволяють виділити основні ознаки екологічної безпеки, а саме:

1) екологічна безпека рівною мірою гарантує захист усіх учасників міжнародного спілкування;

2) під час вжиття заходів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки, беруться до уваги закони природи, відповідно до яких формуються екологічні об'єкти;

3) екологічна безпека знаходить свій прояв в першу чергу в захисті природних екосистем, оскільки їх порушення може завдати суттєвої шкоди життю та здоров'ю людини;

4) екологічна безпека ґрунтується на зобов'язанні держав не завдавати транскордонного впливу, тобто будь-яких шкідливих наслідків для навколишнього середовища, зокрема здоров'я людей, флори, фауни, повітря, ґрунту, води тощо, у районі, який знаходиться під юрисдикцією однієї держави, зумовленого діяльністю, джерело якого розташоване в межах території, що підпадає під юрисдикцією іншої держави;

5) спрямованість екологічної безпеки на види діяльності та об'єкти, що становлять підвищену екологічну небезпеку, наприклад, на теплові станції, ядерні установки, переробка корисних копалин, хімічне виробництво, поводження з небезпечними відходами, проведення робіт із розчищення русла і дна, поглиблення русла та дна річок та ін.;

6) еволюція поняття «екологічна безпека» знаходить свій прояв у зміщенні акцентів на міжнародне співробітництво, оскільки протидіяти сучасним викликам та загрозам навколишньому природному середовищу можливо тільки шляхом об'єднання зусиль і можливостей усієї міжнародної спільноти;

7) екологічна безпека є одним з головних компонентів міжнародної безпеки;

8) гарантування екологічної безпеки передбачає наявність дієвого правового механізму її забезпечення як на національному, так і на міжнародному рівнях;

9) передбачає співпрацю у сфері охорони навколишнього природного середовища як держав, так і різного роду недержавних утворень;

10) забезпечується комплексною діяльністю міжнародних природоохоронних організацій. Якщо раніше заходи захисту навколишнього середовища були внутрішньою справою кожної держави, то з часом, беручи до уваги згубні наслідки споживацького ставлення людини до природи, а також двох світових війн та екологічних катастроф, міжнародна спільнота взяла на себе відповідальність за збереження планети і життя на ній. У зв'язку з тим, що охорона навколишнього середовища є багатшаровою, комплексною проблемою окремими її аспектами займаються наступні спеціалізовані організації під егідою ООН, що мають автономний статус: ЮНЕСКО, ЮНЕП, ВООЗ, МСОП, ВМО, ФАО, ЮНІДО, МАГАТЕ, Глобальний Екологічний Фонд та інші¹;

11) досягнення необхідного рівня екологічної безпеки передбачає розробку дієвого механізму притягнення держав до міжнародно-правової відповідальності за порушення укладених за їх участю міжнародних договорів.

На наш погляд, існуючі міжнародно-правові механізми забезпечення екологічної безпеки не здатні розв'язати екологічні проблеми сьогодення, а також відвернути екологічну катастрофу планетарного масштабу. Шляхом укладення міжнародних договорів неможливо забезпечити ефективний захист усіх елементів навколишнього природного середовища.

У міжнародному праві існує велика кількість прогалін, що стосуються питань екологічної безпеки, особливо щодо притягнення до відповідальності за заподіяну довкіллю шкоду. Це зумовлює неефективність таких норм на

¹ Усі зазначені вище організації є самостійними, створеними з урахуванням міждержавних угод і які мають широкими міжнародними повноваженнями. Окрім них питаннями охорони навколишнього середовища з окремих аспектів так чи інакше опікуються й інші організації, що функціонують як у складі, так і під егідою ООН.

практиці. Крім того, не всі учасники відповідних міжнародних договорів виконують їх положення належним чином. Інші – просто не стають учасницями угод, спрямованих на захист довкілля, ігноруючи тим самим природоохоронні зусилля усієї міжнародної спільноти.

Тому, на нашу думку, для ефективного розв'язання екологічних проблем необхідні більш рішучі кроки, які були б співрозмірними із масштабами екологічних загроз. Одним із можливих шляхів є створення в структурі ООН органу, що мав би статус головного органу Організації, на кшталт Ради Безпеки, діяльність якого буде спрямована на досягнення гармонійного співіснування людини та навколишнього природного середовища.

Слід зауважити, що розкриваючи питання забезпечення екологічної безпеки міжнародно-правовими засобами, увага була зосереджена передусім на правових інструментах універсального характеру.

При цьому важливе значення у процесі формування глобального безпекового екологічного порядку денного відіграє Європейський Союз, який в силу своєї політико-правової природи, розробив дієві механізми правового регулювання як питань охорони навколишнього середовища загалом (ця компетенція віднесена до спільної з державами-членами), так і екологічної безпеки. Європейський Союз був одним із перших великих міжнародних гравців, які визнали зв'язок між зміною клімату та безпекою в рамках своєї Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗББ) та Спільної політики безпеки та оборони (СПБО) [263]. Останні рамки політики ЄС щодо відповіді на конфлікти та ризики безпеки, пов'язані зі зміною клімату та погіршенням навколишнього середовища, охоплюють Дорожню карту щодо зміни клімату та оборони на 2022 рік (Дорожня карта оборони) [280], Концепцію інтегрованого підходу до зміни клімату та безпеки на 2021 рік (Інтегрований підхід) [286] та 2022 рік, Стратегічний компас безпеки та оборони (Стратегічний компас) [229].

Одним із останніх актів, що підтверджує важливість правового регулювання питань екологічної безпеки є Спільне повідомлення Європейського Парламенту та Рада «Новий погляд на взаємозв'язок клімату та

безпеки: Звертаючись до впливу зміни клімату та деградації навколишнього середовища на мир, безпеку та оборону» (2023 р.) [393], де ЄС ще раз підтверджує нерозривний зв'язок між проблемами деградації навколишнього середовища і питаннями безпеки і навіть оборони та визначає напрямки діяльності ЄС і його держав-членів у забезпеченні екологічної безпеки.

Загалом ЄС має значний досвід у регулюванні екологічної політики. Союз проголошує високий рівень захисту довкілля та поліпшення його якості як невід'ємні складові усіх своїх політик, які мають забезпечуватися згідно з принципом сталого розвитку (ст. 37 Хартії ЄС про основоположні права 2000 р. [278]). В Договорі про функціонування ЄС 1957 р. [539] зазначено, що екологічна політика Союзу спрямована на вирішення регіональних та всесвітніх проблем довкілля (ст.191). У зв'язку з цим Європейський Союз розглядає екологічну безпеку як важливу складову загальноєвропейської та міжнародної безпеки і стабільності.

При цьому ЄС включає питання екологічної безпеки у нормативно-правові акти, які стосуються як економічних, так і суто екологічних питань. Особливим напрямком правового регулювання у ЄС виступає проблема зміни клімату¹, яка також пов'язується із безпековими питаннями². Усе це свідчить, що ЄС, де одним із методів урядування виступає наднаціональний метод, вирішення проблеми екологічної безпеки поміж інших, правовими засобами, демонструє свою ефективність. При цьому держави-члени ЄС одночасно виконують зобов'язання двох рівнів: міжнародного (універсального і регіонального) та наднаціонального (право ЄС).

¹Визнаючи глобальні загрози, які несе в собі зміна клімату, в 2019 р. Європейська Комісія проголосила «Європейський зелений курс» («European Green Deal») з метою перетворення ЄС на перший кліматично нейтральний континент до 2050 р. Він є дорожньою картою заходів та охоплює систему політичних ініціатив ЄС, спрямованих на досягнення нульового сумарного викиду парникових газів та забруднення довкілля шляхом переходу від використання копалин до відновлюваних джерел енергії та сировини в державах-членах ЄС. Згодом, зазначені ініціативи набули нормативного закріплення у Регламенті 2021/1119 від 30.06.2021 («Європейський кліматичний закон») що запроваджує правові рамки для досягнення кліматичної нейтральності, та покладає на держав-членів юридичні зобов'язання у цьому напрямку.

² Regulation (EU) 2021/1119 of the European Parliament and of the Council of 30 June 2021 establishing the framework for achieving climate neutrality and amending Regulations (EC) No 401/2009 and (EU) 2018/1999 ('European Climate Law').

Наведене додатково аргументує актуальність та важливість забезпечення екологічної безпеки у рамках міжнародного співробітництва. Міжнародний характер проблем екологічної безпеки зумовлює необхідність їх вирішення шляхом консолідації зусиль усіх держав, особливо враховуючи те, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку, а також зважаючи на глобалізацію сучасного світу. Важливий крок на шляху досягнення вказаної цілі – це розробка міжнародно-правових інструментів забезпечення екологічної безпеки.

Висновки до розділу 3.

Екологічна безпека, як складова національної безпеки, є предметом правового регулювання на різних рівнях національної системи законодавства України. Різновекторність екологічної безпеки зумовлює необхідність регламентації заходів із її забезпечення нормами таких галузей права як конституційне, цивільне, екологічне, господарське, адміністративне, кримінальне тощо.

Фундаментальний характер екологічної безпеки обґрунтовується «гомоцентричним» фактором, а саме пріоритетністю забезпечення прав людини, що у свою чергу дає можливість вести мову про формування екологічного конституціоналізму. Так, метою державної екологічної політики є досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем.

Формування правових засад екологічної безпеки України на сучасному етапі відбувається в умовах як традиційних безпекових викликів (загальне погіршення стану довкілля, необхідність усунення таких загроз як стихійні лиха, аварії та техногенні катастрофи, ліквідації їх шкідливого впливу та

виявлення джерел загроз), так і з врахуванням триваючої повномасштабної агресії РФ проти нашої держави.

Національна політика у сфері забезпечення екологічної безпеки є складовою частиною національної політики держави, офіційно визнаною системою поглядів (економічних, соціальних, екологічних, політичних, ідеологічних), яка спрямована на розвиток стратегій з охорони навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, дотримання інтересів сьогодення та майбутніх поколінь та сталий розвиток суспільства та держави. Сучасна система правового забезпечення екологічної безпеки України повинна формуватися з врахуванням інтеграції України до Європейського Союзу, набуття статусу держави-кандидатки на вступ у ЄС, а отже через поступову адаптацію національного законодавства України до *aquis*ЄС у сфері екологічної політики.

Основними проблемами правового забезпечення екологічної безпеки в Україні, крім тих, які викликані повномасштабною війною РФ проти нашої держави, слід вважати багатогалузевість системи нормативних актів різної юридичної сили, що створює труднощі у їх використанні та є джерелом численних суперечностей та неузгодженостей між такими актами.

Міжнародний характер проблем екологічної безпеки зумовлює необхідність їх вирішення шляхом консолідації зусиль усіх держав, особливо враховуючи те, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку, а також зважаючи на глобалізацію сучасного світу. Для досягнення вказаної цілі важливе значення має розробка міжнародно-правових інструментів забезпечення екологічної безпеки, які б враховували як різний рівень соціально-економічного розвитку держав та їх міжнародно-правовий статус, так і особливості предмету правового регулювання у відповідній сфері.

ВИСНОВКИ

Зміна змісту поняття «національна безпека», її просторового та змістовного обсягу, переліку національних інтересів, характеру загроз, а також заходів, що реалізуються для її забезпечення, пов'язано із зростанням динаміки суспільних відносин. З кінця XX ст. в цивілізованих країнах світу зазнали змін уявлення про національну безпеку як на рівні політичної, так і правової свідомості. Відмінними рисами нового підходу є: комплексний характер і неподільність національної безпеки; зменшення військового і посилення невійськових аспектів безпеки; фрагментація концепції національної безпеки шляхом її поділу на сфери (сектори, тематичні виміри): військову, економічну, екологічну, інформаційну, демографічну та ін. Перегляд традиційної парадигми національної безпеки є наслідком виклику військово-державному центризму, основою якого є усвідомлення того, що довкілля повинне розглядатися як сфера, рівноправна з іншими взаємодіючими сферами політики, які повинні бути захищені традиційними засобами.

Національна безпека – це одна з найважливіших цінностей держави, що підлягає особливій охороні. Її забезпечення є потребою, пріоритетною метою держави і процесом, який охоплює різноманітні заходи із формування, захисту, підтримки та відновлення стану довкілля на рівні, що забезпечує життя нинішніх і майбутніх поколінь у здоровому середовищі; захист держави, суспільства, окремих осіб і соціальних груп, їх благ, а також самого природного середовища від загроз, які здатні суттєво обмежити їх нормальне функціонування.

Конституція України, як і конституції більшості європейських країн, не розкриває співвідношення національної і екологічної безпеки. Разом з тим саме на конституційному рівні закріплені основні засади екологічної безпеки, на основі яких формується відповідна культура: стаття 50 Основного закону закріплює право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди; стаття 16 покладає на

уряд обов'язок стосовно забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги. При цьому вітчизняна конституційна теорія і практика не сприйняли поширену в багатьох європейських державах практику закріплення зв'язку між екологічною безпекою та принципом сталого розвитку, яка має значний вплив на формування національної безпеки в її універсальному (багатовимірному) аспекті, тобто на місцевому, регіональному, національному і глобальному (міжнародному) рівні. При цьому документи, прийняті в останні роки, які стосуються екологічної безпеки (Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року (2021 р.)), вже містять посилення на принципи та цілі сталого розвитку, як важливого підґрунтя формування як екологічної, так і власне національної безпеки.

Чинне законодавство України відносить національні інтереси в екологічній сфері поряд з іншими національними інтересами до категорії життєво важливих, захист яких становить зміст національної безпеки. Піднесення екологічних інтересів до категорії життєво важливих (первинних та фундаментальних) означає те, що вони конкретизують вищі стратегічні цілі держави в екологічній сфері, мають безумовний пріоритет з точки зору свого захисту.

Автономізація сфери екологічної безпеки в структурі національної безпеки досягається шляхом виокремлення екологічної сфери у окрему предметну область, в якій акумулюються специфічні загрози національним інтересам, а також відведення їй місця в структурі основних напрямів державної політики з питань національної безпеки.

Екологічна безпека – це свідомо виокремлена інтегрована в структурі національної безпеки сфера, що представляє собою діяльність внутрішньо скоординованих і взаємопов'язаних національних суб'єктів (органів влади та державного управління, місцевого самоврядування, неурядових організацій та громадян), які за потреби у взаємодії з компетентними органами інших держав і міжнародних організацій на підставі норм міжнародного і національного права реалізують комплекс заходів стосовно прогнозування, моніторингу, запобігання

чи компенсації настання негативних екологічних подій та явищ природного і техногенного характеру в усіх станах функціонування держави (нормальний, кризовий, надзвичайний).

Екологічна безпека є новою сферою (виміром) національної, регіональної та міжнародної безпеки. Різнобічний і внутрішньо суперечливий характер цього феномену зумовлює інтерес до нього широкого кола юридичних (теорії права, науки конституційного, екологічного, адміністративного, міжнародного права та права національної безпеки), інших суспільних, природничих та технічних наук, внаслідок чого він не має чітко визначеної сутності та сфери застосування, що зумовлює, в свою чергу, існування широкого спектру визначень екологічної безпеки, кожне з яких розкриває різні його аспекти та підходи до предмета дослідження.

Зміст екологічної безпеки може бути визначений через систему наступних ознак: наявність специфічних екологічних викликів і ризиків, які мають як природне, так і техногенне походження; спрямованість на попередження екологічно ризикованих дій, станів і процесів, здатних завдати суттєвої шкоди міжнародній спільноті, інтеграційному об'єднанню, державі, суспільству чи окремій особі; врахування законів природи, за якими розвиваються екологічні об'єкти; системність; цілісність системи екологічної безпеки; комплексний характер; специфічне нормативно-правове забезпечення; пов'язаність зі станом розвитку правовідносин та соціально-правових зв'язків уповноважених на екологічну безпеку і зобов'язальних суб'єктів; наявність системи державно-правових та інших соціальних засобів запобігання виникненню різноманітних загроз шляхом регулювання екологічно небезпечної діяльності; відповідність вимогам ефективності та економності.

Аналіз вітчизняного і зарубіжного законодавства, а також наукових джерел дає підстави констатувати існування між національною і екологічною безпекою вертикальних, субординаційних взаємозв'язків, а отже їх співвідношення як родового та видового поняття.

Національні інтереси вирізняються з поміж інших інтересів завдяки притаманним їм ознакам: національний інтерес стосується обмеженого кола цілей, цінностей і стратегій, що ведуть до їх досягнення; вони є предметом загальнонаціональної політики; національним інтересам властива усталеність, оскільки вони пов'язані з дотриманням базових цінностей суспільства і реалізацією довготривалих цілей; визначаються на основі об'єктивної оцінки реальності (поточної ситуації) та мають бути пропорційними можливостям держави (ресурсам) щодо їх забезпечення; характеризуються системністю, внаслідок чого вони не повинні бути суперечливими, конфліктувати між собою; реалізуються відповідно до норм міжнародного права; відображають інтереси більшості суспільства, виражені через його представників, обраних демократичним шляхом; накладають розумні обмеження на уряд, щоб унеможливити зловживання консенсусним документом, в якому викладено національний інтерес; можуть бути використані громадянам та інститутами громадянського суспільства як суворі критерії оцінки загальнодержавних політичних рішень, що приймаються урядом; державний суверенітет є необхідною умовою для реалізації й захисту національних інтересів; публічне проголошення державою національних інтересів дає чіткі сигнали міжнародному співтовариству про її зовнішньополітичні наміри, зокрема про готовність до співробітництва з іншими державами в питанні забезпечення спільних національних інтересів, а також свою готовність їх захищати.

Зріле громадянське суспільство є необхідною умовою усвідомлення і вираження національного інтересу, який відображає єдність устремлінь громадянського суспільства і демократичної, правової держави. Разом з тим, одним із наслідків прагнення України інтегруватися до Європейського Союзу є коригування її національних інтересів у сфері екологічної безпеки, що здійснюється шляхом їх синхронізації з екологічними інтересами держав-членів ЄС і Європейського Союзу в цілому.

Екологічний конституціоналізм є варіативним і проявляється у матеріальних і процесуальних правах, директивній політиці, взаємних

обов'язках або комбінації цих та інших атрибутів. Екологічна конституція та екологічні права людини автоматично не здатні покращити неприйнятні умови життя. Вони лише вказують спосіб, у який усі гілки державної влади мають діяти у відповідних сферах правового регулювання заради вирішення екологічних проблем. При цьому суди втручаються лише тоді, коли є підстави вважати, що уряд з певних причин не дотримується цього курсу.

Екологічне верховенство права інтегрує критичні екологічні потреби й інтереси з іншими основними елементами змісту класичного принципу верховенства права та забезпечує основу для реформування екологічного управління. Екологічне верховенство права імпліцитно відображає універсальні моральні цінності та етичні норми поведінки, а також забезпечує основу для екологічних прав та обов'язків. Без екологічного верховенства права та дотримання прав і обов'язків екологічне управління може виявитися дискреційним, суб'єктивним і непередбачуваним. За умови, що сталий розвиток ґрунтуватиметься на принципі екологічного верховенства права, можна сподіватися на те, що усім людям буде забезпечена рівність у сфері належного захисту довкілля.

Визнання права на здорове навколишнє середовище цінністю, що підлягає захисту, означає визнання його місця в складній ієрархії фундаментальних прав і правових принципів, починаючи від визнання цього права на конституційному рівні і закінчуючи регіональними і міжнародними актами. Сприйняття концепції екологічної держави засвідчує еволюцію поглядів на оптимальну модель сучасної державності, відображаючи наскрізний консенсус в суспільстві щодо надання пріоритету та вирішення екологічних проблем.

Юридична перевага конституційного закріплення екологічних прав людини, зокрема права на здорове довкілля, полягає в тому, що воно здатне запобігти майбутньому послабленню законодавства в сфері екологічної безпеки. У «екологічних («зелених») державах» судами сформульовано принцип, заснований на праві на здорове довкілля, відповідно до якого чинні

екологічні закони є правовим стандартом, який можна підвищити, але не послабити.

Охорона довкілля в Україні, як і багатьох інших європейських державах, є конституційним обов'язком кожного громадянина. Проте фундаментальну роль у цьому відношенні відіграє держава, яка забезпечує базові умови для захисту довкілля від потенційних і реальних небезпек, спричинених подіями, викликаними природними силами та діяльністю людини. З цією метою вона реалізує різного роду заходи: регулятивні, організаційні, інформаційні, моніторингові, просвітницькі, каральні (запровадження обов'язків, обмежень, заборон і юридичної відповідальності) та інші.

Проблеми довкілля – це важливий вимір політичного життя на місцевому, національному, регіональному і міжнародному рівнях. Попри процеси глобалізації та регіональної інтеграції більшість людей саме державу сприймає як неодмінного або навіть головного учасника процесу розв'язання сучасних екологічних і кліматичних проблем. Це зумовлено тим, що рішення щодо забезпечення екологічних прав людини, використання природних ресурсів, нових форм біотехнологій, зміни клімату, збереження біорізноманіття, використання, зберігання та скорочення ядерної, хімічної і бактеріологічної зброї тощо, ухвалюються саме органами державної влади, зачіпаючи інтереси не тільки сучасних людей, але й майбутніх поколінь, не лише власних громадян, але й громадян сусідніх держав.

Законодавство в сфері екологічної безпеки, як і національної безпеки в цілому, підлягає періодичному моніторингу з метою оцінки його ефективності та оперативного реагування на виклики і загрози, за наслідками якого здійснюється його оновлення. Уряд і компетентні органи державної влади мають забезпечувати прогнозування міжнародних та внутрішньодержавних подій та своєчасно (на якомога ранньому етапі) виявляти виклики і загрози, які негативно впливають (здатні впливати) на стан національної, зокрема екологічної, безпеки, здійснювати превентивні дії з їх попередження, мінімізувати шкідливі наслідки.

Національні уряди, посилюючи спроможність своїх систем екологічної безпеки співпрацювати з відповідними структурами інших держав, інтеграційних об'єднань і міжнародними організаціями, мають надавати пріоритет збереженню можливості здійснення ефективних незалежних дій за будь-яких умов та у відповідь на всі види екологічних та кліматичних загроз та криз.

Юридичне забезпечення екологічної безпеки полягає у критичному осмисленні національного та зарубіжного досвіду правового регулювання в означеній сфері; розробці доктринальних засад державної політики у сфері екологічної безпеки; розробці, прийнятті, моніторингі та систематизації законодавства в галузі екологічної безпеки; оптимізації системи державних органів в сфері екологічної безпеки; зміцненні міжнародно-правового співробітництва; розвитку системи екологічної освіти та підвищення рівня екологічної правової культури суспільства; державній підтримці діяльності громадських екологічних рухів тощо.

Підходи до забезпечення екологічної безпеки формуються не лише з огляду на національні екологічні інтереси, але й з огляду на інтеграцію України до Європейського Союзу. Розвиток відносин між ЄС та Україною у сфері екологічної безпеки має комплексний і довгостроковий характер. Питання про розширення співробітництва з Європейським Союзом у сфері екологічної безпеки перебуває на порядку денному української зовнішньої політики протягом останніх десятиліть. Така співпраця набуває особливої актуальності і практичної значущості з набуттям Україною статусу держави-кандидатки на вступ до Європейського Союзу.

Акти, що ухвалюються на національному, регіональному та універсальному рівнях, створюють нормативно-правове підґрунтя для періодичного перегляду концепції національної безпеки в частині розширення сфер її застосування, а також визначення не лише інтересів, загроз і викликів, але й можливих рішень стосовно їх попередження чи нейтралізації.

Вітчизняній екологічній науці та науці права національної безпеки варто запозичити досвід з розробки ретельно спланованої довгострокової стратегії національного брендингу України як екологічної держави, що захищає національні інтереси в екологічній сфері. Це передбачає публікацію високоякісних наукових статей та монографій іноземними мовами в престижних міжнародних виданнях, написаних представниками українських академічних кіл, незалежно від того, чи проживають вони в Україні, чи займаються науковою кар'єрою за кордоном, а також проактивна зовнішньополітична позиція, яку представники держави та громадянського суспільства нашої держави повинні демонструвати на різноманітних міжнародних майданчиках.

Екологічна безпека, як складова національної безпеки, регламентується значною кількістю нормативних актів, на різних рівнях національної системи законодавства України. Різновекторність екологічної безпеки зумовлює необхідність регулюванн заходів із її забезпечення нормами таких галузей права як конституційне, цивільне, екологічне, господарське, адміністративне, кримінальне тощо.

В останні роки фундаментальний характер екологічної безпеки обґрунтовується «гомоцентричним» фактором, а саме пріоритетністю забезпечення прав людини. Так, у більшості демократичних держав, зокрема і в Україні, в якості мети державної екологічної політики визначено досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку держави з метою забезпечення конституційного права кожного на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних екосистем. Закріплення такої цілі та впровадження різноманітних політик-правових засобів її досягнення, свідчить про поступове формування феномену екологічного констиуціоналізму.

Правові заходи, спрямовані на запобігання погіршенню стану довкілля, усунення таких загроз як: стихійні лиха, аварії та техногенні катастрофи,

ліквідація їх шкідливого впливу та виявлення джерел загроз, є важливим елементом системи забезпечення екологічної безпеки. При цьому, коли мова йде про забезпечення екологічної безпеки юридичними засобами, до уваги слід брати різноманіття усіх техногенних, природоохоронних, соціально-економічних факторів тощо у їх взаємозв'язку. Визначальними для формування правових основ державної політики у сфері екологічної безпеки є також національні інтереси, зокрема, і національні екологічні інтереси.

Нормативними принципами екологічної безпеки виступають закріплені законодавстві основоположні, керівні ідеї, що виражають основні напрямки забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави в екологічній сфері. Вони визначають політику держави у цій сфері та виконують регулятивну функцію. До них належать: верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили; дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони.

При розробці і оновленні нормативно-правових актів України, які стосуються екологічної безпеки, необхідно враховувати *aquis* ЄС у сфері екологічної політики, що диктується потребою подальшої інтеграції України у європейський політико-правовий простір та статусом держави-кандидатки на вступ до ЄС, якого Україна набула 23.06.2022 р. на підставі Рішення Європейської Ради.

Специфікою забезпечення реалізації екологічної безпекової політики держави є провідна роль права, як одного із одним із найбільш ефективних елементів досягнення цілей екологічної політики.

Удосконалення правової регламентації екологічної безпеки в Україні в умовах війни та у повоєнний час повинно відбуватися на основі низки засад,

зокрема, таких як інтеграція екологічної складової в усі сектори економіки, регіонального розвитку та суспільного життя; міжнародна співпраця та європейська інтеграція; впровадження Цілей сталого розвитку та засад Зеленої угоди, які повинні супроводжуватися поєднанням процесу відновлення з реформами та порядком денним вступу до ЄС; принцип ЗВ – «Build Back Better» («відбудувати краще»); принцип субсидіарності тощо.

Формування і розвиток міжнародного виміру забезпечення екологічної безпеки є об'єктивним процесом, який розгортається в умовах цивілізаційного протистояння, спричиненого поглибленням диспропорцій в економічному розвитку та ресурсному забезпеченні між країнами світу та посилення різноманітних чинників політичного (відсутність бажання значної кількості країн світу знизити рівень стандартів споживання, нездатність бідних країн розвивати та впроваджувати ресурсозберігаючі екологічноорієнтовані технології), економічного (домінування моделі ресурсомісткої економіки, яка фокусується на зростанні обсягів матеріальних благ), демографічного (зростання чисельності народонаселення, зміна напрямів та складу та причин потоків мігрантів, активна урбанізація), технологічного (науково-технічний прогрес, який відбувається без урахування законів у сфері довкілля, активна мілітаризація національних економік) характеру тощо.

Однією із характеристик сучасного стану процесів забезпечення екологічної безпеки у міжнародному вимірі, є утворення надконтинентальних центрів впливу на ці процеси через активізацію нових форм конкуренції акторів міжнародних відносин – держав-лідерів економічного розвитку, транснаціональних корпорацій, транснаціональних банків, світових виробничих центрів, техномегаполісів, міжнародних неурядових організацій тощо. Рухливість структури та конфігурації деяких акторів та їх економічного потенціалу, їх здатність впливати на перерозподіл ресурсів світу, визначають в якості основного для економічного та науково-технічного прогреса людства саме екологічний пріоритет. Це, в свою чергу, веде до формування єдиної консолідованої системи міжнародної екологічної безпеки.

Одним із найефективніших способів правової регламентації екологічної безпеки на міжнародному рівні є прийняття міжнародних договорів (конвенцій), рідше – створення звичаєвих норм. Одночасно у міжнародних відносинах, де основні гравці характеризуються як різним рівнем соціально-економічного розвитку, так і різними інтересами та можливостями, важливу роль у регулюванні відносин у сфері екологічної безпеки відіграють норми «м'якого» права. Soft law в силу своєї специфіки, дає можливість державам, як основним суб'єктам міжнародного права, обирати більш гнучкі способи регулювання взаємних відносин у такій чутливій сфері як спільна діяльність із забезпечення екологічної безпеки.

Попри активізацію в останні десятиліття процесів міжнародного нормотворення, як у сфері охорони довкілля, так і безпековій царині, існуючі міжнародно-правові механізми забезпечення екологічної безпеки не здатні ефективно розв'язати екологічні проблеми сьогодення, а також відвернути екологічну катастрофу планетарного масштабу. Через укладення міжнародних договорів неможливо забезпечити дієвий захист усіх елементів довкілля. Крім того у міжнародному праві існує велика кількість прогалин, що стосуються питань екологічної безпеки, особливо щодо притягнення до відповідальності за заподіяну довкіллю шкоду. Це зумовлює неефективність таких норм на практиці.

Ефективне розв'язання існуючих у світі екологічних проблем вимагає більш рішучих кроків, які співрозмірні із масштабами екологічних загроз. Одним із можливих шляхів є створення в структурі ООН органу, що мав би статус головного органу Організації, на кшталт Ради Безпеки, діяльність якого буде спрямована на досягнення гармонійного співіснування людини та навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 87 % медійників хочуть висвітлювати тему екології, але відчують брак знань – опитування. URL: <https://detector.media/community/article/194313/2021113087mediynykivkhochutvysvitlyuvatytemuekologiiialevidchuvayut-brakznaporutuvannya/> (дата звернення: 11.08.2023).
2. Азаров С. І., Литвинов Ю. В., Сидоренко В. Л. Екологічна безпека як складова національної безпеки України. *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. (2012). (2), 73. С. 142–146.
3. Александров І. О., Половян О. В., Коновалов О. Ф., Логачова О. В., Тарасова М. Ю. Стратегія сталого розвитку регіону: монографія. Донецьк: Вид-во Ін-ту економ. промисловості, 2010. 204 с.
4. Андрейцев В. І. Безпекова захисна функція інституту правового забезпечення діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки в системі господарського права. *Системи галузей права в умовах глобальних екологічних викликів*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 листопада 2020 р., м. Київ). Наук. ред. В.А. Устименко. НАН України. ДУ «Інститут економікоправових досліджень імені В.К. Мамутова НАН України». Київ, 2020. С. 32–40.
5. Андрейцев В. І. Екологічне право і законодавство суверенної України: проблеми реалізації державної екологічної політики: монографія. Дніпропетровськ: НГУ, 2011. 372 с.
6. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. Київ : Знання-Прес, 2002. 332 с.
7. Андрусевич Н. Екологічна свідомість в Україні та в ЄС: топ-5 подібностей та відмінностей. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/09/24/7087297/> (дата звернення: 04.01.2024).

8. Анісімова Г. В. (2018). Актуальні проблеми законодавчого забезпечення екологічних інтересів у державній політиці України. *Теорія і практика правознавства*, 2(14), 1–27.
9. Анісімова Г. В. & Донець О. В. Екологічна міграція в реаліях сьогодення: правові аспекти. In *The 12 th International scientific and practical conference “International scientific innovations in human life”* (June 8–10, 2022) Cognum Publishing House, Manchester, United Kingdom. 2022. С. 911–922.
10. Анісімова Г. Сучасні законодавчі засади і доктрина екологічної безпеки суверенної України: виклики і перспективи. *Сучасна державна екологічна політика і безпека суверенної України: проблеми та перспективи правового забезпечення* (до 30-ї річниці Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» та до 20-ї річниці Закону України «Про нафту і газ»): матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28 січня 2022 р.). Наук. ред. В. Устименко. Чернігів: Десна Поліграф. 2022. С. 37–48.
11. Анісімова Г., Шинкарьов О. Еколого-правова складова розвитку громадянського суспільства. *InterConf*. 2022. No 99. С. 438–445. <https://doi.org/10.51582/interconf.1920.02.2022.047>.
12. Архітектура європейської безпеки: історія становлення і розвитку : монографія: у 2 ч. / за наук. ред. А. П. Гетьмана, І. В. Яковюка. Харків. : Право, 2020. Ч.1. Від Давнього Риму до Другої світової війни. 180 с.
13. Базельська конвенція про контроль за транскордонним перевезенням небезпечних відходів та їх видаленням від 22 березня 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_022#Text (дата звернення 04.01.2024).
14. Безверхнюк Т., Сивак Т. Розвиток системи екологічної безпеки на регіональному рівні у форматі публічної політики. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. Вип. 2. С. 78–83.

15. Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Стратегія національної безпеки України: на шляху оновлення. *Воркшоп «Інформаційна безпека як частина національної безпеки у Східній Європі»*. Харків: Право, 2016. С. 86–93.
16. Блавацька Д. А. Реформування екологічного законодавства України—провідний напрямок державної екологічної політики. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_16 (дата звернення: 04.01.2024).
17. Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти. Київ: НППМБ, 2001. 300 с.
18. Борейко В. Є. Права природи і права тварин / Київ. Екологокульт. центр. Київ : Логос, 2017. 56 с. (Серія «Охорона дикої природи». Вип. 81).
19. Бохан А. В. Міжнародна екологічна безпека: сучасні виміри та принципи реалізації. *Ефективна економіка*. 2009. № 3. С. 127–134.
20. Бріггс, Г., Дейл, Б. та Стиліану Н. (2019). Екологічна катастрофа: головні загрози нашій планеті у п'яти графіках. BBC News. URL: [.https://www.bbc.com/ukrainian/features-48169628#:~:text=%D0%92%D0%B8%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%BA%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%96%D0%B2%2C%20%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BB%D1%83%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%20%D1%96,%D0%9E%D0%9E%D0%9D%2C%20%D1%8F%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BE%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D1%86%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D1%8F](https://www.bbc.com/ukrainian/features-48169628#:~:text=%D0%92%D0%B8%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%BA%D0%B0%20%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%96%D0%B2%2C%20%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%BB%D1%83%D0%B0%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F%20%D0%BC%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B2%20%D1%96,%D0%9E%D0%9E%D0%9D%2C%20%D1%8F%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BE%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B8%20%D1%86%D1%8C%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D0%B8%D0%B6%D0%BD%D1%8F) (дата звернення: 04.01.2024).
21. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії / В. Г.Буткевич., В. В.Мицик, В. В.Задорожній. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
22. Веренчук В. Суть, структура та ознаки національного інтересу. *Вісник Львівського університету*. Серія «Філософські науки». 2004. № 6. С. 192–200.

23. Вернік О. Л. Екологічна криза як ресурс екологізації життєдіяльності особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Т. VII, Вип. 41. С. 51–60.
24. Віденська конвенція про охорону озонного шару від 22.03.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_088#Text (дата звернення 04.01.2024).
25. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці. Київ : НІСД, 2016. 528 с.
26. Гаврильців М. Т. Конституційно-правові основи забезпечення національної екологічної безпеки в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. №1 (1). С. 100–103.
27. Гайдамака В. О. Екологічна держава та її місце в теорії демократичної, соціальної правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 21–24. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/2>.
28. Гай–Нижник П. П., & Чупрій Л. В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. (84), 465–471.
29. Галушкіна Т.П. Національна екологічна доктрина в умовах трансформаційних екологічних зрушень. *Економічні інновації: Зб. наук. пр.* Одеса: ППРЕД НАН України, 2010. Вип. 40. С. 63–75.
30. Гардашук Т. В. (2016). Кліматична справедливість: адаптація до викликів сучасності. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: Гуманітарні студії*. (246), 128–137.
31. Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. *Право та інновації*. 2017. №3(19). С. 7–17.
32. Гетьман А. П. & Костицький В. В. (2013). Екологічні права людини в національній і міжнародній правовій доктрині. *Проблеми законності*. (124), 68–80.

33. Гетьман, А. П. (2014). Організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища. *Проблеми законності*. (125), 119–128.
34. Гетьман А. П. Проблеми реформування екологічного законодавства: до питання про створення Екологічного кодексу України. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. №3 (46). С. 172–181.
35. Гетьман А. П., Шульга М. В. Екологічне право України: навчальний посібник. Харків: Право, 2009. 328 с.
36. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Засади національної безпеки України. Київ : Інтертехнологія. 2009. 272 с.
37. Горбулін В. П., Качинський А. Б. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України. Київ : ДП «НВУ» Євроатлантикінформ», 2007. 592 с.
38. Городок Я. В. Роль міжнародного права в забезпеченні екологічної безпеки. *Актуальна юриспруденція* : науково-практична Інтернет-конференція. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=700%3A101213-16&catid=86%3A3-1213&Itemid=106&lang=ru (дата звернення 11.08.2023).
39. Гудіма Т. С. (2018). Проблема забезпечення принципу екологічної справедливості як фундаментальної засади сталого розвитку. *Економіка та право*. (3), 31–37.
40. Дацюк А., Садовський В., Полтораков О., Марутян Р. Аналіз державної політики у сфері національної безпеки і оборони України. Київ, 2015. 40 с. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/Analiz-polityky-NB-pravl-final.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).
41. Дашковська Н. К. Правова природа та сутність екологічної держави: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2022. Вип. 59.
42. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем навколишнього середовища людини, прийнятій в Стокгольмі 16 червня 1972 р.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_454#Text (дата звернення: 04.01.2024).

43. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

44. Дзьобань О. Національні інтереси як основа національної безпеки: світоглядно-методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*, 2010. (3), 124–136.

45. Екологічна Конституція Землі. Методологічні засади / за ред. Ю. Ю. Туниці. Львів : РВВ НЛТУ України, 2011. 440 с.

46. Екологічна складова передвиборних програм політичних партій та кандидатів у депутати на виборах до Верховної Ради України у 2012 році : Аналітичний документ. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/176/files/environmentinelectionsparliament2012released.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

47. Екологічна складова програм політичних партій, що беруть участь у місцевих виборах в Україні у 2015 році : Аналітичний документ, 21 жовтня 2015 р. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/227/files/localelections2015parties.pdf>. (дата звернення: 11.08.2023).

48. Екологічні тренди в Україні: погляд громадян. Звіт за результатами соціологічного дослідження, квітень 2021. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17805.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

49. Заржицький О. С. Правові аспекти регіональної екологічної політики : монографія. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2003. 160 с.

50. Зелена книга. Проблеми та можливості створення єдиної інформаційно-комунікаційної системи сфери охорони навколишнього природного середовища та сталого розвитку. Київ: ГО «Фундація «Відкрите Суспільство», 2018. 30 с.

51. Картахенський протокол про біобезпеку до Конвенції про біологічне різноманіття від 29 січня 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_935#Text (дата звернення 04.01.2024).

52. Качинський А. Б., Хміль Г. А. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика. Київ: НІСД, 1997. 127 с.
53. Кіотський протокол до Рамкової конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату від 11.12.1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_801#Text (дата звернення 04.01.2024).
54. Кобецька Н. Р. Розмежування та взаємодія публічних і державних екологічних інтересів. *Юридична Україна*. 2007. № 7. С. 8–12.
55. Кобринський В. Ю. Камінський А. І. Основні засади класифікації екологічних прав та обов'язків людини і громадянина. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 54–58.
56. Ковалюк Р. Т. Національні інтереси України в новій геополітичній ситуації. URL: <http://vmv.kyumu.edu.ua/series/vmv/vipusk6/1.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).
57. Ковейно Ю. В., Дресвяннікова В. Д. Правове регулювання екологічної безпеки. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 2(27). С. 68–73.
58. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. № 8073-Х. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 1984, додаток до № 51, ст.1122.
59. Козаченко Т. П. Загрози екологічної безпеки в системі національної безпеки України. *Наукові праці. Державне управління*. 2016. Вип. 269. Т. 281. С. 92–98.
60. Конвенція з охорони та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер від 17 березня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_273#Text (дата звернення 04.01.2024).
61. Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057?lang=uk#o1253 (дата звернення 04.01.2024).
62. Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 10 грудня

1976 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_258?lang=uk#Text (дата звернення: 04.01.2024).

63. Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря від 09 квітня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_009#Text (дата звернення: 04.01.2024).

64. Конвенція про захист Чорного моря від забруднення від 21 квітня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_065#Text (дата звернення: 04.01.2024).

65. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 5 червня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#Text (дата звернення: 04.01.2024).

66. Конвенція про охорону Середземного моря від забруднення від 16 листопада 1976 р. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901731000> (дата звернення: 04.01.2024).

67. Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 13 листопада 1979 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_223#Text (дата звернення: 04.01.2024).

68. Конституція ГДР, 1968. URL: <https://worldconstitutions.ru/?p=787> (дата звернення: 04.01.2024).

69. Конституція (Основний Закон) України, прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР IX скликання, 20 квітня 1978 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

70. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України, 28 червня 1996 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 04.01.2024).

71. Концепція національних інтересів України / В. О. Шевченко, М. М. Іващенко. Київ : Слов'янський світ, 1996. 64 с.

72. Копанчук В. О. Екологічна безпека як складова національної безпеки України: сучасні концепції та підходи. *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України*. 2020. № 2 (97).
73. Костенко Г. Ф. Теоретичні аспекти стратегії національної безпеки: навч. посіб. Київ: ЗАТ Видавничий дім «ДЕМІД». 2002. 144 с.
74. Кириленко В. П. Принцип економічної безпеки в сучасному міжнародному праві. *Правознавство*. 1989. №3.
75. Кравчук О. Екологічна ціна земельної реформи в Україні. URL: <http://rosalux.org.ua/ua/publications/226-ekologichna-tsina-zemelnoji-reformi-v-ukrajini> (дата звернення: 04.01.2024).
76. Краснова Ю. А. Деякі питання визначення джерел правового регулювання екологічної безпеки. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 122–131.
77. Краснова Ю. Деякі проблеми становлення понятійного апарату права екологічної безпеки. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*. Серія «Юридичні науки». 2016. № 2(103). С. 51–54.
78. Краснова Ю. А. Міжнародно-правове регулювання забезпечення екологічної безпеки. *Адміністративне право і процес*. 2016. №1(15). С. 96–105.
79. Краснова Ю. А. Право екологічної безпеки України: дис. ... д-ра юридичних наук : спеціальність 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Київ, 2018. 490 с.
80. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Київ: Вища школа., 1998. 392 с.
81. Крестовська Н. М., Проць О. Є. Держава, дружня до довкілля, як протипага екологічним ризикам сучасності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 21–26. <https://doi.org/10.36695/22195521.1.2020.02>.
82. Кримінальний Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25-26, ст.131.

83. Крилюк О. В. М'яке право як нормативна основа глобального інформаційного суспільства. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. Вип. 125. (ч. I). С. 106–114.
84. Лапін В. М. Безпека життєдіяльності людини. Навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 332 с.
85. Ліпкан В. А., Максименко Ю. Є., Желіховський В. М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: Навчальний посібник. Київ : КНТ, 2006. 280 с. (Серія: Національна і міжнародна безпека).
86. Ліпкан В. А. Національна безпека України: Навчальний посібник. Київ: КНТ, 2009. 576 с.
87. Ліпкан В. А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України. Київ: Текст, 2003. 600 с.
88. Лісникова І. В. Екологічна безпека в контексті переходу України до сталого розвитку. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2010. №1(2). С. 60–69.
89. Ломака В. С. Європеїзація правової культури: дослідницький нарис. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 192–211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.273873>.
90. Ломака В. С. Правова культура безпеки та її значення для забезпечення національної безпеки. *Національна безпека України в умовах нових викликів і загроз* : зб. наук. статей за матеріалами наук. практ. конф., м. Харків, 19 травн. 2023 р. / редкол.: С. Г. Серьогіна, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2023. С. 19–23.
91. Ломака В. С. Розвиток правової культури суспільства в контексті визначення зовнішньополітичних пріоритетів України. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2022. Вип. 43. С. 364–379. DOI: <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-364>.
92. Лутковська С. М. Модернізація системи екологічної безпеки сталого розвитку : дис. ... д-р. ек. наук : 08.00.03. Вінницький національний аграрний університет. Вінниця, 2020. 481 с.

93. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького ; Упорядник Ю. І. Римаренко [та ін.]. Київ : Довіра: Генеза, 1996. 942 с.
94. Малишко М. І. Екологічне право України : навч. посіб. Київ: Видавничий Дім «Юрид. книга», 2001. 389 с.
95. Махмуд А. А. Екологічна безпека як предмет політики міжнародного співробітництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02 ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. Київ, 2000. 24 с.
96. Машненко К. Концепт екологічна держава в контексті сучасного державотворення. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. (2), 21–28.
97. Медвідь Ф. М. Історія і теорія становлення системи національних інтересів України: правові колізії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. № 42. С. 210–221.
98. Медвідь Ф. Національна безпека і національні інтереси України в глобалізованому світі. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 781–789.
99. Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден від 2 листопада 1973 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896_009#Text (дата звернення: 04.01.2024).
100. Міжнародна конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою від 29 листопада 1969 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_049#Text (дата звернення: 04.01.2024).
101. Міжнародна угода з тропічної деревини, укладена в ході Конференції ООН з питань торгівлі та розвитку від 27 січня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_f67#Text (дата звернення: 04.01.2024).

102. Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар від 19.09.1987 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_215#Text (дата звернення: 04.01.2024).

103. Мороз Г. В. Взаємодія публічних і приватних інтересів в екологічному праві України : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 353 с.

104. Мороз Г. В. Відображення інтересів в механізмі правового регулювання екологічних відносин: окремі аспекти. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. 2019. Вип. 51. С.88–99.

105. Мороз Г. В. Екологічний інтерес як об'єктивний фактор правоутворення. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 211–214.

106. Мороз Г. В. Інституціоналізація інтересів у контексті забезпечення екологічної функції держави. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 270–273. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2020.54.

107. Мороз Г. В. Категорія «інтерес» із позиції еколого-правового підходу. *Вчені записки Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31 (70). Ч. 2 № 2. С. 10–14. <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-2/03>.

108. Мороз Г. В. Механізми взаємодії суб'єктів еколого-правових відносин у процесі прийняття екологічно важливих рішень. *Юридичний науковий електронний журнал* : електронне наукове фахове видання. 2021. № 6. С. 95–98. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/25>.

109. Мороз Г. В. Оптимізація екологічних та економічних аспектів у контексті вирішення енергетичних та кліматичних проблем. *Право і суспільство*. 2020. Вип. 2. С. 57–66.

110. Москальова Н. П. Концепції національного інтересу в науковій літературі. *Вісник Донецького національного університету*. Серія: Політичні науки. 2016. № 1. С. 29–32.

111. Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. №159. С. 129–159. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>.

112. Муравйова С. В. Забезпечення екологічної безпеки: національний та міжнародно-правовий підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С. 258-262. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/59>.

113. Муравйова С. В. Захист навколишнього середовища в міжнародних збройних конфліктах: проблеми міжнародно-правового регулювання. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2022. С. 236-240. DOI: <https://doi.org/10.31359/978-966-998-457-9C>.

114. Муравйова С. В. Наднаціональні та/чи національні інтереси: що захищає глобальна стратегія Європейського Союзу із зовнішньої політики та політики безпеки? *Україна і Європейський союз: шлях до сталого розвитку*: зб. наук. статей за матеріалами IV Всеукр. наук. практ. конф. з європ. права, м. Харків, 19 листоп. 2020 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2020. С. 26–29.

115. Нагойський протокол регулювання доступу до генетичних ресурсів та спільного використання на справедливій та рівній основі вигод від їх застосування до Конвенції про біологічне різноманіття, прийнятий 29 жовтня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_k03?lang=uk#Text (дата звернення: 04.01.2024).

116. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2018 році. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. 2018. 483 с. URL: https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2022/10/Natsionalna-dopovid-pro-stan-navkolyshnogo-pryrodnogo-seredovyshha-v-Ukrayini-u-2018-rotsi_.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

117. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2021 році. Міністерство захисту довкілля та природних

ресурсів України. 2018. 514 с. URL: <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/Natsdopovid-2021-n.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

118. Олійничук Р. П. Екологічна безпека як кримінально-правова категорія: онтологічний аспект *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 178–181.

119. Омаров А.Е. Екологічна безпека як чинник національної безпеки держави. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. 2016. Вип. 2(5). С.132–141.

120. Операція визначення поняття: види, правила та значення. Реферат. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/logika/25202/> (дата звернення: 04.01.2024).

121. Павленко В. С. Національні інтереси та загрози державній безпеці України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2022. Вип. 34. С. 84–92. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7105166>.

122. Павлова О. В. (2015). Екологічна держава як вимога сьогодення в контексті сталого розвитку в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: *Юридичні науки*. 2015. 5 (2): 77–81.

123. Павлова О. В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 ; Нац. юрид. унт ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 20 с.

124. Паризька угода від 12 грудня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161#Text (дата звернення: 04.01.2024).

125. План відновлення України. URL.: <https://recovery.gov.ua/> (дата звернення: 04.01.2024).

126. Поручник А. М. Національний інтерес України: економічна самодостатність у глобальному вимірі. Київ : КНЕУ, 2008. 352 с.

127. Потапчук Г. В. Актуальні проблеми визнання екологічного конституціоналізму: локальне вимірювання. *Децентралізація публічної влади в Україні: здобутки, проблеми та перспективи* : матеріали III Всеукраїнської

науковопрактичної конференції (21 травня 2021 р., м. Львів) / за наук. ред. О. В. Батанова, Р. Б. Бедрія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021, С. 164–172.

128. Потапчук Г. Екологічний конституціоналізм: до питання про методологію визначення та дослідження. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. (128): 137–143.

129. Потапчук Г. В. Екологічний конституціоналізм: теоретико-нормативні підходи до розуміння та становлення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. № 2. С. 116–130.

130. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 р. № 39/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1995, № 12, ст.81.

131. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору) : Закон України від 07 лютого 2019 р. № 2680-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, 2019, № 9, ст.50.

132. Програма дій «Порядок денний на XXI століття» («AGENDA-21») / Ухвалена Конф. ООН з навколиш. середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт «Планета Земля», 1992 р.); пер. з англ. Київ: Інтелсфера, 2000. 360 с.

133. Про дозвільну діяльність у сфері використання ядерної енергії : Закон України від 11.01.2000 р. № 1370-XIV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2000, № 9, ст. 68.

134. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Екологічна безпека». URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

135. Про засади моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів : Закон України від 12 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/377-20#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

136. Про затвердження Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від

17 жовтня 2007 р. № 880-р. *Офіційний вісник України* від 29.10.2007 – 2007 р., № 79, стор. 170, стаття 2961, код акта 41253/2007 (дата звернення: 04.01.2024).

137. Про затвердження Переліку джерел іонізуючого випромінювання, діяльність по використанню яких звільняється від ліцензування: наказ Державної інспекції ядерного регулювання України № 138 від 3 грудня 2013 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 1. Ст. 25.

138. Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання : Закон України від 14.01.1998 р. № 15/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 1998, № 22, ст.115

139. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13 липня 2000 р. № 1908-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1908-14#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

140. Про ліцензування видів господарської діяльності : Закон України від 02.03.2015 р. № № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2015, № 23, ст.158.

141. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 13 грудня 1991 р. № 1977-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1977-12#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

142. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

143. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

144. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*, офіційне видання від 19.04.2019 — 2019 р., № 16, стор. 8, стаття 70.

145. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної

безпеки. Постанова Верховної Ради України від 05.03.1998 № 188/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України* від 13.10.1998 — 1998 р., № 38, стаття 248.

146. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

147. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон Української РСР від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. URL.: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1264-12/ed19910625/page2> (дата звернення: 04.01.2024).

148. Про поводження з радіоактивними відходами : Закон України від 30.06.1995 р. № 255/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1995, № 27, ст.198.

149. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 27.02.1991р. № 791а-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 16, ст.198.

150. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України» : Указ Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

151. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України №287/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> (дата звернення: 04.01.2024).

152. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14.09.2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: указ Президента України від 14.09.2020 р. № 392. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020> (дата звернення: 04.01.2024).

153. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу : Закон України від 17 лютого 2002 р. № 3023-ІІІ.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3023-14#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

154. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

155. Про схвалення Стратегії екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.10.202. № 1363-р. *Офіційний вісник України* від 16.11.2021 — 2021 р., № 87, стор. 17, стаття 5584, код акта 108085/2021.

156. Протокол до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані відносно подальшого скорочення викидів сірки від 14 червня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_802#Text (дата звернення: 04.01.2024).

157. Протокол до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 р., що стосується довгострокового фінансування Спільної програми спостереження й оцінки поширення забруднювачів повітря на великі відстані в Європі (ЕМЕП) від 28 вересня 1984 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c50#Text (дата звернення: 04.01.2024).

158. Протокол про боротьбу з підкисленням, евтрофікацією та приземним озоном до Конвенції про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 року від 30 листопада 1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c51#Text (дата звернення: 04.01.2024).

159. Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до Конвенції про захист Чорного моря від забруднення, прийнятий 14 червня 2002 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_175#Text (дата звернення: 04.01.2024).

160. Протокол про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної в м. Київ 22 травня 2003 р., прийнятий 19 червня

2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_366#Text (дата звернення: 04.01.2024).

161. Протокол про обмеження викидів окислів азоту або їх транскордонних потоків до Конвенції 1979 р. про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 1 листопада 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_139#Text (дата звернення: 04.01.2024).

162. Протокол про скорочення викидів сірки або їх транскордонних потоків принаймні на 30 відсотків до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 08.07.1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_091#Text (дата звернення: 04.01.2024).

163. Протокол про стале управління лісами до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, прийнятий 27 травня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_532#Text (дата звернення: 04.01.2024).

164. Протокол про стійкі органічні забруднювачі до Конвенції 1979 року про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 24 червня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c75#Text (дата звернення: 04.01.2024).

165. Рамкова конвенція Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату, прийнята 09 травня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_044#Text (дата звернення: 04.01.2024).

166. Рамкова конвенція про охорону та сталий розвиток Карпат від 22 травня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_164#Text (дата звернення: 04.01.2024).

167. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455#Text (дата звернення: 04.01.2024).

168. Романко С. М. Екологічна безпека довкілля та людини: поняття, критерії та окремі превентивні заходи забезпечення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 45. С. 75–84.

169. Романко С. М. Поняття та ознаки екологічної безпеки сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2008. Вип. 20. С. 162–165.

170. Садковий В. П. Сучасний інструментарій державної екологічної безпеки. *Державне управління у сфері цивільного захисту: наука, освіта, практика* : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 18–19 березня 2020 р. / за заг. ред. В. П. Садкового. Харків : Вид-во НУЦЗУ, 2020. С. 153–155.

171. Сарапіна М.В. Забезпечення екологічної безпеки: підручник / М.В. Сарапіна, В.А. Андронов, С.Р. Артем'єв, О.В. Бригада, О.В. Рибалова. Харків : НУЦЗУ, 2019. 246 с.

172. Ситник, Г. П., & Ситник, М. Г. (2005). Про один із підходів визначення ієрархії національних інтересів в процесі розробки стратегії національної безпеки України. *Університетські наукові записки*, (3), 309-313.

173. Сікора І. В. Національні інтереси України та лобістські технології бізнесу. Київ, 2000. 126 с.

174. Сірант М. М. Правове регулювання діяльності органів публічної влади щодо забезпечення екологічної безпеки: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 424 с.

175. Смирнова К. В., Яковюк І. В., Щокін Ю. В. Оборонний сектор і воєнні конфлікти як загроза та виклик кліматичній політиці. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. наук.пр. Харків : Право. 2022. Вип. 43. С. 342–363. <https://doi.org/10.31359/1993-0941-2022-43-342>.

176. Солдатенко С. Правовий інтерес: загальнотеоретична характеристика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.

177. Спільна заява за підсумками 23-го Саміту Україна – Європейський Союз від 12.10.2021. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-za-pidsumkami-23-go-samitu-ukrayina-yevropejsk-71037> (дата звернення: 04.01.2024).

178. Спільна заява за підсумками 24-го саміту Україна – ЄС від 03.02.2023 р. URL.:<https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-za-pidsumkami-24-go-samitu-ukrayina-yes-80765> (дата звернення: 04.01.2024).

179. Ставлення населення до питань охорони довкілля. URL: <http://epl.org.ua/announces/stavlennianaseleenniadopytanokhoronydovkillia/> (дата звернення: 04.01.2024).

180. Стегній О. Г. Соціологічна рефлексія екологічної проблематики: проміжні результати 25-річного спостереження. *Український соціум*. 2016. № 3. С. 42–57.

181. Стокгольмська конвенція про стійкі органічні забруднювачі від 22 травня 2001 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a07#Text (дата звернення: 04.01.2024).

182. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2021 р. № 1363-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

183. Стратегія за націонална сигурност на Република България (2011 г.). URL: https://www.mod.bg/bg/doc/strategicheski/20110319_strategia_za_nacionalna_sigurnost.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

184. Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р. № 392/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text> (дата звернення: 04.01.2024).

185. Судейский коллоквиум по Цели 16 в области устойчивого развития: роль судебной системы в содействии обеспечению верховенства права в вопросах окружающей среды. Совещание Сторон Конвенции о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды Рабочая группа Сторон Двадцать третье совещание Женева, 26–28 июня 2019 года Пункт 3 с) предварительной повестки дня Вопросы существа: доступ к правосудию.

ECE/MP.PP/WG.1/2019/8. URL: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/wgp/WGP-23/ODS/ECE_MP.PP_WG.1_2019_8_R.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

186. Трагнюк О.Я., Щокін Ю.В. Деякі проблеми правового регулювання охорони навколишнього середовища у Сполученому Королівстві після BREXIT. *Науковий вісник УЖНУ*. Серія «Право». Вип. 71(3). 2022. С. 15-26. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.32>.

187. Трагнюк О., Яковюк І. Деякі питання правової регламентації забезпечення екологічної безпеки на територіях, анексованих та незаконно контрольованих Російською Федерацією. *Деокупація. Юридичний фронт* [Електронне видання]: матеріали Міжнародного експертного круглого столу (Київ, 18 березня 2022 р.) ; упоряд. і наук. ред. О. В. Кресін. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2022. С.51–56.

188. Третьякова І. С. Оцінка екологічних наслідків розвитку світової економіки. *Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций* : сб. науч. тр. Донецк : ДонНУ, 2008. С. 82–88.

189. Троцька М. В., Гомля І. А., Коваленко О. О. Екологічна безпека як складова національної безпеки України через призму міжнародного досвіду. *Молодий вчений*. 2018. № 10 (62). С. 248–251.

190. Туниця Ю. Екологічна Конституція Землі: сутність і концептуальні засади. *Вісник НАН України*. 2005. № 11. С. 32–42.

191. Туниця Ю. Ю. Еколого-економічна доктрина в сучасній економічній теорії. *Науковий вісник НЛТУ України*, 2002. Т. 12. № 6. С. 131–137.

192. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 212.

193. Хвесик М., Голян В. Інституціональна модель природокористування в умовах глобальних викликів : монографія / Рада по вивченню продукт. сил України НАН України. Київ: Кондор, 2007. 480 с.
194. Хилько М. І. Екологічна безпека України: Навчальний посібник. Київ, 2017. 260 с.
195. Хилько М. І. Екологічна безпека як фундаментальна складова національної безпеки. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2021. № 6. С. 69–75. DOI: 10.31558/2617-0248.2021.6.11.
196. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2003, №№ 40-44, ст.356.
197. Чорнобильське досьє КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період: збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС / Відп. ред. В. Смолій. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут історії України НАН України; Український інститут національної пам'яті. К., 2019. 1200 с.
198. Шахов В. С. Екологічні інтереси і права людини. *Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку* : короткі тези допов. та наук. повідом. республ. наук.-практ. конфер., 9-11 листоп. 1995 р. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1995. С. 214–215.
199. Шемшученко Ю. С. Актуальні проблеми кодифікації національного та міжнародного екологічного права. *Право України*. 2011. № 2. С. 4–11.
200. Шемшученко Ю. С. Екологічна конституція Землі: від ідеї до практичного втілення. *Вісник НАН України*. 2007. № 9. С. 3–7.
201. Шиманська К. В. Детермінанти міжнародної міграції: інституційний підхід. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2017. № 1 (13). С. 188–197.
202. Шомпол О. А. Міжнародно-правові аспекти забезпечення екологічної безпеки. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. № 96(2). С. 9–14.

203. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», Т. 1 : А–Г. 1998. 669 с.
204. Якібчук О. В. Особливості екологічної безпеки України в системі національної безпеки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Державне управління.* 2014. Вип. 1. С. 100–104.
205. Яковюк, І., Анісімова, Г., & Трагнюк, О. Європеїзація екологічного права держав-членів Європейського Союзу. *Проблеми законності.* (2022). №158. С. 82–109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.
206. Яковюк І. В. Brexit: причини і наслідки британського референдуму. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 трав. 2016 р. Харків, 2016. С. 25–29.
207. Яковюк І.В., Гуцова О.С. Екологічна дипломатія Європейського Союзу. *Юридичний електронний журнал.* 2022. № 5. С. 634–637. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/153>.
208. Яковюк І. В., Купрійова О. О. «Екологічний» конституціоналізм як правова основа політики національної безпеки в ХХІ сторіччі. *Актуальні питання становлення та розвитку сучасного конституціоналізму в Україні* (до 26-ї річниці Конституції України): матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 23 черв. 2022 р.) / редкол.: М. В. Корнієнко, Є. О. Львова, М. М. Юрченко. Одеса : ОДУВС, 2022. С. 46–49.
209. Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу). *Вісник Академії правових наук України.* 2010. № 3. С. 19–31.
210. Яковюк І. В. Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. Харків : Право, 2007. № 13. С. 3–16.
211. Яковюк І. В. Принцип лояльної співпраці Європейського Союзу і держав-членів: загальна характеристика. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юрид. науки».* 2014. Вип. 5. Т. 3. С. 300–303.

212. Яковюк І. В. Прояв наднаціональності в Європейському Союзі. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : збірник наукових праць*. Харків : Право, 2006. № 12. С. 121–128.
213. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 199 с.
214. Яковюк І. В. Субсидіарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4. С. 22–30.
215. Яковюк І. В., Трагнюк О. Я., Бойчук Д. С., Тарасова Є. О. Неформальні угоди в теорії та практиці кліматичної дипломатії. *Forum Prava*, 2022. 72(1). С. 21–37. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5529544>.
216. Яковюк І. В., Трагнюк О. Я. Конституційно-правові основи політики екологічної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 272-276. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/62>.
217. Яковюк І. В., Трагнюк О. Я. Екологічний вимір сталого розвитку України в умовах європейської інтеграції [Електронне видання]. Харків. : НДІ держ. будів. та місц. самовряд., 2023. 46 с. (Серія «Наукові доповіді», вип. 28).
218. Ярошук В. Г. (2010). Конституційно-правові аспекти екологічної безпеки. *Часопис Київського університету права*. №4. С. 267–270.
219. Яценко Л. Д. Екологічний складник національної безпеки: основні показники та способи їх досягнення: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2014. 52 с.
220. Allan, T. (2011). Index. In *Virtual water: Tackling the Threat to Our Planet's Most Precious Resource*. London: I.B. Tauris & Co Ltd. pp. P. 353–368.
221. Allouche, J. (2011). The sustainability and resilience of global water and food systems: Political analysis of the interplay between security, resource scarcity, political systems and global trade. *Food Policy*, 36, S3–S8.
222. Aljefri, Y. M., Fang, L., Hipel, K. W., & Madani, K. (2019). Strategic analyses of the hydropolitical conflicts surrounding the grand Ethiopian renaissance dam. *Group Decision and Negotiation*, 28, 305–340.

223. American National Interests. A Report from the Commission on America's National Interests. July 2000. 57 p. URL: <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/amernatinter.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).
224. Anholt, S. (2002). Nation branding: A continuing theme. *Journal of brand management*. 10(1), 59–59.
225. Anholt, S. (2008). Nation branding in Asia. *Place Branding and Public Diplomacy*. 4(4), 265–269.
226. Anisimova, H., Donets, O., Shynkarov, O., Shchokin, R., & Skliar, I. (2023). Contemporary challenges and threats to national security: environmental and legal aspects. *Sigurnost: časopis za sigurnost u radnoj i životnoj okolini*, 65(1), 1–23.
227. Anisimova, H., Haltsova, V., Donets, O., Samoshchenko, I., & Shynkarov, O. (2023). An Environmental and Legal Component of Criminal Offenses in Conditions of the Russian-Ukrainian International Military Conflict. *European Energy and Environmental Law Review*, 32(1). P. 47–65.
228. Anthony, S. (2018). Public relations and the making of modern Britain: Stephen Tallents and the birth of a progressive media profession. *Public relations and the making of modern Britain*. Manchester University Press, 280 p.
229. A Strategic Compass for Security and Defence For a European Union that protects its citizens, values and interests and contributes to international peace and security. Annex. Council of the European Union. Brussels, 21 March 2022 (OR. en) 7371/22/ URL.: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/en/pdf> (дата звернення: 04.01.2024).
230. Basic, A. (2008). Constitutional Basics and the Problem of Environmental Protection in Croatian and European Law. *Zb. Radova*, 45, 727.
231. Bailey, J. J. (2009). Is it practical for defence to reduce its carbon emissions without affecting its effectiveness? *Defence Studies*. Vol. 9, Issue 1. pp. 47–84.
232. Baldwin, D. A. (1995). Security Studies and the end of the Cold War. *World Politics*. 48: 117–41.

233. Baldwin, D.A. (1997). The Concept of Security. *Review of International Studies*. 23: 5–26.
234. Barnett, J. (1997). Environmental Security: Now What?, Seminar, Department of International Relations, UK: Keele University. Vol. 4.
235. Barnett, J. (2009). Environmental Security. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Editors-in-Chief: R. Kitchin and N. Thrift. P. 553–557.
236. Barnett, J. and Adger, W. N. (2007). Climate change, human security, and violent conflict. *Political Geography*. 26: 639–655.
237. Barnett, R. J. (1971). The National Security Managers and the National Interest. *Politics & Society*, 1(2), 257–268. <https://doi.org/10.1177/003232927100100206>.
238. Barry, J. and Doran, P. (2006). Refining green political economy: from ecological modernisation to economic security and sufficiency. *Analyse and kritik*. Vol. 28. Issue 2. P. 250–275.
239. Barry, J. (2021). Green republicanism and a ‘Just Transition’ from the tyranny of economic growth. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. Vol. 24, issue 5. P. 725–742. <https://doi.org/10.1080/13698230.2019.1698134>.
240. Barry, J. (2008). Towards a Green Republicanism: Constitutionalism, Political Economy, and the Green State. *The Good Society*. Vol. 17. Issue 2. P. 3–11. <https://doi.org/10.1353/gso.0.0040>.
241. Battistella, D. (2002). L’intérêt national. Une notion, trois discours. Dans Frédéric Charillon (dir.), *La politique étrangère : nouveaux regards*, Presses de Sciences Po. Pp.139–167.
242. Beard, C., Smith, G. H. E. (1934). *The Idea of National Interest: An Analytical Study in American Foreign Policy*, New York: The Macmillan Company. ix, 583 p.
243. Behar, N. (1985). Non-Military Aspects of Mutual Security. Regional and Global Issues. *Bulletin of Peace Proposals*. 16(4): 363–373.

244. Belyaeva, G. S., Nikolaev, A. G., Pasenov, A. N., Rasskazov, L. P., & Tabolin, V. V. (2020). Basic Doctrinal Approaches to Defining the Concepts “Security” and “National Security”: in Search for Integration. *Talent Development & Excellence*, 12(3s), 1304.

245. Bezpečnostna Strategia Slovenskej Republiky, 2021. URL: https://www.mosr.sk/data/files/4263_210128-bezpecnostna-strategia-sr-2021.pdf.

246. Bezpečnostní strategie České republiky, 2015. 24 p. URL: <https://www.vlada.cz/assets/ppov/brs/dokumenty/bezpecnostni-strategie-2015.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

247. Bhattarai, M., Hammig, M. (2001). Institutions and the Environmental Kuznets Curve for deforestation: A cross-country analysis for Latin America, Africa, and Asia. *World Development*. 29, 995–1010.

248. Billet, Ph. (2015). L’État, représentant naturel de l’intérêt environnemental ? *VertigO - la revue électronique en sciences de l’environnement* [Online], Hors-série 22. <https://doi.org/10.4000/vertigo.16244>.

249. Billon, Ph. L. (2001). The political ecology of war: Natural resources and armed conflicts. *Political Geography*. 20(5): 561–584.

250. Bioregional Plan PLAN 2030: Ecological Transitions for the Amazon Sacred Headwaters of Ecuador Perú. URL: https://cuencasagradas.org/wp-content/uploads/2021/10/ENG_PLAN-BIOREGIONAL_10_2021.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

251. Birgit P. (2018). Unpacking the Diversity of Procedural Environmental Rights: The European Convention on Human Rights and the Aarhus Convention. *Journal of Environmental Law*, Vol. 30, Issue 1. Pp. 1–27, <https://doi.org/10.1093/jel/eqx023>.

252. Bomberg, E. (2021). The environmental legacy of President Trump. *Policy Studies*, 42(5-6), 628-645.

253. Boulding, K. E. *Stable Peace*. Austin: University of Texas Press, 1978.

254. Boyd, D. (2018). Catalyst for Change: Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment. In J. Knox & R.

Pejan (Eds.), *The Human Right to a Healthy Environment*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 17–41. doi:10.1017/9781108367530.002.

255. Boyd, D. R. The Effectiveness of Constitutional Environmental Rights : Yale UNITAR Workshop, April 26/27, 2013.

256. Boyd, D. R. Paper № 4: The Status of Constitutional Protection for the Environment in Other Nations. 39 p. URL: <https://davidsuzuki.org/wp-content/uploads/2013/11/status-constitutional-protection-environment-other-nations.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

257. Boyd, D. (2012). *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*. Vancouver: UBC Press.

258. Brandt, W. and others (1980). *North–south: A Programme for Survival – Report of the Independent Commission on International Development Issues*. Pan Books , 304 p.

259. Braun, H. Essay 2. The non-military threat spectrum. *Sipri yearbook 2003.Armaments, disarmament and international security*. P. 33–43. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/033-44%20Essay%202.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

260. Brown, L. (1984). *An Untraditional View of National Security*», dans J. Reichart et S. Sturm (dir.), *American Défense Policy*, 5e édition, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, pp. 21–25.

261. Brown, L. R. (1977). *Redefining National Security*. *Worldwatch Paper 14*. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED147229.pdf>.

262. Brunnee, J. (1994). *Environmental Security in the Twenty-First Century: New Momentum for the Development of International Environmental Law?* *Fordham International Law Journal*, Vol. 18, Issue 5. pp. 1742–1747.

263. Bunse, S. et al. (2022). *Advancing European Union action to address climate-related security risks*, SIPRI Research Policy Paper.

264. Buzan, B., Wæver, O. and Wilde, de J. (2005). *Bezpečnost : nový rámec pro analýzu*. Translated by Ivo Lukáš. 1. vyd. Brno: Centrum strategických studií, 267 s.

265. Buzan, B. (1991). *New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century*. *International Affairs*. (67(3): 431–451.

266. Buzan, B. (1991). *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*. 2d ed. Boulder: Lynne Rienner; Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf. 393 p.

267. Buzan, B., Wæver, O. and Wilde, de J. (1998). *Security: a new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers, Inc. 239 p.

268. Bytyak Y., Yakovyuk I., Tragniuk O., Komarova T., Shestopal S. (2017). The State Sovereignty and Sovereign Rights: The Correlation Problem. *Man In India*. №97. Pp. 577–588.

269. Campos, J. Z. M., Carengo, S., Kain, J. H., Oloko, M., Reynosa, J. P., & Zapata, P. (2021). Inclusive recycling movements: a green deep democracy from below. *Environment and Urbanization*. Vol. 33, issue 2. P. 579–598. <https://doi.org/10.1177/095624782096762>.

270. Capmourteres, V. and Anand, M. (2016). «Conservation value»: a review of the concept and its quantification. *Ecosphere*, Vol. 7. issue 10. Pp. 1–19, DOI: 10.1002/ecs2.1476.

271. Castiglione, C., Infante, D., & Smirnova, J. (2012). Rule of law and the environmental Kuznets curve: evidence for carbon emissions. *International Journal of Sustainable Economy*, 4(3), 254–269. <https://doi.org/10.1504/IJSE.2012.047932>.

272. Cenevska, I. (2016). A Thundering Silence: Environmental Rights in the Dialogue between the EU Court of Justice and the European Court of Human Rights. *Journal of Environmental Law*. Vol. 28. Issue 2. Pp. 301–324. <https://doi.org/10.1093/jel/eqw013>.

273. Charte de l'environnement de 2004. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/charte-de-l-environnement-de-2004> (дата звернення: 04.01.2024).

274. Chong-Han Wu, Ch. (2017). Understanding the Structures and Contents of National Interests: An Analysis of Structural Equation Modeling. *The Korean*

Journal of International Studies. Vol.15, No.3. 391–420
<http://dx.doi.org/10.14731/kjis.2017.12.15.3.391>.

275. Cichy, D. (2002). Kultura w edukacji środowiskowej, [w:] *Podstawy kultury ekologicznej*, J.M. Dołęga (red.), Zeszyty Naukowe Komitetu Człowiek i Środowisko przy Prezydium PAN, Vol. 32.

276. Ciszek, M. (2017). Bezpieczeństwo ekologiczne – ważny czy żywotny interes narodowy? (perspektywa całościowa). *Studia Ecologiae et Bioethicae.* 5, 2: 13-26. <http://doi.org/10.21697/seb.2017.15.2.01>.

277. Ciszek, M. (2016). Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach Wydział Humanistyczny Bezpieczeństwo ekologiczne (środowiskowe) i kultura bezpieczeństwa ekologicznego (środowiskowego). *Kultura Bezpieczeństwa.* Nr 5. P, 11–22.

278. Charter of Fundamental Rights of the European Union 2000. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012P%2FTXT> (дата звернення: 04.01.2024).

279. Climate Change 2013: The Physical Science Basis: Working Group I Contribution to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

280. Climate Change and Defence Roadmap EU actions addressing the links between Climate Change and Defence, including in the context of CSDP, contributing to the wider Climate-Security Nexus. Working document of the European External Action Service of 06/11/2020. EEAS(2020) 1251. URL: https://climate-laws.org/documents/climate-change-and-defence-roadmap-eeas-2020-1251_c107?id=climate-change-and-defence-roadmap-eeas-2020-1251_2140 (дата звернення: 04.01.2024).

281. Climate Emergency. How Place Branding Can Help to Address It. September 2020. URL: <https://placebrandobserver.com/wp-content/uploads/TPBO-White-Paper-Climate-Emergency.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

282. Climate, energy, biodiversity: What are the new French government's environmental priorities?. URL: <https://www.lemonde.fr/en/politics/article/>

2022/04/30/climate-energy-biodiversity-what-are-the-new-french-government-s-environmental-priorities_5982079_5.html (дата звернення: 04.01.2024).

283. Collins L. *The Ecological Constitution: Reframing Environmental Law*. Routledge, 2023. 140 p.

284. Conca, K., & Dabelko, G. D. (Eds.). (1998). *Green planet blues: Environmental politics from Stockholm to Kyoto*; 2nd edition. Boulder: Westview Press.

285. Conca, K. (1994). In the Name of Sustainability: Peace Studies and Environmental Discourse, in *Käkönen J. (ed.) Green Security or Militarized Environment*, Aldershot: Dartmouth, pp. 7–24.

286. Concept for An Integrated Approach on Climate Change and Security. Working document of the European External Action Service of 16/9/202. 12537/21.URL.: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-12537-2021-INIT/en/pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

287. Concetta C., Infante D., Smirnova J. (2014). Is There Any Evidence on the Existence of an Environmental Taxation Kuznets Curve? The Case of European Countries under Their Rule of Law Enforcement. *Sustainability* 6(10): 7242–7262. <https://doi.org/10.3390/su6107242>.

288. Conseil d'État, Assemblée, 03/10/2008, 297931, Publié au recueil Lebon. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/ceta/id/CETATEXT000019590157/> (дата звернення: 04.01.2024).

289. Constitución Española. 1978. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1978-31229#top> (дата звернення: 04.01.2024).

290. Constitution of the Commonwealth of Pennsylvania. URL: <https://www.legis.state.pa.us/WU01/LI/LI/CT/HTM/00/00.HTM> (дата звернення: 04.01.2024).

291. Constituição da República Portuguesa, 1976. URL: <https://www.parlamento.pt/Parlamento/Documents/CRP1976.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

292. Constitution et Environnement: rapports nationaux. XXXVe Table ronde internationale. Aix-en-Provence, 6 et 7 septembre 2019. URL: https://dice.univ-amu.fr/sites/dice.univ-amu.fr/files/article/rapport_tr_2019.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

293. Copper R. Post-modern State and the World Order. London: Demos, Foreign Policy Centre 2000, P.4-43.

294. Council adopts European climate law. European Council of 28.06.2021. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/06/28/council-adopts-european-climate-law> (дата звернення: 04.01.2024).

295. Craig, R. K. (2019). Constitutional environmental law, or, the constitutional consequences of insisting that the environment is everybody's business. *Environmental Law*, 49(3), 703–736.

296. Crouch, C. Neocorporatism and Democracy. In C. Crouch, & W. Streeck (Eds.). *The diversity of democracy: Corporatism, social order and political conflict*. Aldershot : Elgar, 2006. P. 46–70.

297. Cullet, P. (1995). Definition of an Environmental Right in a Human Rights Context. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 13(1), 25–40. <https://doi.org/10.1177/016934419501300103>.

298. Curry J. The Global Warming Statistical Meltdown. *The Wall Street Journal*, October 9, 2014. URL: <http://online.wsj.com/articles/judith-curry-the-global-warming-statistical-meltdown-1412901060> (дата звернення: 04.01.2024).

299. Dalby, S., Brauch, H.G., Spring, Ú.O. (2009). Environmental Security Concepts Revisited During the First Three Phases (1983-2006). In: , et al. *Facing Global Environmental Change. Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace*, Vol 4. P. 781–790. https://doi.org/10.1007/978-3-540-68488-6_59.

300. Dalby, S. (1992). Security, Modernity, Ecology: The Dilemmas of Post-Cold War Security Discourse. *Alternatives*. 17(1): 95–134.

301. Daly, E., Kotzé, L., May J. R. (2017). Introduction to Environmental Constitutionalism. 200. *New Frontiers in Environmental Constitutionalism*. UN

environment, 2017. P. 30–33. URL: <https://www.unep.org/resources/report/new-frontiers-environmental-constitutionalism> (дата звернення: 04.01.2024).

302. David Ch.-Ph. (1989). Introduction : la crise des études stratégiques. *Études internationales*. Vol. 20, issue 3, 1989, Pp. 503–515. DOI: 10.7202/702535ar.

303. *Del. Riverkeeper Network v. Fed. Energy Regulatory Comm'n*, 243 F. Supp. 3d 141, 152–53 (D.D.C. 2017) (holding that environmental rights created under the Pennsylvania Constitution do not create federal due process rights), *aff'd*, 895 F.3d 102, 108–10 (D.C. Cir. 2018).

304. Décision n° 2013-346 QPC du 11 octobre 2013. Société Schuepbach Energy LLC [Interdiction de la fracturation hydraulique pour l'exploration et l'exploitation des hydrocarbures - Abrogation des permis de recherches]. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2013/2013346QPC.htm> (дата звернення: 04.01.2024).

305. Décision n° 2019-823 QPC du 31 janvier 2020. Union des industries de la protection des plantes [Interdiction de la production, du stockage et de la circulation de certains produits phytopharmaceutiques]. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/decision/2020/2019823QPC.htm> (дата звернення: 04.01.2024).

306. Deighton, A. «National interest» – what do we mean? URL: <https://blog.politics.ox.ac.uk/national-interest-mean/> (дата звернення: 04.01.2024).

307. Deudney, D. (1990). The Case Against Linking Environmental Degradation and National Security. *Millennium*, 19(3), 461–476. <https://doi.org/10.1177/03058298900190031001>.

308. Diefenbacher H., Duewell M., Philips J., Leggewie K., Sommer B., Petschow U., Pissarskoi E., Zieschank R. Konzepte gesellschaftlichen Wohlstands und ökologische Gerechtigkeit. Texte 45/2014. Umweltbundesamt. Retrieved from <https://www.umweltbundesamt.de/publikationen/konzepte-gesellschaftlichen-wohlstands-oekologische> (дата звернення: 04.01.2024).

309. Die Verfassung des Deutschen Reichs («Weimarer Reichsverfassung») vom 11. August 1919. URL: <https://www.jura.uni->

wuerzburg.de/fileadmin/02160100/Elektronische_Texte/Verfassungstexte/Die_Weimarer_Reichsverfassung_2017ge.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

310. Droit international et compare de L'environnement. Cours n°5 Les Principes Generaux du droit de L'environnement. 110 p. URL: https://foadmooc.auf.org/IMG/pdf/module_5.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

311. Drucker, P. F. (1997). The Global Economy and the Nation-State. *Foreign Affairs*. №76. P. 159–171.

312. Duit, A. (2016). The four faces of the environmental state: Environmental governance regimes in 28 countries. *Environmental Politics*. Vol. 25. Issue 1. P. 69–91. <https://doi.org/10.1080/09644016.2015.1077619>.

313. Dunlap, R. E., Mertig, A. G. (1992). The Evolution of the U.S. Environmental Movement from 1970 to 1990: An Overview. In *American Environmentalism: The US Environmental Movement, 1970-1990* (1st ed.). Dunlap, R.E., & Mertig, A.G. (Eds.). Taylor & Francis. 136 p.

314. Dyer, H. C. (1996). Environmental security as a universal value. *The Environment and International Relations*, 22. P. 24–43.

315. Dyke, V. V. (1972). *International Politics*. Appleton-Century-Crofts. 541 p.

316. Ebbesson, J. (2014). Social-Ecological Security and International Law in the Anthropocene. In *International Law and Changing Perceptions of Security*. Leiden, The Netherlands: Brill | Nijhoff. P. 71-92. https://doi.org/10.1163/9789004274587_006.

317. Ebbesson, J. (2010). The rule of law in governance of complex socio-ecological changes. *Global Environmental Change*, 20(3), 414–422.

318. Edwards, G. A. S., Reid, L., & Hunter, C. (2016). Environmental justice, capabilities, and the theorization of well-being. *Progress in Human Geography*, 40(6), 754–769. <https://doi.org/10.1177/0309132515620850>.

319. Ekeli, K. S. (2007). Green Constitutionalism: The Constitutional Protection of Future Generations. *Ratio Juris*. Vol. 20. No. 3. P. 378–401.

320. Environmental Change and Security Project, Woodrow Wilson International Center for Scholars. URL:<https://actionguide.info/m/orgs/94/> (дата звернення: 04.01.2024).

321. Environment and the European Convention on Human Rights. October, 2022. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Environment_ENG (дата звернення: 04.01.2024).

322. Environmental recovery. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/621f88db25fbf24758792dd8/62bd020b4b6cf255d85115aa_ENG_Environmental%20Recovery_URC.docx.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

323. Environmental – Regulatory Rollback—And Pushback. URL: <https://www.crowell.com/en/insights/publications/environmental-regulatory-rollback-and-pushback> (дата звернення: 04.01.2024).

324. Environmental Rule of Law. URL: <https://www.eli.org/environmental-rule-law> (дата звернення: 04.01.2024).

325. Environmental Rule of Law: Critical to Sustainable Development. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/10664/issue-brief-erol.pdf?sequence=1&%3BisAllowed=> (дата звернення: 04.01.2024).

326. Environmental Rule of Law: First Global Report. 2019. URL: <https://www.unep.org/resources/assessment/environmental-rule-law-first-global-report> (дата звернення: 04.01.2024).

327. Environmental Security Threat Report. October 2001. URL: <https://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/rpt/2001/5882.htm#:~:text=It%20encompasses%20the%20mitigation%20and,importance%20t> o%20the%20United%20States (дата звернення: 04.01.2024).

328. Eurick, Janelle P. (2001). The Constitutional Right to a Healthy Environment: Enforcing Environmental Protection Through State and Federal Constitutions' (1999-2001) 11International Legal Perspectives 185. P. 210–222.

329. European Commission sur LinkedIn : Special Eurobarometer. URL: https://www.linkedin.com/posts/european-commission_special-eurobarometer-green-

transition-activity-6985533161476612096-Wn4u/?originalSubdomain=lu (дата звернення: 04.01.2024).

330. European Council conclusions on Ukraine, the membership applications of Ukraine, the Republic of Moldova and Georgia, Western Balkans and external relations, 23 June 2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/06/23/european-council-conclusions-on-ukraine-the-membership-applications-of-ukraine-the-republic-of-moldova-and-georgia-western-balkans-and-external-relations-23-june-2022/> (дата звернення: 04.01.2024).

331. European Parliament (2011, 29 September). Resolution on on developing a common EU position ahead of the United Nations Conference on Sustainable Development (Rio+20). Document no. P7_TA-PROV(2011)0430. URL: <http://www.europarl.europa.eu/portal/en/> (дата звернення: 04.01.2024).

332. Falk, R. (2009). The Second Cycle of Ecological Urgency: an Environmental Justice Perspective. In J. Ebbesson and Ph. Okowa, *Environmental Law and Justice in Context*. Cambridge University Press, 2009. P. 39–54.

333. Fearon, J. D. and Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *American Political Science Review*. 97(1), 75–90.

334. Federal Environmental Justice Tracker. URL: <https://eelp.law.harvard.edu/ejtracker/> (дата звернення: 04.01.2024).

335. Fifth Programme for the Development and Periodic Review of Environmental Law (Montevideo Programme V): delivering for people and the planet First global meeting of national focal points. 2021. URL: <https://leap.unep.org/sites/default/files/inline-files/UNEP-Env.Law-MTV5-GNFP.1-4.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

336. Finger, M. (1992). New Horizons for Peace Research: The Global Environment. in *Käkönen J. (ed.) Perspectives on Environmental Conflicts and International Relations*, London: Pinter, Pp. 5–30.

337. Fiorino, D. J. (2006). The new environmental regulation. Mit Press. 304 p.

338. Fisher E. Towards Environmental Constitutionalism: a different vision of the resource Management Act 1991. 15 p. URL: [.https://www.rmla.org.nz/wp-content/uploads/2016/09/lfisher.pdf](https://www.rmla.org.nz/wp-content/uploads/2016/09/lfisher.pdf) (дата звернення: 04.01.2024).
339. Floyd R. Security and the environment: Securitisation theory and US environmental security policy. Cambridge University Press, 2010.
340. Foreign policy for Canadians. Ottawa : Department of External Affairs, 1970.
341. Foster, G. D. (2001). Environmental Security: The Search for Strategic Legitimacy. *Armed Forces & Society*. Vol. 27, N. 3, Pp. 373–395.
342. Fraj, E., & Martinez, E. (2006). Environmental values and lifestyles as determining factors of ecological consumer behaviour: an empirical analysis. *Journal of consumer marketing*, 23(3), 133–144.
343. Framework document 05/2011 the evolution of the concept of security. 2011. URL: https://www.ieee.es/en/Galerias/fichero/docs_marco/2011/DIEEEM05-2011_EvolutionConceptSecurity_ENGLISH.pdf (дата звернення: 04.01.2024).
344. Frankel, J. (1969). National Interest: A Vindication. *International Journal*, 24(4), 717–725. <https://doi.org/10.1177/002070206902400406>.
345. Frankel, J. (1970). National Interest. London : Palgrave Macmillan. 177 p. <https://doi.org/10.1007/978-1-349-00942-8>.
346. Fredriksson, P. G., Mani, M. (2002). The rule of law and the pattern of environmental protection. 26 p.
347. Freire, J. (Ed.). (2021). Nation Branding in Europe. Routledge. 122 p.
348. Fremaux, A. After the Anthropocene: Green Republicanism in a post-capitalist world. Palgrave Macmillan. 2019. <https://doi.org/10.1007/9783030111205>.
349. Frankel, J. (1970). The National Interest. London; Macmillan, 173 p.
350. Friedman, L. (2021). Court Voids a ‘Tortured’ Trump Climate Rollback. Jan. 19, 2021. URL: <https://www.nytimes.com/2021/01/19/climate/trump-climate-change.html> (дата звернення: 04.01.2024).
351. Full Transcript of the Secretary-General's Press Encounter at the G7 Summit. URL: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/press-encounter/2019-08-26/full->

transcript-of-the-secretary-generals-press-encounter-the-g7-summit (дата звернення: 04.01.2024).

352. Galgano, F. A., Rose, E. P. F. (2021). Military Geoscience. In *Encyclopedia of Geology* (Second Edition); Editor(s): D. Alderton, S. A. Elias, Academic Press, Vol. 6. Pp. 648–659. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-409548-9.09141-7>.

353. Gallie, W. B. (1956). Essentially Contested Concepts. *Proceedings of the Aristotelian Society*. Vol. 56, Pp. 167–198.

354. Gallier, C., Sturm, B. (2021). The ratchet effect in social dilemmas. *Journal of Economic Behavior & Organization*. Vol. 186. Pp. 251–268. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2021.03.022>.

355. Galtung, J. (1975). *Essays in Peace Research: Essays in Peace Research* [Vol. I - Peace: Research, Education, Action; Vol. II: Peace, War and Defence]. Published by Christian Ejlers, Copenhagen.

356. Galtung, J. (1988). *Transarmament and the Cold War. Essays in Peace Research*. Vol. VI. Published by Copenhagen, Christian Ejlers - Humanities Press.

357. Garingalao, N. (2006). *Branding the National Interest*. URL: http://www.culturaldiplomacy.org/culturaldiplomacynews/content/articles/participant_papers/2011-symposiumusa/Branding-the-National-Interest--Nicole-Garingalao.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

358. Garingalao, N. B. A. (2006). *Branding the National Interest: the rise of soft power in Japan and China. A Thesis for the degree of Masters of Arts in Communication, Culture & Technology. The Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University. Washington, DC, May 1, 2006. 93 p.*

359. Garver, G. The rule of ecological law: The legal complement to de-growth economics. *Sustainability*. Basel, 2013. 5(1). P. 316–337.

360. Gautam, P. K. (2020). *Military-Ecological Interface*. URL: https://www.researchgate.net/publication/343304672_Military-Ecological_Interface (дата звернення: 04.01.2024).

361. Gaydamaka, V. Environmental, welfare state: conceptualization problems. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. ReOS. 2021. №5. P. 4–12.

362. Gaynor, K., Fiorella, K. J., Gregory, G., Kurz, D. (2016). War and wildlife: linking armed conflict to conservation. *Frontiers in Ecology and the Environment*. 14(10): 533–542.

363. Geslin, A. (2010). États et sécurité environnementale : états de l'insécurité environnementale. XVe Colloque AFCES : États et sécurité internationale, Association France-Canada d'Etudes stratégiques - AFCES; Centre d'Etudes sur la Sécurité Internationale et les Coopérations Européennes (CESICE), Grenoble. pp.87–104.

364. Getman, A. P., Shchokin Y. V., Shestopal S. S. (2019). Content of Human Right to Favorable Environment in Supply Chain Operations. *International Journal of Supply Chain Management*. Vol. 8, No. 6. P. 519–532.

365. Getman, A. P., Yakoviyk I. V. (2019). The Strategy of the National Security of Ukraine: History of Reforms? *Problems of Legality*. Вип. 147. P. 8–22. doi: 10.21564/2414-990x.147.186338.

366. Gillespie, M., Webb, A. & Baumann, G. (2008). Broadcasting, strategic challenges and the ecology of overseas broadcasting by the BBC. *Historical Journal of Film, Radio and Television*. Vol. 28, issue 4. Pp.453–458.

367. Gleick, P. H. (1994). Water, war & peace in the Middle East. *Environment: science and policy for sustainable development*. 36(3), 6–42.

368. Glenn, J. C., Gordon, T.J. and Perelet, R. (1998). Defining Environmental Security: Implications for the U.S. Army. Atlanta, 45 p. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA593191.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

369. Gomez Velasquez, A. (2016). The «constitutionalization» process of the international environmental law in Colombia. *Revista de Derecho*. No. 45. P. 1–31.

370. Gorski, M. (2021). Migrations and the environment – selected legal aspects. *Studia Prawnicze Kul*. № 4 (88). P. 61–72.

371. Graeger, N. (1996). Environmental Security. *Journal of Peace Research*. Vol. 33, Pp. 109–116.
372. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <https://www.bundestag.de/gg> (дата звернення: 04.01.2024).
373. Hajjar Leib, L. (2011). *Human Rights and the Environment: Philosophical, Theoretical and Legal Perspectives*. Leiden: Martinus Nijhoff.
374. Hampson, F. O. (1990). Peace, Security and New Forms of International Governance. In de Constance Mungall, Digby J. McLaren (Ed.), *Planet Under Stress: The Challenge of Global Change*, New York, Oxford University Press, Pp. 301–317.
375. Handbook on the Implementation of EU Environmental Legislation. Edited by Hulla & Co Human Dynamics 2015-2016. 1615 p. DOI: 10.2779/51324.
376. Harrison, J. L. (2022). Environmental justice and the state. *Environment and Planning E: Nature and Space*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/25148486221138736>.
377. Hayward, T. (2004). *Constitutional Environmental Rights*. Oxford, online edn, Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/0199278687.001.0001>.
378. Heath, J. (2022). Making Sense of Security. *American Journal of International Law*, 116(2), 289-339. doi:10.1017/ajil.2021.63.
379. Hodges, B. (2009). Ecological pragmatics: Values, dialogical arrays, complexity, and caring. *Pragmatics & cognition*, 17(3), 628–652.
380. Hodges, B. H., & Rączaszek-Leonardi, J. (2022). Ecological Values Theory: Beyond Conformity, Goal-Seeking, and Rule-Following in Action and Interaction. *Review of General Psychology*, 26(1), 86–103. <https://doi.org/10.1177/10892680211048174>.
381. Hutten, N. (2003). Les nouveaux fondements constitutionnels du droit de l'environnement. Les apports de la Charte de l'environnement à l'ordre juridique interne. Mémoire de DEA de Droit de l'environnement. 152 s.
382. Hyndman, J. E. (1971). National Interest and the New Look. *International Journal*, 26(1), 5–18. <https://doi.org/10.1177/002070207102600102>.

383. Infante, D., Smirnova, J. (2016). Environmental technology choice in the presence of corruption and the rule of law enforcement. *Transformations in Business & Economics*. Vol. 15 Issue 1, p. 214–227.

384. In the Supreme Court of the United States. On petition for a writ of certiorari to the United States Court of appeals for the sixth circuit. URL: https://www.supremecourt.gov/DocketPDF/19/19-205/126791/20191226173647179_39264%20pdf%20Murdoch.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

385. Intriligator, M. D. (1991). Challenges of Defining Security. Defining «Global Security». *Disarmament*. 14(4): 59–72.

386. IPCC, 2007: Climate Change 2007: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, Pachauri, R.K and Reisinger, A. (eds.)]. IPCC, Geneva, 104 p. URL: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ar4_syr_full_report.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

387. Jägerskog, A., Lundqvist, J. (2022). Water wars, conflict and cooperation – how the virtual water concept helped change the discourse. *Water International*. 47(6):901–904. DOI: 10.1080/02508060.2022.2118388.

388. Jänicke, M. Über ökologische und politische Modernisierungen. *Zeitschrift für Umweltpolitik und Umweltrecht*. 1993. No. 2. P. 159–175.

389. Jans, J. H. (2011). Stop the Integration Principle? *Fordham International Law Journal*, Vol. 33, No. 5, p. 1533-1547, <http://ir.lawnet.fordham.edu/ilj/vol33/iss5/8> (дата звернення: 04.01.2024).

390. Jeanne, V. (2021). La protection de l'environnement en tant que composante de l'intérêt général. URL: <https://www.theses.fr/2021UPASH010> (дата звернення: 04.01.2024).

391. Jeffords, Ch., Gellers, J. C. (2017). Constitutionalizing Environmental Rights: A Practical Guide. *Journal of Human Rights Practice*. Vol. 9. Issue 1. Pp. 136–145. <https://doi.org/10.1093/jhuman/hux001>.

392. Jermyn, C., Bloomer, L. (2021) How to Undo the Environmental Regulatory Rollbacks. URL: <https://eelp.law.harvard.edu/2020/04/how-to-undo-the-environmental-regulatory-rollbacks/> (дата звернення: 04.01.2024).

393. Joint Communication to the European Parliament and the Council “A new outlook on the climate and security nexus: Addressing the impact of climate change and environmental degradation on peace, security and defence”. European Commission High Representative of the Union for Foreign Affairs and Security Policy Brussels, 28.6.2023 Join (2023) 19 final. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/documents/2023/JOIN_2023_19_1_EN_ACT_part1_v7.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

394. Kardasz, A. (2019). Systemowe rozwiązania w korelacjach między bezpieczeństwem ekologicznym i bezpieczeństwem zdrowotnym Polski. *Spoleczeństwo i Polityka*. Nr 2 (59). P. 127–138.

395. Kenya's Constitution of 2010. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kenya_2010.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

396. Kidd, M. (2017). Transformative constitutionalism and the interface between environmental justice, human rights and sustainable development. *New Frontiers in Environmental Constitutionalism*: Edited by Erin Daly, Louis Kotze, James May and Caiphas Soyapi. p.117–125.

397. Kitler, W. (2021). Model of the National Security System: Selected Problems. *European Research Studies Journal*. Vol. XXIV, Issue 3B, Pp. 1027–1040.

398. Kitowski, I., Sujak, A., Drygaś, M. (2023). The water dimensions of Russian – Ukrainian Conflict. *Ecohydrology & Hydrobiology*. <https://doi.org/10.1016/j.ecohyd.2023.05.001>.

399. Klimaschutzprogramm 2030 der Bundesregierung zur Umsetzung des Klimaschutzplans 2050. URL: https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Downloads/Klimaschutz/klimaschutzprogramm-2030-der-bundesregierung-zur-umsetzung-des-klimaschutzplans-2050.pdf?__blob=publicationFile&v=4 (дата звернення: 04.01.2024).

400. Klubnikin, K., Causey, D. (2002). Environmental Security: Metaphor for the Millennium. *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*. Summer/Fall. P. 104–133.

401. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/U/D19970483Lj.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

402. Korm. határozat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról, 1163/2020. (IV. 21.). URL: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A20H1163.KOR&txtreferer=00000001> (дата звернення: 04.01.2024).

403. Kotzé, L. J. (2014). Human rights and the environment in the Anthropocene. *The Anthropocene Review*, 1(3), 252–275. <https://doi.org/10.1177/2053019614547741>.

404. Kratochvíl, P. (2009). Návrat k normativitě: Národní zájem jako teoretická kategorie. *Politopogický Časopis / Czech Journal of Political Science*. Vol. 1. P. 3–20.

405. Krause, K., Williams, M. C. (1996). Broadening the Agenda of Security Studies: Politics and Methods, *Mershon International Studies Review*, Vol. 40, Issue Supplement 2, Pp 229–254, DOI: <https://doi.org/10.2307/222776>.

406. Kreilhuber, A., Kariuki A. (2020). Environmental Rule of Law in the Context of Sustainable Development. *The Georgetown Env'tl. Law Review*. Vol. 32: 591–598.

407. Kreilhuber, A. (2017). New Frontiers in Global Environmental Constitutionalism. *New Frontiers in Environmental Constitutionalism*: Edited by Erin Daly, Louis Kotze, James May and Caiphas Soyapi. 2017. P. 24–29.

408. Kronsell, A., Khan, J., Hildingsson, R. (2019). Actor relations in climate policymaking: Governing decarbonisation in a corporatist green state. *Environmental Policy and Governance*. No. 29. P. 399–408. <https://doi.org/10.1002/eet.1867>.

409. La «Charte de la nature». *Revue juridique de l'Environnement* 1982. № 2. Pp. 120–124.

410. La constitutionnalisation du droit de l'environnement, in Mathieu B. (dir.), Cinquantième anniversaire de la Constitution française, Dalloz, 2008.
411. Ladychenko, V., Chomakhashvili, O., Uliutina, O., & Kanaryk, J. (2020). Dissemination of Environmental Information in the E-Governance system: World Trends and Experience for Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*, 9(4). <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n4p51>.
412. Ladychenko, V., & Golovko, L. (2018). The Right of Access to Environmental Information in Ukraine and the EU. *European Journal of Sustainable Development*, 7(3), 455–459. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2018.v7n3p455>.
413. Ladychenko, V., Melnychuk, O., Kanaryk, O. Y. J. (2019). International Mechanism of the Environmental Information Access and Cooperation Framework for Climate Change Protection. *European Journal of Sustainable Development*, 8(4), 131–139. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n4p131>.
414. Ladychenko, V., Yara, O., Uliutina, O., & Golovko, L. (2019). Environmental Liability in Ukraine and the EU. *European Journal of Sustainable Development*, 8(2), 261. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n2p261>.
415. Lambacher, J. (2004). Review of the book *The Green State--Rethinking Democracy and Sovereignty*. *Global Environmental Politics* 4(4), 148–151.
416. Lanier-Graham, S. D. (1993). *The Ecology of War: Environmental Impacts of Weaponry and Warfare*. Walker & Co. 185 p.
417. Lee, R. G. (2000). From the Individual to the Environmental: Tort Law in Turbulence. In J. Lowry and R. Edmunds (eds), *Environmental Protection and the Common Law*. Hart: Oxford.
418. Lerche, C. O. Jr., Said A. A. (1963). *Concepts of international politics*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 314 p.
419. Lerche, C. O. (1967). *Foreign policy of the American people*; 3d ed. Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall. xx, 387 p.
420. Les «100 mesures pour l'environnement» de 1970. URL: <https://www.vitae-lyon.fr/wp-content/uploads/2020/10/fascicule-100-mesures.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

421. Loi n° 76-629 du 10 juillet 1976 relative à la protection de la nature. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006068553> (дата звернення: 04.01.2024).

422. Low, N. (2005). The Green State, Rethinking Democracy and Sovereignty. *International Journal of Urban and Regional Research*. Vol. 29, issue 3. P. 706–707. https://doi.org/10.1111/j.14682427.2005.00616_3.x.

423. Luce H. (1970). A letter for the publisher. *Time*. 95 : 5. 5.

424. Machin, A. & Tan, E. (2022). Green European citizenship? Rights, duties, virtues, practices and the European Green Deal, *European Politics and Society*. <https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2118984>.

425. Machlis, G. E., Hanson, Th. (2008). Warfare Ecology. *BioScience*, Vol. 58, Issue 8, Pp. 729–736.

426. Macleod, A., Masson, I., Morin, D. (2004). Identité nationale, sécurité et théorie des relations internationales. *Études internationales*. 35(1):7–24. DOI:10.7202/008445ar.

427. MacNeil, R. (2014). Canadian environmental policy under conservative majority rule. *Environmental Politics*, 23(1), 174–178.

428. Mademlis, A., Werneborg S. (2019). Improving Brand Equity with Environmental Sustainability work - a qualitative study in Sweden : Master's Thesis, Department of Business Studies Uppsala University. 59 p. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1328053/FULLTEXT01.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

429. Major Problems of United States' Foreign Policy. Washington D.C: The Brookings Institution, 1953.

430. Marler, Th. E. (2013). Military ecology more fitting than warfare ecology. *Environmental Conservation*. 40 (3): 207–208.

431. Marrani, D. (2014). The Intersection between Constitution, Human Rights and the Environment: The French Charter for the Environment and the New Ex Post Constitutional Control in France. *Environmental Law Review*, 16(2), 107–121. <https://doi.org/10.1350/enlr.2014.16.2.209>.

432. Marshall, C. B. (1952). National Interest and National Responsibility. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 282(1), 84–90. <https://doi.org/10.1177/000271625228200116>.
433. Martin, C. (2022). Climate Change and Global Security: Framing an Existential Threat. *AJIL Unbound*, 116, 248-253. doi:10.1017/aju.2022.39.
434. Matthews, J. T. (1997). Power Shift. *Foreign Affairs*. Vol. 76. No. 1. P.50–66.
435. Matthews, J. T. (1989). Redefining Security. *Foreign Affairs*. Vol. 68, No. 2. Pp. 162–177. <https://doi.org/10.2307/20043906>.
436. May, J. R. and Daly E. (2017). *Judicial handbook on Environmental Constitutionalism*. United Nations Environment Programme. 298 p.
437. Millennium Project. 1997. *State of the Future*. Washington, D.C.: American Council for the United Nations University.
438. Minas S. (2020). Towards Environmental Rule of Law? Environmental Standards for Investment in the Belt and Road Initiative. Asian Infrastructure Investment Bank and BRICS New Development Bank. Rafael Leal-Arcas (ed.), *The Future of International Economic Law and the Rule of Law*. Chişinău, Eliva Press.
439. Mische, P. M. (1989). Ecological Security and the Need to Reconceptualize Sovereignty. *Alternatives*, 14(4), 389–427. <https://doi.org/10.1177/030437548901400402>.
440. Mische, P. (1994). Peace and Ecological Security. *Peace Review*. 6 (3), 275–84.
441. Mitchell, R. E. (2006). Building an Empirical Case for Ecological Democracy. *Nature and Culture*. Vol. 1, issue 2: 149–156.
442. Montbrial, de Th., Gomart, Th. (2017). *Notre intérêt national. Quelle politique étrangère pour la France?* Paris, Editions Odile Jacob. 332 p.
443. Morgenthau, H. J. (1952). Another «Great Debate»: The National Interest of the United States. *The American Political Science Review*, 46(4), 961–988. <https://doi.org/10.2307/1952108>.

444. Morgenthau, H. J. (1951) *In Defense of the National Interest: A Critical Examination of American Foreign Policy*. New York: Knopf.
445. Morgenthau, H. (2012). *Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace*. 6th edn. Revised by Kenneth W. Thompson. Kalyani Publishers. 419 p.
446. Morgenthau, H. J. (1954). The Yardstick of National Interest. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 296(1), 77–84. <https://doi.org/10.1177/000271625429600110>.
447. Mowbray, A. (2005). The Creativity of the European Court of Human Rights. *Human Rights Law Review*. 5(1): 57–79. DOI:10.1093/hrlrev/ngi003.
448. Mucoz-Avila, L., & LozanoAmaya, M. A. (2021). La democracia ambiental y el Acuerdo de Escazú en Colombia a partir de la Constitución Ecológica de 1991. *Revista Derecho del Estado*. No. 50. P. 165–200.
449. Muhammad, S., Long, X. (2021). Rule of law and CO2 emissions: a comparative analysis across 65 belt and road initiative (BRI) countries. *Journal of Cleaner Production*, 279, 123539.
450. Muravyova, S. Legal protection of Germany's national interests in the field of environmental security: the evolution of approaches. *Problems of legality*. 2021. Issue 159. C. 302–320. DOI: 10.21564/2414-990X.154.239069.
451. Myers, N. (1989). Environment and Security. *Foreign Policy*, № 74, Pp. 23–41.
452. Myers, N. (1990). The biodiversity challenge: Expanded hot-spots analysis. *Environmentalist*. 10, 243–256. <https://doi.org/10.1007/BF02239720>.
453. Naidu, A. G. (1981). US Policy towards India: A National Interest Model. *India Quarterly*, 37(1), 24–35. <https://doi.org/10.1177/097492848103700102>.
454. Naim-Gesbert, É. (2015). L'indicible intérêt environnemental. *Revue juridique de l'environnement*, 40, 205–207.
455. National Ass'n of Home Builders v. Babbitt, 130 F.3d 1041, 1065, 28 ELR 20403 (D.C. Cir. 1997).

456. National interests and diplomacy. URL: <https://www.dawn.com/news/846325/national-interests-and-diplomacy%2010%20March%202016> (дата звернення: 04.01.2024).

457. National interest: Criteria for Defining National Interest. URL: https://www.zeepedia.com/read.php?national_interest_criteria_for_defining_national_interest_&b=100&c=6.

458. National Interest. International Encyclopedia of the Social Sciences. URL: <https://www.encyclopedia.com/social-sciences/applied-and-social-sciences-magazines/national-interest> (дата звернення: 04.01.2024).

459. National Interest: Meaning, Components and Methods. URL: <https://www.yourarticlelibrary.com/international-politics/national-interest-meaning-components-and-methods/48487> (дата звернення: 04.01.2024).

460. National interest. Merriam-Webster.com Dictionary, Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com/dictionary/national%20interest> (дата звернення: 04.01.2024).

461. National Security Strategy. The White House, October 12, 2022. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

462. New Frontiers in Environmental Constitutionalism. UN environment, 2017. 328 p. URL: <https://www.unep.org/resources/report/new-frontiers-environmental-constitutionalism> (дата звернення: 04.01.2024).

463. Nuechterlein, D. E. (1976). National Interests and Foreign Policy: A Conceptual Framework for Analysis and Decision-Making. *British Journal of International Studies*. Vol. 2, N 3. P. 246–266.

464. Nye, J. S. (1999). Redefining the National Interest. *Foreign Affairs*, 78(4), 22–35. DOI: <https://doi.org/10.2307/20049361>.

465. Okubo, N. (2016). Judicial Control Over Acts of Administrative Omission: Environmental Rule of Law and Recent Case Law in Japan. In:

Mauerhofer, V. (eds) *Legal Aspects of Sustainable Development*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-26021-1_10.

466. Olúfẹ́mi O. Táíwò. Don't Treat Climate Change as a National Security Risk. The last thing the warming world needs is for rich nations to double down on self-interest. February 1, 2021. URL: <https://newrepublic.com/article/161183/dont-treat-climate-change-national-security-risk> (дата звернення: 04.01.2024).

467. On 4-5 July 2022, Switzerland jointly with Ukraine hosted the international Ukraine Recovery Conference (URC 2022) in Lugano. URL: <https://www.unc-international.com/unc-2022> (дата звернення: 04.01.2024).

468. Orlando, E. (2013). The Evolution of EU Policy and Law in the Environmental Field: Achievements and Current Challenges. working paper 21. 23 p.

469. Ornäs, A. H. af and Krokfors, C. (1992). Environment and International Security., in *Lodgaard S. and Ornäs A. H. af (eds) The Environment and International Security*, PRIO Report no. 3, May. Oslo: PRIO. Pp. 9–18.

470. Padelford, N. J. and Lincoln, G. A. (1962). The Dynamics of International Politics. New York: Macmillan Co., 1962. xvi, 634 p.

471. Panayotou, T. (1997). Demystifying the Environmental Kuznets Curve: Turning a black box into a policy tool. *Environment and Development Economics*. 2, 465–484.

472. Papa, M. (2008). The Voluntary Environmentalists: Green Clubs, ISO 14001, and Voluntary Environmental Regulations (review). *Global Environmental Politics*. Vol. 8. No. 2. P. 156–158.

473. Pedersen, O. W. (2019). Environmental Law and Constitutional and Public Law. In Emma Lees, and Jorge E. Viñuales (eds), *The Oxford Handbook of Comparative Environmental Law*, Oxford Handbooks. <https://doi.org/10.1093/law/9780198790952.003.0047>.

474. Pedersen, O. W. (2010). Environmental Principles and Environmental Justice. *Environmental Law Review*, 12(1), 26–49. <https://doi.org/10.1350/enlr.2010.12.1.074>.

475. Peña-Ramos J.A., José López-Bedmar R., Sastre F.J. and Martínez-Martínez A .(2022). Water Conflicts in Sub-Saharan Africa. *Front. Environ. Sci.* 10:863903. doi: 10.3389/fenvs.2022.863903.
476. Petřík L. Existuje národní zájem? CER: Newsletter, srpen–září 2006. URL: <http://cepin.cz/docs/newsletter/2006-09.pdf>.
477. Pietari, K. (2016). Ecuador's Constitutional Rights of Nature Ecuador's Constitutional Rights of Nature: Implementation, Impacts, and Lessons Learned. *Willamette Environmental Law Journal*. P. 37–94.
478. Pitswane, J. (1993). Recognizing the non-military dimensions of national security: an agenda for the 1990s. *Peace Research*, 25(4), 31–38.
479. Pompidou G. Speech On The Environment. Chicago, February 28, 1970. URL: <http://www.swans.com/library/art17/xxx145.html>.
480. Potapchuk, H. V. (2021). Екологічні права людини: від онто-аксіологічного значення до новелізації конституційного розуміння та модернізації. *Scientific Papers of the Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine*, (4), 79–93.
481. Prieur, M. (2011). Droit de l'environnement, Précis, Dalloz, 6e éd. 1190 p.
482. Prieur, M. (2012). Non-Regression in Environmental Law. *S.A.P.I.EN.S.* Vol.5. Issue 2 - IUCN Commissions. Pp. 53–56.
483. Prieur, M. (2014). Promesses et réalisations de la Charte de l'environnement. Nouveaux cahiers du conseil constitutionnel N° 43 (Le Conseil Constitutionnel et L'Environnement). URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/nouveaux-cahiers-du-conseil-constitutionnel/promesses-et-realizations-de-la-charte-de-l-environnement> (дата звернення: 04.01.2024).
484. Proceedings of the Governing Council/Global Ministerial Environment Forum at its first universal session. Twenty-seventh session of the Governing Council/Global Ministerial Environment Forum, Nairobi, 18–22 February 2013. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/17292/K1350945.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 04.01.2024).

485. Protecting the environment using human rights law. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/human-rights-environment> (дата звернення: 04.01.2024).

486. Pryde Ph. R. (1983). The «Decade of the Environment» in the U.S.S.R. *Science*. 220, 274-279. DOI:10.1126/science.220.4594.274.

487. Raja Sh. H. What is National Interest? How is it Determined? Nov 15, 2021. URL: <https://shahidhreja.medium.com/what-is-national-interest-how-is-it-determined-f41333abbfab> (дата звернення: 04.01.2024).

488. Regulatory Tracker. URL: <https://eelp.law.harvard.edu/portfolios/environmental-governance/regulatory-tracker/> (дата звернення: 04.01.2024).

489. Resources for Participating in Agency Rulemaking. URL: <https://eelp.law.harvard.edu/ej-public-participation/> (дата звернення: 04.01.2024).

490. Rights of Nature Law and Policy. URL: <http://harmonywithnatureun.org/rightsOfNature/> (дата звернення: 04.01.2024).

491. Rice, C. (2000). Promoting the national interest. *Foreign Affairs*, 79(1), 45–62.

492. Robust. Resilient. Sustainable. Integrated Security for Germany. National Security Strategy. URL: <https://www.nationalesicherheitsstrategie.de/National-Security-Strategy-EN.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

493. Romm, J J. (1993). *Defining National Security: The Nonmilitary Aspects*. Council on Foreign Relations Press, 122 p.

494. Rönnfeldt, B. (1997). Three Generations of Environment and Security Research. *Journal of Peace Research*. Vol. 34, Pp. 373–482.

495. Rosalind, D. and Landau, D. (2021). The Abuse of Constitutional Rights', Abusive Constitutional Borrowing: Legal globalization and the subversion of liberal democracy. Oxford; online edn, Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192893765.003.0004>.

496. Rosenau, J. (1968). National Interest, in Sills D (ed), *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York Crowell Collier and Macmillan. T.11, Pp.34–40.

497. Rosiek, K. (2015). Bezpieczeństwo ekologiczne w Polsce na przykładzie gospodarowania wodami. *Gospodarka w Praktyce i Teorii*. № 1(38). P. 63–76. <http://dx.doi.org/10.18778/1429-3730.38.05>.

498. Rousseau, J. J. (2002). *Contract and The First and Second Discourses*. Edited and with an Introduction by Susan Dunn. New Haven and London :Yale University Press. 315 p.

499. Rowlands, I. (1991). The Security Challenges of Global Environmental Change. *Washington Quarterly*, Vol. 14, No. 1, 99–114.

500. Rowlands, I. (1992). Environmental Issues in World Politics, In Rengger, N. J. and John Baylis (eds.): *Dilemmas of World Politics: International Issues in a Changing World*. Oxford: Oxford University Press.

501. Sahu, Anjan Kumar; Mohan, Surinder (2022). From securitization to security complex: climate change, water security and the India-China relations. *International Politics*. Vol. 59. Issue 2. P. 320–345. DOI: 10.1057/s41311-021-00313-4.

502. Sartre, P. (2017). La définition de l'intérêt national en France. *Revue internationale et stratégique*. 105, 131–139. <https://doi.org/10.3917/ris.105.0131>.

503. Scheidel, Arnim; Del Bene, Daniela; Liu, Juan; Navas, Grettel; Mingorría, Sara; Demaria, Federico; Avila, Sofía; Roy, Brototi; Ertör, Irmak; Temper, Leah; Martínez-Alier, Joan (2020). Environmental conflicts and defenders: A global overview. *Global Environmental Change*. 63: 102104. doi:10.1016/j.gloenvcha.2020.102104.

504. Schlosberg, D. (2008). Ecological modernisation, American style. *Environmental Politics*. Vol. 17. Issue 2. P. 254–275. <https://doi.org/10.1080/09644010801936206>.

505. Schultze, C. L. (1973). The Economic Content of National Security Policy. *Foreign Affairs*, 51(3), 522–540. <https://doi.org/10.2307/20037998>.

506. Scott, D. N. (2017). The Environment, Federalism, and the Charter. In Peter Oliver, Patrick Macklem & Nathalie Des Rosiers, eds, *The Oxford Handbook to the Canadian Constitution*. New York: Oxford University Press, P. 493–509.

507. Sharma, U. and Sharma, S. K. (2000). Principles and Theory in Political Science. New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors (P) Ltd. Vol. 1. 306 p.
508. Sharp, W. R. (1934). The Idea of National Interest. New York: The Macmillan Company, 583 p.
509. Sheehan, M. (2005). International Security. An Analytical Survey. London. Lynne Rienner Publishers. 201 p.
510. Shelton D. (2006). Human rights and the environment: what specific environmental rights have been recognized? *Denver J Int Law Policy* 35:1. P. 129–171.
511. Shulga M. V., Korniyenko G. S., Yakoviyk I. V. (2021). Legal support for the activities of agricultural transnational corporations in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, issue 2, Pp. 234–242. DOI: 10.37635/jnalsu.28(2).2021.234-242.
512. Sihvola J. (2008). National Interest and the Universal Good in Hegelian Political Philosophy in Finland. COLLeGIUM: Studies Across Disciplines in the Humanities and Social Sciences ; 4: Universalism in International Law and Political Philosophy. pp. 90–104.
513. Sofortprogramm für den Umweltschutz. URL: https://www.zobodat.at/pdf/nat-land_1971_3_0065-0066.pdf (дата звернення: 04.01.2024).
514. Sorauf, F. (1957). The Public Interest Reconsidered. *The Journal of Politics*. Vol. 19, N 4. P. 616–639.
515. Sorensen, T. C. (1989). Rethinking national security. *Foreign Affairs*, 69, 1.
516. Staley, E. (1945). The Economic Side of Stable Peace. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 240, 27–36.
517. Stallworthy, M. (2005). Whither environmental human rights? *Environmental Law Review*, 7(1), 12–33. <https://doi.org/10.1177/146145290500700102>.
518. Starr, J. R. (1991). Water wars. *Foreign Policy*, 82(82), 17–36.

519. Stephenson C. (1992). New Conceptions of Security and Their Implications for Means and Methods', in Tehranian K. and Tehranian M. (eds). *Restructuring for World Peace. On the Threshold of the Twenty-First Century*, Cresskill, NJ: Hampton Press. Pp. 47–61.

520. Stevens, C. (1995). Review of *Freer Trade, Protected Environment: Balancing Trade Liberalization and Environmental Interests*, by C. F. Runge. *Land Economics*, 71(4), 546–549. <https://doi.org/10.2307/3146721>.

521. Stockholm Declaration, 1972. URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP1StockD.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

522. Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej : Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 maja 2020 r. Monitor Polski: Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej. Poz. 413. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20200000413/O/M20200413.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

523. Swatuk, L.A. (2014). Environmental Security. In: Betsill, M.M., Hochstetler, K., Stevis, D. (eds) *Advances in International Environmental Politics*. Palgrave Macmillan, London. Pp. 211-244. https://doi.org/10.1057/9781137338976_9.

524. Tarlock, A. D. (2001). The future of environmental Rule of Law litigation. *Pace Environmental Law Review*, 19, 575.

525. The 1974 Nordic Environmental Protection Convention. URL: <https://nordics.info/show/artikel/the-1974-nordic-environmental-protection-convention> (дата звернення: 04.01.2024).

526. The Charter of the Environment : loi constitutionnelle No 2005-205 du 1er mars 2005. URL: http://www.rritrends.res-agera.eu/uploads/28/2004_Charte_environnement_EN.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

527. Tennberg, M. (1995). Risky Business: Defining the Concept of Environmental Security. *Cooperation and Conflict*. Vol. 30, issue: 3, Pp. 239-258. <https://doi.org/10.1177/0010836795030003002>.

528. Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (дата звернення: 04.01.2024).

529. The Constitution of The Kingdom of Bhutan. URL: https://www.nationalcouncil.bt/assets/uploads/docs/acts/2017/Constitution_of_Bhutan_2008.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

530. The Ecological Constitution: Reframing Environmental Law, by Lynda Collins Routledge, 2021, 140 pp. <https://doi.org/10.4324/9780429277320>.

531. The European Green Deal. Communication from the European Commission of 11.12.2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52019DC0640> (дата звернення: 04.01.2024).

532. The future we want. URL: https://www.un.org/disabilities/documents/rio20_outcome_document_complete.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

533. The SDGS in action. URL: <https://www.undp.org/sustainable-development-goals> (дата звернення: 04.01.2024).

534. The Trump Administration Rolled Back More Than 100 Environmental Rules. Here's the Full List. Jan. 20, 2021. URL: <https://www.nytimes.com/interactive/2020/climate/trump-environment-rollbacks-list.html> (дата звернення: 04.01.2024).

535. Thomas, C. (2001). Global Governance, Development and Human Security: Exploring the Links. *Third World Quarterly*, 22(2), 159–175.

536. Tonelson, A. (1993). Defining National Security: The Nonmilitary Aspects. *Issues in Science and Technology*, 9(4), 80–85.

537. Tracking the Biden-Harris Climate & Environmental Agenda. URL: <https://eelp.law.harvard.edu/portfolios/environmental-governance/biden-climate-environmental-tracker/> (дата звернення: 04.01.2024).

538. Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1. URL: <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf> (дата звернення: 04.01.2024).

539. Treaty on Functioning of the European Union of 25.03.1957. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12016ME%2FTXT> (дата звернення: 04.01.2024).

540. Tunytsya, Y. Ecological Federalism in the Context of Regional and World Development. *Contributions in Political Science*. No. 357. GREENWOOD PRESS Westport, Connecticut, London, 1995. P. 296–303.

541. Turner, B. L. II, Clark, W. C., Kates, R. W., Richards, J. F., Mathews J. T., and Meyer, W.B. (eds.). *The Earth as transformed by human action : global and regional changes in the biosphere over the past 300 years*. Cambridge: Cambridge University Press. 1990. xvi + 713 p.

542. Ullman, R. H. (1983). Redefining Security. *International Security*, 8(1), 129–153. <https://doi.org/10.2307/2538489>.

543. UNEP 2021 Global Report on Environmental Rule of Law. Concept note – version of 13 July 2020. URL: https://www.iucn.org/sites/default/files/content/documents/2020/unep_2021_global_report_on_environmental_rule_of_law_for_consultation_13_july_2020.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

544. United Nations Report of the World Commission on Environment and Development «Our Common Future» 20/03/1987. A/42/427.

545. Vanek D. (2001-2002). Interview with Murray Bookchin. *Harbinger, A Journal of Social Ecology*. Vol. 2 issue 1. URL: <https://social-ecology.org/wp/2001/10/harbinger-vol-2-no-1-%E2%80%94murray-bookchin-interview/> (дата звернення: 04.01.2024).

546. Venter, F., Kotzé, L. J. (2017). Chapter 10: The methodology of environmental constitutional comparison. In *Research Methods in Environmental Law*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing. Pp. 237–264. <https://doi.org/10.4337/9781784712570.00017>.

547. Verfassung des Landes Baden-Württemberg vom 11. November 1953. URL: https://www.landtag-bw.de/files/live/sites/LTBW/files/dokumente/rechtliche_grundlagen/Landesverfassung.pdf (дата звернення: 04.01.2024).

548. Verfassung des Freistaates Bayern, vom 2. Dezember 1946 in Kraft getreten am 8. Dezember 1946. URL: <http://www.verfassungen.de/by/verf46-i.htm> (дата звернення: 04.01.2024).

549. Voigt, C. (Ed.). (2013). Rule of law for nature: new dimensions and ideas in environmental law. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107337961>.

550. Wade-Benzoni, K. A. (1999). Thinking about the future: An intergenerational perspective on the conflict and compatibility between economic and environmental interests. *American Behavioral Scientist*, 42(8), 1393–1405.

551. Walt, S. M. (1991). The Renaissance of Security Studies, *International Studies Quarterly*, Vol. 35, Issue 2, Pp. 211–239, DOI: <https://doi.org/10.2307/2600471>.

552. Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Berkeley: Addison-Wesley. 129 p.

553. Wæver, O. (1993). Europe: Stability and Responsibility. In *Internationales Umfeld, Sicherheitsinteressen und nationale Planung der Bundesrepublik*. Teil C: Unterstützende Einzelanalysen. Band 5. II.A Europäische Sicherheitskultur. II.B Optionen für kollektive Verteidigung im Kontext sicherheitspolitischer Entwicklungen Dritter. Ebenhausen: Stiftung Wissenschaft und Politik, SWP-S 383/5, February, pp. 31–72.

554. Wendt, A. (1992). Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, Vol. 46, issue 2. Pp. 391–425.

555. What is the National Environmental Policy Act? URL: [https://www.epa.gov/nepa/what-national-environmental-policy-act#:~:text=The%20National%20Environmental%20Policy%20Act%20\(NEPA\)%20was%20signed%20into%20law,actions%20prior%20to%20making%20decisions](https://www.epa.gov/nepa/what-national-environmental-policy-act#:~:text=The%20National%20Environmental%20Policy%20Act%20(NEPA)%20was%20signed%20into%20law,actions%20prior%20to%20making%20decisions) (дата звернення: 04.01.2024).

556. Wiberg, H. (1976). *Konfliktteori och fredsforskning*. Esselte studium. 282 p.

557. Wilde, de J. (1994). The Power Politics of Sustainability, Equity and Liveability, in Phillip B. Smith, Samuel E. Okoye, Jaap de Wilde and Priya Deshingkar (eds.), *The World at the Crossroads: Towards a Sustainable, Liveable and Equitable World*. London: Earthscan, pp. 159–176.

558. Wolf, M. J., Emerson, J. W., Esty, D. C., de Sherbinin, A., Wendling, Z. A., et al. (2022). *2022 Environmental Performance Index*. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy. epi.yale.edu.

559. Wolfers, A. (1962). National Security as an Ambiguous Symbol. In idem: *Discord and Collaboration. Essays on International Politics*. Baltimore: John Hopkins University Press, Pp. 147–165.

560. Wolf, J., Brown, K., & Conway, D. (2009). Ecological citizenship and climate change: Perceptions and practice. *Environmental Politics*. No. 18(4). P. 503–521. <https://doi.org/10.1080/09644010903007377>.

561. World Charter for Nature, Adopted by the General Assembly in its Resolution 37/7 of 10 October 1982. URL: <http://www.un-documents.net/wcn.htm> (дата звернення: 04.01.2024).

562. Yandle, B., Bhattarai, M., Vijayaraghavan M. (2004). Environmental Kuznets curves: a review of findings, methods and policy implications. PERC, Research Study 02.1.

563. Yakoviyk I. V., Baranov P. P., Shestopal S. S., Pokhodzilo Y. N. (2019). The legal-theoretical issues of the state sovereignty in the globalization. *Opcion*. 34(87-2). Pp. 369–275.

564. Yakoviyk I. V., Shestopal S. S., Baranov P. P., Blokhina N. A. (2018). State sovereignty and sovereign rights: EU and national sovereignty. *Opcion*. 34(87-2). Pp. 376–385.

565. Yakovyuk, I., Shestopal, S. (2017). The sovereign rights and sovereignty of the state. *Azimuth of scientific research: pedagogy and psychology*. Vol. 6, issue 4.

566. Yeroulanos, M. (1982). The Mediterranean Action Plan: a success story in international cooperation. *Ekistics*, 49(293), 175–179.

567. Zajec, O. (2017). Le concept d'intérêt national : quelques réflexions sur le rapport à soi français à l'horizon 2030. *Prospective et stratégie*. 8: 71–83. <https://doi.org/10.3917/pstrat.008.0071>.

568. Zweig, M. (1969). Political Economy and the «National Interest». *Review of Radical Political Economics*, 1(1), 11–35. <https://doi.org/10.1177/048661346900100102>.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Muravyova S. Legal protection of Germany's national interests in the field of environmental security: the evolution of approaches. *Problems of legality*. 2021. Issue 154. P. 302–320. DOI: 10.21564/2414-990X.154.239069

2. Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. №159. С. 129–159. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>

3. Муравйова С. В. Забезпечення екологічної безпеки: національний та міжнародно-правовий підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №6. С. 258–262. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/59>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

1. Муравйова С. В. Наднаціональні та/чи національні інтереси: що захищає глобальна стратегія Європейського Союзу із зовнішньої політики та політики безпеки? *Україна і Європейський союз: шлях до сталого розвитку*: зб. наук. статей за матеріалами IV Всеукр. наук. практ. конф. з європ. права, м. Харків, 19 листоп. 2020 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2020. С. 26–29.

2. Муравйова С. В. Захист навколишнього середовища в міжнародних збройних конфліктах: проблеми міжнародно-правового регулювання. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2022. С. 236–240.